

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

SOVYET-RUS EKOLÜ IŞIĞINDA ÖZBEK TÜRKÇESİNDE
SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARI TARİHİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Hanife ALKAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV

OCAK, 2012

MUĞLA

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

**SOVYET-RUS EKOLÜ İŞİĞİNDA ÖZBEK TÜRKÇESİNDE
SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARI TARİHİ**

Hanife ALKAN

Sosyal Bilimler Enstitüsünce

“Yüksek Lisans”

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 30.01.2012

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 10.01.2012

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV

Jüri Üyesi: Prof. Dr. M. Volkan COŞKUN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ali AKAR

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Namık Kemal ÖZTÜRK

OCAK, 2012

MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 05.01.2012 tarih ve 538/2 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24. maddesine göre, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek lisans öğrencisi Hanife ALKAN'ın "**Sovyet-Rus Ekolü Işığında Özbek Türkçesinde Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi**" adlı tezini incelemiş ve aday 10.01.2012 tarihinde saat 10³⁰'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul olduğuna aybılıkla ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Julboy ELTAZAROV

Üye

Prof. Dr. M. Volkan COŞKUN

Üye

Prof. Dr. Ali AKAR

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Sovyet-Rus Ekolü Işığında Özbek Türkçesinde Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/01/2012

Hanife ALKAN

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ		
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU		
YAZARIN	MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.	
Soyadı : ALKAN	Adı : Hanife	Kayıt No:
TEZİN ADI		
Türkçe : Sovyet-Rus Ekolü Işığında Özbek Türkçesinde Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi		
Y. Dil : Research History of Parts of Speech in Uzbek Turkish According to the Soviet-Russian Method		
TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans	Doktora	Sanatta Yeterlilik
☒	☐	☐
TEZİN KABUL EDİLDİĞİ		
Üniversite	: Muğla Üniversitesi	
Fakülte	: -	
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü	
Diğer Kuruluşlar	: -	
Tarih	:	
TEZ YAYINLANMIŞSA		
Yayınlayan	: -	
Basım Yeri	: -	
Basım Tarihi	: -	
ISBN	: -	
TEZ YÖNETİCİSİNİN		
Soyadı, Adı	: ELTAZAROV, Juliboy	
Ünvanı	: Prof. Dr.	

TEZİN YAZILDIĞI DİL : TÜRKÇE TEZİN SAYFA SAYISI: X+156

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Türkiye Türkçesi
2. Özbek Türkçesi
3. Sözcük Türleri
4. Özbek Türkçesinde Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1. Türk Dili
2. Özbek Türkçesi
3. Sözcük Türleri
4. Sözcük Türleri Tasnifi
5. Dünyanın Dilsel Manzarası

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Turkish Language
2. Uzbek Turkish
3. Parts of Speech
4. Classification of Parts of Speech
5. Language Pictures of the World

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum

2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir

3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 30/01/2012

ÖZET

Sovyet-Rus Ekolü Işığında Özbek Türkçesinde

Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi

Sözcük türleri, dilin yapısını belirleyen ve gösteren en önemli yapı taşlarından biridir. Sözcük (söz), tefekkür ve düşünce ile yakından ilgili olduğu için en eski dönemlerden beri sözcük türleri, sözcük türlerinin tasnifi, miktarı, birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri filozofların ve dilbilimcilerin dikkatlerini çekmiş ve sözcük türleri konusu dünya dilbiliminin en çok araştırılan ve tartışılan meselelerinden biri olmuştur. Dilbilim araştırmalarının temelleri, Batı'da "Antik dilbilim" olarak adlandırılan dönemde atılmış ve konu ile ilgili araştırmalar Batı ile paralel şekilde Doğu dilbiliminde de devam etmiştir. Sözcük türleri, Osmanlı gramerlerinde Arap veya Fars dilbilimi gelenekleri, Türkiye'de Batı (Alman, Fransız) Türkoloji ekolleri gibi çeşitli dilbilim ekollerinin araştırma gelenekleri doğrultusunda incelenmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nde ve bugünkü bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde ise sözcük türleri konusu Sovyet-Rus dilbilim teorisi yöntemlerine göre araştırılmıştır. Türk dilinin yapısı diğer dillerden farklıdır, bu nedenle de sözcük türlerini araştırmak için Türk dilinin yapısına uygun yeni yol ve yöntemlerin izlenmesi gerektiği açıktır. Sovyet-Rus ekolü Eski Türk anıtlarını ve Çağdaş Türk lehçelerini araştırmakta büyük bilimsel potansiyele sahiptir. Bu nedenle Sovyet-Rus ekolünü ve Türk Cumhuriyetlerindeki dilbilim teori alanındaki çalışmaları benimsemek ve bunları araştırma yöntemi olarak kabul etmek, Türk dilinin gelişimine katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, söz konusu araştırmada Özbek ve Türk dilbilimi alanındaki sözcük türleriyle ilgili çalışmalar ortaya konulacak, Sovyet ekolüyle Türk ekolünün araştırma metotlarını mukayese etmek yoluyla her iki ekolün başarılı olduğu alanlarda bilgi ve yöntem alışverişinde bulunulması hususunda faydalı noktalar belirlenecektir.

ABSTRACT

Research History of Parts of Speech in Uzbek Turkish

According to the Soviet-Russian Method

Parts of speech is the most important structure stone that determines and shows structure of language. Words are closely related with thoughts, hence parts of speech, parts of speech classification, quantity, contact of with each other has attracted philosophers and linguists and this topic has been one of the most investigated and discussed topic in linguistics in the world. Linguistic research were started at term of ancient linguistics at the Western and research about this topic at East linguistics have continued in paralel with the West. Parts of speech has been examined according to various linguistic traditions like Ottoman grammar of Arab and Persian linguistic traditions, in Turkey West (German, French) Turcology traditions. In the Old Soviet Union and current independent Turkic republics, topics of speech's part has been investigated according to Soviet-Russian methods of the theory of linguistics. Structure of Turkish language is different from other languages, hence new suitable methods for Turkish language are applied for investigating parts of speech. Soviet-Russian method had great scientific potential for investigation of ancient Turkish monuments and modern Turkish dialects. Therefore adopting Soviet-Russian method and studies in the area of linguistic theory of Turkish republics will contribute development of Turkish language. The studies about parts of speech in the area of Uzbek and Turkish linguistics will be specified, useful points will be determined about exchanging of information and method in each area of linguistics by comparing with Soviet and Turkish methods in my research.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VIII
KULLANILAN İŞARETLER.....	IX
Özbek Türkçesi İçin Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri.....	X

GİRİŞ

KONUNUN ARAŞTIRILMASININ AMACI.....	1
-------------------------------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZCÜK TÜLERİ VE DİLİN YAPISINDAKİ YERİ.....	6
--	---

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ GELİŞMESİ VE SÖZCÜK TÜRLERİ TEORİSİ BİLİMİNİN ŞEKİLLENMESİ (DOĞU-BATI-DOĞU EKSENİ).....	8
--	---

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA'DAKİ DİLBİLİMİ MERKEZLERİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNİN ARAŞTIRILMA TEORİSİ VE METOTLARININ GELİŞTİRİLMESİ

1. Rusya'da Türkolojinin Şekillenmesinde Sosyal Faktörlerin Etkisi.....	26
2. Moskova, Kazan ve Petersburg Dilbilim ve Türkoloji Okulları.....	33
3. Rus Türkologları Tarafından Yapılan Türk Lehçelerindeki Sözcük Türleri Araştırmalarının Ana Hatları ve Özbek Türkçesindeki Sözcük Türleri Tasnifi Konusunda Yapılan İlk Araştırmalar.....	41
4. İlk Rus Araştırmacılarının Özbek Türkçesi Sözcük Türleri Tasnifi Konusuna Yaklaşımları.....	43
5. Rus, Batı ve Türkiye Türkolojilerinde Sözcük Türlerine Yaklaşımlar.....	45

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖZBEK DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ ANA HATLARI

1. Ceditçilik Akımı ve Özbek Türkçesinin İlk Ders Kitapları.....	62
2. Abdurrauf Fıtrat ve Özbekçe Gramer Kitabında Sözcük Türleri ve Tasnifi.....	65
3. XX. Yüzyıl 1930-40 Yılları Arasında Yapılan Sözcük Türleri Araştırmaları.....	73
4. XX. Yüzyıl 1950-90 Yılları Arasında Yapılan Sözcük Türleri Araştırmaları.....	74

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ ÖZBEK DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARI

1. Özbekistan'da Sözcük Türlerinin Araştırılma Durumu.....	78
2. Sözcük Türleri Araştırmalarının Gelişimi: Deneysel (Empirik) Yaklaşımdan Sistemli Tahlile.....	80
3. Sözcük Türleri Araştırmalarında Dünyanın Dilsel Manzarası Yöntemi ve Özbek Bilim Adamlarınca Araştırılması.....	91
3.1. Dünyanın Dilsel Manzarası Meselesinin Tarihçesi.....	92
3.2. Dünyanın Dilsel Manzarasının İşleyişi ve Bölümleri.....	95
3.3. Dünyanın Dilsel Manzarası ve Sözcük Türleri.....	97
3.4. Sonuç.....	99

ALTINCI BÖLÜM

GENEL TÜRKÇE VE ÖZBEK TÜRKÇESİNİN YAPISINA UYGUN SÖZCÜK TÜRLERİ TEORİSİ YARATMA YOLUNDA.....101

1. Müstakil (Bağımsız) Anlamlı Sözcük Türleri.....	104
1.1. Nominativ (Leksik Anlamı Olan) Sözcükler.....	104

1.1.1. İsim.....	104
1.1.1.1. Ad (Ât).....	104
1.1.1.2. Sifat	106
1.1.1.3. Sayı (Son).....	107
1.1.1.4. Zamir (Âlmâş).....	110
1.1.2. Tasvirî Fiil (Kömakçi Fe'l).....	112
1.1.3. Fiil (Fe'l).....	115
1.1.3.1. Sifat-fiil (Sifatdoş).....	116
1.1.3.2. Zarf-fiil (Ravişdoş).....	117
1.1.3.3. İsim-fiil (Harakat Nomı).....	118
1.1.4. Zarf (Raviş).....	118
2. Müstakil (Bağımsız) Anlamı Olmayan Sözcükler.....	120
2.1. Relativ (Leksik Anlamı Olmayan) Sözcükler.....	120
2.1.1. Ünlem (Ündov).....	120
2.1.2. Modal Sözcükler.....	120
2.1.3. Bağlaç (Boğlovçi).....	129
2.1.4. Edat (Kömakçi).....	130
2.1.5. İlgeç (Yükleme).....	131
2.1.6. Yansıma (Taklidî) Sözcük.....	133
SONUÇ: SOVYET-RUS EKOLÜ İŞİĞİNDA ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ.....	138
KAYNAKLAR.....	146

ÖNSÖZ

Dil, insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için sözcüklerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma şeklidir, lisandır. Dil, kuru işaretler sisteminden ibaret değildir; her şeyden önce içinde bulunduğu toplumun bir ürünü olduğu için o toplumun yaşayış düzenini, her türlü duygu ve düşüncesini de yansıtmaktadır. En eski çağlardan itibaren insanların çeşitli amaçlar doğrultusunda kendi dilleriyle ilgili çalışmalar yaptığı eldeki belgelerden anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde dil çalışmaları felsefe açısından değerlendirilmiş, sonraki dönemlerde felsefe dışına çıkan dil çalışmaları psikoloji, sosyoloji ve antropolojinin gerektirdiği ölçütler doğrultusunda incelenmiştir. XX. yüzyıl modern dilbilime kadar “dil” kavramından sözcükler anlaşılmıştır. Bu nedenle uzun bir dönem bir dili öğrenmek demek, o dilin sözcüklerini öğrenmek demek olmuş, dil tartışmalarında sözcüklere odaklanılmış; sözcüklerin ortaya çıkışı, bir dilden öbür dile geçişleri, sözcüklerin tarihçesi, kolay ve zor telaffuz edilmeleri gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda sözcük türleri meselesi de en eski dönemlerden itibaren dünya dilbiliminin en çok tartışılan ve araştırılan konularından biri olmuştur. Sözcük türleri konusunun geniş ölçüde incelenmesinin başlıca nedeni, dilin ve nutuğun (*language and the speech*) en önemli unsuru olan sözcüğün, tefekkür ve düşünce (*consciousness and concept*) ile doğrudan doğruya bağlantılı olmasıdır.

Dilin kendi kullanılışı göz önünde bulundurularak modern anlamdaki dil çalışmalarına ise XX. yüzyılda başlanmıştır. Modern dilbilim çalışmalarıyla dil, bir dizi sözcük sayılmaktan çıkmış, sözcüklerden kurulu belli bir düzeni ve sistemi olan mekanizma olarak görülmeye başlanmıştır. Dilde bir sistemin olmaması durumunda, sözcük yığınlarıyla sonsuz sayıda cümlelerin kurulup anlaşılmasının imkânsız olduğu görüşünde bulunulmuştur. Sözcük türleri bilgisi, sözlü ve yazılı olarak iki gruba ayrılabilen “dil”in yazılı dil kısmının gelişimine katkı sağlamıştır.

Türkiye’de sözcük ve sözcük türleri tasnifi ile ilgili birçok çalışma yapılmış; gramer kitaplarında da ilgili konuya yer verilmiştir. Bu çalışmalar ile Özbek gramerlerinde yer alan sözcük türleri tasnifleri karşılaştırıldığında aralarında bazı önemli farklar olduğu tespit edilmiş ve konunun aydınlığa kavuşturulması için en

eski dönemlerden günümüze kadar sözcük türleri ile ilgili yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Bu noktada özellikle Rusça ve Özbek Türkçesi ile yazılan birçok kitap incelenmiştir. Çalışma süresince bu kitapların elde edilmesi ve anlaşılması konusunda bazı sıkıntılar yaşanmışsa da saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV'un yardımlarıyla bu zorlukların üstesinden gelinmiştir.

Söz konusu çalışmanın “Giriş” bölümünde *sözcük* kavramı üzerinde durulmuş, sözcük türleri tasnifinin dil açısından önemi vurgulanmıştır. “Birinci Bölüm”de sözcük türlerinin dilin yapısındaki yeri, “İkinci Bölüm”de Dünya dilbiliminde sözcük türleri çalışmalarının genel seyri ele alınmış, en eski dönemlerden itibaren günümüze kadar yapılan çalışmalardan ve Batı dilbiliminde Yunanlıların, Romalıların ve Avrupalıların; Doğu dilbiliminde Hintlilerin, Arapların, Japonların ve Çinlilerin sözcük türlerini nasıl değerlendirdiklerinden bahsedilmiş, bunun yanı sıra Orta Asya’da Kaşgarlı Mahmut ve Ali Şir Nevâyî’nin sözcük türlerine bakış açıları belirtilmiştir. “Üçüncü Bölüm”de Rusya’daki dilbilim merkezlerinde sözcük türleri konusunun hangi doğrultuda araştırıldığı; bu yönde hangi yöntemlerin geliştirildiği; Rusya’daki Türkolojinin gelişmesinde hangi sosyal faktörlerin etkili olduğu; Moskova, Kazan, Petersburg okullarında yetişen bilginlerin ne gibi görüşlerde buldukları ele alınmış ve ilk Rus araştırmacılarının Özbek Türkçesindeki sözcük türleri tasnifi konusunda yaptıkları çalışmalar değerlendirilmiştir. Daha sonra Rus, Batı ve Türkiye Türkolojilerinde sözcük türlerine yaklaşımlar üzerinde durulmuş, Rus Türkolojisindeki yaklaşımlar ile Batı ve Türkiye Türkolojisindeki yaklaşımların birbirine benzemediği hususuna dikkat çekilmiştir. “Dördüncü Bölüm”de Özbek dilbiliminde ceditçilerin faaliyetlerinin dil üzerindeki etkisi, Abdurrauf Fıtrat’ın *Özbek Türkçesi Grameri*’nde, XX. yüzyılın 30-40 yılları ile 50-90 yılları arasında yapılan çalışmalarda sözcük türleri konusunun nasıl ele alındığı konularından bahsedilmiştir. “Beşinci Bölüm”de çağdaş Özbek dilbiliminde sözcük türleri konusunda yapılan çalışmalar, sözcük türleri araştırmalarının deneysel yaklaşımdan sistemli tahlile geçişi doğrultusundaki gelişimi ve dünyanın dilsel manzarası yöntemi konuları üzerinde durulmuştur. “Altıncı Bölüm”de ise Sovyet-Rus ekolü ışığında genel Türkçe ve Özbek Türkçesi yapısına uygun bir şekilde sözcükler türlere ayrılmış ve şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. Müstakil (Bağımsız) Anlamlı Sözcük Türleri

A. Nominativ (Leksik Anlamı Olan) Sözcükler

I. İsim

a) Ad (Åt)

b) Sıfat

c) Sayı (Son)

d) Zamir (Ålmåş)

II. Tasvirî Fiil (Kömakçi Fe'l)

III. Fiil

a) Sıfat-fiil (Sıfatdoş)

b) Zarf-fiil (Ravişdoş)

c) İsim-fiil (Harakat Nomı)

IV. Zarf (Raviş)

2. Müstakil (Bağımsız) Anlamı Olmayan Sözcükler

B. Relativ (Leksik Anlamı Olmayan) Sözcükler

I. Ünlem (Ündov)

II. Modal Söz

III. Bağlaç (Boğlovçi)

IV. Edat (Kömakçi)

V. İlgeç (Yükleme)

VI. Yansıma (Taklidî) Sözcük

Bu sözcük türlerinin hepsi tek tek ele alınmış, özellikle Türkiye Türkolojisinde Özbek Türkçesinden farklı şekilde değerlendirilen ve farklı gruplara dâhil edilen sözcük türleri üzerinde durulmuştur.

Bu vesileyle, çalışma süresince maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan aileme; desteklerini hissettiğim saygıdeğer bölüm hocalarıma, değerli zamanlarını ayırarak elde bulunan çalışmanın ortaya çıkmasında büyük katkısı olan, çalışma alanının belirlenmesi, konunun sınırlandırılması ve belgelerin temini hususunda her türlü destek ve çabayı esirgemeyen; çalışmanın sürdürülmesi ve çalışma sırasında karşılaşılan her türlü sorunun çözümü için değerli bilgi ve deneyimlerini her zaman benimle paylaşan, anlayış ve hoşgörüsünü hiçbir zaman esirgmeden beni destekleyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV'a teşekkür ederim.

30/01/2012

Hanife ALKAN

KISALTMALAR

- A : /a/~e/
Alm. : Almanca
bk. : Bakınız
Çev. : Çeviren
DDM : Dünyanın Dilsel Manzarası
DLT : Divanü Lügati't-Türk
Fr. : Fransızca
I : /ı/~i/
İng. : İngilizce
i. : isim
krş. : Karşılaştırınız
MÖ. : Milattan önce
Osm. : Osmanlı Türkçesi
ÖSE : Özbek Sovyet Ensiklopediyası
ÖTG : Özbek Tili Grammatikası I
Rus. : Rusça
s. : sıfat
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TA : Tanlangan Asarlar

TDEK : Türk Dünyası El Kitabı

ü. : ünlem

yy. : yüzyıl

zf. : zarf

KULLANILAN İŞARETLER

- : Fiil (eylem) kökü ya da gövdesi, fiil köküne gelen ek

+ : Ad kökü ya da gövdesi, ad köküne gelen ek

// : Sesbirim parantezi

{ } : Biçimbirim parantezi

[] : Altbiçimcik (Bir biçimbirimin ses uyumları sonucu büründüğü alt görünüm) parantezi

Özbek Türkçesi İçin Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri

â : Yuvarlak söyleyişe meyilli /a/ sesi

ä : Açık /e/ sesi

e : Kapalı /e/ sesi

x : Gırtlak /h/ sesi

q : Art damak /k/ sesi

ñ : Damak /n/ sesi

GİRİŞ

KONUNUN ARAŞTIRILMASININ AMACI

İnsanlar, duygu ve düşüncelerini bildirmek için sözcük ve işaretlerle *dil* denilen anlaşma yoluna giderler. Ancak dil, kuru işaretler sisteminden ibaret değildir; içinde bulunduğu toplumun bir ürünü olarak o toplumun yaşam biçimini, duygu ve düşüncelerini yansıtır (Başkan, 2003: 20). En eski dönemlerden itibaren insanların bazı ihtiyaçları doğrultusunda dil konusunda çeşitli çalışmalar yaptıkları eldeki belgelerden anlaşılmaktadır. Eski Greklerde, dilin bireyin sosyal hayatında çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılınca dil çalışmalarına *sözcük* ile başlanmış, Sofistler hukuk davalarını kazanmak için dili iyi kullanmayı amaçlamışlardır. Romalı Quintilianus dili daha etkili kullanmak için çeşitli yollar tespit etmiş, İskenderiye Okulu zaman aşımına uğrayarak eskidiğini düşündüğü edebiyat metinleri üzerinde dil incelemeleri yapmış ve bu çalışmalar olumlu sonuçlar vermiştir. Eski Hintlilerde zaman aşımına uğrayan metinlerin dili olan Sanskritçe ve Araplarda Kur'an ve hadis metinlerinin doğru okunup anlaşılması için Arapça, dikkatli bir şekilde incelenmiş ve bunlarla ilgili gramer çalışmaları yapılmıştır. Orta Çağ'da rahiplere Latince öğretmek için gramerler yazılmıştır. Misyonerler Hristiyanlık inancını yayabilmek amacıyla gittikleri ülkelerdeki dillerden derlemeler yapmışlar, bu dillerin gramerlerini yazmışlardır. XVII. yüzyılda Arnauld, *Port Royal Grameri* olarak bilinen genel gramer denemesini yapmış, Descartes'in etkisiyle bütün dillerin aynı mantık düzeniyle tek bir genel gramerinin olabileceğini savunmuştur. XIX. yüzyıl karşılaştırmalı dilcilerinden Schleicher, Darwin'in etkisiyle dilde gelişim işlemini görmeye çalışmıştır. Modern dilbilimin kurucusu Saussure, Durkheim'in etkisiyle haberleşme aracı olan dili toplumsal bir olay olarak ele almıştır (Başkan, 2003: 17-18). Amerikan okulunun önde gelen dilcisi Bloomfield, Watson'un davranış psikolojisinden etkilenerek dilbilim çalışmalarında anlam gibi ölçülemeyen birliklerden ziyade ölçülebilen birlikleri esas almak gerektiğini savunmuştur. Swadesh, dil tarihlendirmelerinde kimyada kullanılan Karbon-14 tarihlendirme metodundan esinlenmiş, özellikle yazılı belgelerin bulunmadığı dönemlerde dillerin birbirlerinden ayrılma tarihleri konusunda çalışmalar yapmıştır. Dönüşümlü-üretimsel dilbilimin temsilcisi Chomsky, çalışmalarında mantık ve matematikte

kullanılan işlemlerden etkilenmiştir. Bu faaliyetler içinde dilbilimi zedeleyecek bazı çalışmalarda bulunulmuşsa da genel olarak bakıldığında söz konusu faaliyetlerin dil araştırmalarına önemli katkılar sağladığı görülmektedir (Başkan, 2003: 19).

Dil, yalnızca insanlar arasındaki iletişimi ve haberleşmeyi sağlayan bir araç değil; toplumla, onun kültürüyle ayrılmaz bağları bulunan, toplumun yaşayışına, inançlarına, geleneklerine, tarihine ışık tutan önemli bir sosyal kurumdur. Farklı dilleri konuşan iki insanın anlaşabilmek için kullandıkları çeşitli yüz ve el hareketleri hiçbir zaman tam ve yanlışsız anlaşabilmeyi sağlayamaz. Aynı dili konuşan insanlarda ise eksiksiz ve tam olarak anlaşabilme oranı daha fazladır. Dil, bu açıdan toplum içinde önemli bir yere sahiptir. Ses birleşimleriyle kurulan sözcükler, insanlar arasında uyuşma ve anlaşmanın ürünü olarak sözlü ve yazılı dili oluşturur. Ancak sözcükler tek başlarına dil demek değildir. Dili oluşturan ögeler içinde sesbirim (fonem), biçimbirim (morfem), cümle, hatta dilce gibi ögeler bulunmaktadır.

Dil konusundaki çalışmalar en eski dönemlerde “sözcük”le başlamış ve günümüze kadar geliştirilmiştir. Yapılan dilbilim çalışmaları dil içindeki sözcüklerin bilinenden daha fazla karmaşık ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir. Sözcük bir adla bir nesneyi, bir varlığı değil; kavramla ses dizgisini birleştiren iki yönlü bir ögedir. Sausure’ye göre sözcük, biçim ve anlam yönünden çeşitli çağrışımlara yol açar. Dil her şeyden önce bir dizgedir, belli bir sistemi vardır. Sözcüğün dil içindeki yeri, görevi ve anlamı onun cümle içindeki öteki ögelerle ilişkisine göre ortaya çıkar. Sözelimi “baş” sözcüğü farklı cümlelerde kullanıldıkça farklı anlamlar kazanmaktadır:

Başı ağrıyormuş (vücut bölümü)

Başı kopmuş (bir şeyin toparlakça ucu)

Başı dertte (sıkıntılı durumda kimse)

Başı çekmek (ilk atılımda bulunmak) (Atabay, 2003: 16-17).

Sözcüğün en önemli özelliği dil sistemi içinde belli bir anlam kazanmasıdır; ancak sözcük yine de dilin öteki birimleri içinde en önemli ve en yeterli ögedir. Bu

nedenle de dil çalışmalarında incelenmesi gereken konuların başında yer almaktadır. En eski dönemlerde özellikle insan dilinin doğuşu ve ilk söylenen sözcüğün ne olduğu konusunda çalışmalar yapılmış, ancak bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir. İnsanoğlunun ilk olarak kendi çevresindeki varlıkları, vücuduyla ilgili nesnelere, somut varlıkları adlandırdıklarını savunan birçok görüş bulunmaktadır. Bazı araştırmacılara göre ise ilk sözcükler yapılan eylemleri göstermektedir (Atabay, 2003: 18-19).

Geleneksel dilbilgisinde sözcükler geçmişten günümüze kadar anlam ve görevlerine bakılarak türlerine ayrılmıştır¹. İlk olarak Aristoteles *ad*, *eylem*, *tanım edatı* ve *bağlacı* birbirinden ayırmıştır. Zamanla sözcükler *ad*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *ünlem*, *fiil* şeklinde gruplandırılmıştır. Birçok yabancı dilbilgisi kitabında sözcük türlerinin birbirlerinden kesin çizgilerle ayıramadıkları belirtilmektedir. Yine bu kitapların bazılarında *ad* ve *fiil*, kimilerinde ise *ad*, *fiil* ve *sıfatın* temel öğeler oldukları savunulmaktadır. J. Deny de Türkçede sözcük türlerinin birbirlerinden kesin çizgilerle ayıramadıklarını ifade etmiştir (Deny, 1942: 193-198). Deny'ye göre özellikle ad soyundan kimi sözcükler, hem *ad* hem *sıfat* hem de *zarf* biçiminde kullanılabilirler. Deny ve Muharrem Ergin, sözcük türlerini *ad*, *fiil*, *edat* olmak üzere üç grupta incelemiştir. K. Grönbech eski ve yeni lehçelere dayanarak Türkçenin yapısını incelemeye çalışmış, sözcük türlerini *ad* ve *fiil* olarak iki ana gruba ayırmıştır. Ayrıca *adlar* ve *sıfatlar* arasında da biçim ve söz dizimi açısından hiçbir ayırım bulunmadığını savunmuştur. Kononov sözcüğün türü belirlenirken biçim, söz dizimi ve anlam özelliklerinin hepsine bakılması gerektiğini belirtmiş, Türkçedeki sözcükleri anlam ve dilbilgisi açısından *ad*, *sıfat*, *sayı*, *zamir*, *fiil*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *ilgeç*, *ünlem*, *yansıma sözcükler* şeklinde on bir grupta incelemiştir (Atabay, 2003: 22).

*Sözcük*², anlamlı ses veya ses birliği, söz; sözcük türleri ise yapı, kavram ve görev bakımından aralarındaki benzerlik ve farklılıklara göre ayrılmış bulunan

¹ Güncel Türkçe Sözlük'te Türkçede *isim*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *ünlem*, *fiil* olmak üzere sekiz sözcük türünün olduğu belirtilmiştir.

² Sözcük aynı zamanda mantıksal ve dilbilgisel anlamda olmak üzere iki şekilde tanımlanabilir: Mantıksal anlamda sözcük, kavramların ses veya ses birleşimleriyle karşılanmasıdır (Delice, 2008: 1). Dilbilgisel anlamda sözcük ise duygu, düşünce, durum ve olay aktarımı için kullanılan dil birlikleridir.

sözcük türlerinden her biridir. Günümüz dil çalışmalarında, özellikle üretimsel-dönüşümsel dilbilim ölçütlerine göre sözcükler değişik açılardan incelenmekle birlikte geleneksel dilbilgisinin sözcük türleriyle ilgili yöntemleri de kullanılmaya devam etmektedir. Geleneksel dilbilgisinde sözcük türleri genel olarak üç veya sekiz gruba ayrılarak gösterilmiştir. Sözcük türlerinin belirlenmesinde, sözcüklerin cümle dışındaki durumlarının yanı sıra asıl olarak cümle içindeki durumları rol oynamaktadır. Bir sözcük değişik cümlelerde değişik türlerde kullanılabilir. Sözgelimi “güzel” sözcüğü dört farklı cümlede isim, zamir, sıfat, zarf ve ünlem türünde bulunabilir:

O şehri gezmek *güzeldi*. (i.)

Bu *güzel* yazıyı kim yazdı? (s.)

Hocamız konferansta *güzel* konuştu. (zf.)

Güzel, kimi arıyorsun? (ü.) (Delice, 2008: 4-5)

Bugünkü dil çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda sözcükleri, onların bütün özellikleri dikkate alınmadan belli türlere sokmanın dilin gelişimi açısından yanlış olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu tutum sözcüklerin çeşitli kullanımlarını görmezlikten gelmek ve dilin bir sistem olduğunu unutmak anlamına gelmektedir. Her bir sözcük türü, kendisinde diğer sözcük türlerinden farklı olan özellikler barındırmaktadır; bu nedenle de her birinin ayrı ölçütlerle incelenmesi gerekmektedir. Türkiye’de günümüze kadar Batı dilbilim ekolleri çerçevesinde sözcük türleri tasnifi yapılmış ve genel olarak sözcükler sekiz grupta incelenmiştir. Bu çalışmada ise geleneksel sözcük türleri tasnifinden farklı olarak Türkoloji biliminde yüzyıllardır çok önemli başarılarla imza atmış bulunan Rus Türkolojisi ölçütleri göz önünde bulundurulmuş, bu çerçevede türlere ayrılan sözcüklerin her biri Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki örneklerle karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Bu durumda sözcük insanın adlandırma ve anlatma ihtiyacından doğan sözlüksel veya dilbilgisel anlamlı ses veya ses öbekleridir (Delice, 2008: 2).

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZCÜK TÜRLERİ VE DİLİN YAPISINDAKİ YERİ

Türk lehçelerindeki sözcük türleri, Osmanlı gramerlerinde Arap veya Fars dilbilimi gelenekleri, Türkiye’de Batı (Alman, Fransız) Türkoloji ekolleri araştırma gelenekleri doğrultusunda, eski Sovyetler Birliği’nde ve bugünkü bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde ise Rus lengüistik teorisi gibi çeşitli dilbilim ekollerinin araştırma gelenekleri ve teorileri çerçevesinde incelenmiştir. Sözcük türleri, Türkçenin en önemli yapısal özelliklerini barındıran unsurların başında gelmektedir. Bu nedenle günümüze kadar da sözcük türleri konusu çeşitli dilbilim ekollerince farklı kapsamlarda değerlendirilmiştir.

Son yıllara kadar dönemin siyasi koşullarından dolayı Türkiye ile eski Sovyetler Birliği’ndeki Türkoloji ekolu ve Sovyet Türk Cumhuriyetlerindeki dilbilimler arasında bir işbirliği ve bilgi alışverişi gerçekleştirilememiştir. Günümüzde de Türkiye’deki başarılı dilbilimi çalışmalarından elde edilen bilgiler, Türk Cumhuriyetlerine ve Türk Cumhuriyetlerindeki potansiyel Türklük bilimine tam anlamıyla kazandırılmış durumda değildir.

Sovyet Rus ekolu, gerek eski Türk anıtlarını gerek çağdaş Türk lehçelerini araştırmakta büyük bilimsel potansiyele sahiptir. Bu açıdan bakıldığında Sovyet Rus ekolünü ve Türk Cumhuriyetlerindeki dilbilim teorisi alanındaki çalışmaları benimsemek ve bunları araştırma yöntemi olarak kabul etmek, Türklük biliminin gelişimine katkı sağlayacaktır. Bu nedenle bu alandaki çalışmalara, “sözcük türleri” gibi Türkçenin yapısal özelliklerini temsil eden bir alandan başlamak daha mantıklıdır. Böylece Özbek ve Türk dilbilimi alanındaki sözcük türleriyle ilgili araştırmalar verilerek, Sovyet ekoluyla Türk ekolünün araştırma metotları mukayese edilerek her iki ekolün başarılı olduğu konularda bilgi alışverişinde bulunulmuş olacaktır.

Bu araştırma Türkiye’deki sözcük türleri araştırmalarının ufuklarını genişletmek, bu alana yeni araştırma metotları kazandırmak açısından da önemlidir. Aynı zamanda Rusça ve Türk Lehçelerindeki dilbilimle ilgili yapılan birçok

Çalışmanın Türkoloji araştırmacılarına sunulması ve Türk dilbilimine kazandırılması amaçlanmıştır.

Bu amaçlara ulaşmak için Özbekistan'da ve eski Sovyetler Birliği'nde sözcük türleri konusunda yapılan araştırmaların bibliyografyası oluşturulacak ve önemli çalışmalar hakkında değerlendirme ve eleştiri yapılacaktır. Toplanan bilgiler araştırmalarda kullanılan metotlara ve bilimsel değerlerine göre sınıflandırılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ GELİŞMESİ VE SÖZCÜK TÜRLERİ TEORİSİ BİLİMİNİN ŞEKİLLENMESİ (DOĞU-BATI-DOĞU EKSENİ)

Dilbilim bugünkü şeklini eski dönemlerde dünyanın çeşitli kıtalarında, medeniyetlerinde ve toplumlarında dilbilimle ilgili faaliyetlerin birbirleriyle karşılıklı etkileşimleri ve bu faaliyetlerin geliştirilmesi sonucunda almış, özellikle de milli dilbilimlerden beslenmiştir. Eski dönemlerde de dilbilim konusunda çalışmalar yapan dilbilim okullarının olduğunu mevcut kaynaklardan anlıyoruz. Dünya dilbiliminin menşei çeşitli topluluklarda meydana gelen milli dilbilimlerdir. Bu milli dilbilim akımları, yüzyıllar boyunca başka toplulukların dilbilim akımlarıyla belli oranlarda karşılıklı etkileşim içinde olmuşlardır. Sözcük türleri konusu da dilin yapısını belirleyen en önemli konulardan biri olduğu için en eski dönemlerden bu yana sözcük türleri, miktarı, sözcük türleri tasnifi, sözcük türlerinin oluşması, sözcük türlerinin birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri gibi konular dilbilimcilerin ve filozofların dikkatlerini çekmiş ve bunlar üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Söz konusu dönemlerdeki araştırmaların günümüz dilbilimi ve Özbek dilbiliminin gelişiminde de önemli katkıları olmuştur (Süsov, 2011).

Sözcük türleri ile ilgili araştırmalar ilk olarak Batı’da “Antik dilbilim dönemi” ya da “eski dönem” olarak adlandırılan dönemde başlamıştır. Eski Yunan (Grek) dilbilimi, Felsefe dönemi ve İskenderiye dönemi olmak üzere iki çerçevede incelenebilir (Ventskoviç, 1971: 10-11). Bunun dışında Romalılarda, Hintlilerde, Araplarda ve Avrupalılarda dilbilim çalışmalarına rastlanmıştır. Dilbilimin felsefe döneminde sözcük, düşünce ve nesnenin karşılıklı ilişkisi konusuna dikkat çekilmiştir (Trotsky, 1936: 8-9). Bu dönemde sözcükler ile bunların gösterdikleri nesnelere ve kavramlar arasındaki ilişkinin doğuştan mı, yoksa insanlar tarafından mı ortaya çıktığı konusu tartışılmıştır (Başkan, 2003: 23). Bu tartışmaların iki ucunda bulunan filozof Heraklitos (MÖ. VI. yüzyıl) sözcüklerin doğuştan geldiğini, filozof Demokritos (MÖ. V. yüzyıl) ise sözcüklerin ilk aşamada tabiatın birer kopyası olmalarına rağmen sonraki dönemlerde bu özelliklerin kaybolduğunu, sözcüklerin

insanların kendi eserleri olduğunu, insanlar arasındaki bir anlaşmadan doğduklarını savunmuştur. Dilin veya sözcüklerin ortaya çıkışları konusunda yapılan bu dönem tartışmaları, felsefenin sınırları dışına çıkamamıştır. Bu tabiat-anlaşma tartışması Sokrat dönemine kadar gelmiş ve Eflatun'un (Platon) *Kratilos* adlı eserine de yansımıştır. Eserde eski Yunan bilginlerinin “ad” ve özellikle “dil” konusundaki görüşlerine ve tartışmalarına yer verilmiştir. Bu diyalogda konuşanlardan Kratilos Herakleitos'un, Hermogenes ise Demokritos'un yanında yer almaktadır. Kratilos'a göre her nesne veya kavramın ancak bir doğru sözcüğü vardır. Bunun nedeni sözcükler ile bunların gösterdikleri nesnelere ve kavramlar arasında doğuştan gelen bir bağ olmasıdır (Başkan, 2003: 24). Ad, nesnenin doğası ve niteliğiyle ilgilidir. Adın ne olacağını nesnenin mahiyeti belirler; ad, nesnenin taklididir; güzel nesneye güzel, kötü nesneye kötü ad verilir (Gossotsekizdat, 1936: 51-57). Hermogenes'e göre ise sözcüklerin ses yapısı ile gösterdikleri nesne veya kavramların yapısı arasında bir bağ yoktur, bu nedenle de sözcüklerin anlamları gösterdikleri şeylerin tabiatını ve niteliğini yansıtmamaktadır. Sözcüklere anlamlar, insanlar arasındaki anlaşmadan sonra belli kanunlara, âdetlere ve şartlara göre yüklenmiştir. Böylece bir nesne veya kavramın tek bir doğru sözcüğü olmamaktadır (Başkan, 2003: 24). Sözü edilen eserin bir başka bölümünde “fiil” ve “ad (isim)” olmak üzere iki sözcük türünden bahsedilmiştir. Fiil, hareketi gösteren sözcüktür. Bu hareketi meydana getiren ise addır. Ancak bir dil, sadece ad ve fiilden ibaret değildir (Gossotsekizdat, 1936: 58).

Felsefe döneminde gramer anlayışının oluşmaya başlaması Sokrat ile olmuştur. Bu dönemde dil çalışmaları bir anlamda felsefenin sınırları dışına çıkmış, dilin kullanımına yönelmiştir. MÖ. V. yüzyılda ortaya çıkan ve kendilerine “Sofist” denilen retorik³ (konuşma) ustaları, insanların karşısındakileri konuşma yolu ile nasıl etkileyebileceklerini göstermeyi amaçlamışlardır. Böylece her ne kadar

³ MÖ. V. yüzyılda Sicilya'daki tiranların kovulması ile halk kitleleri ellerinden gitmiş olan tarlaları geri almak için mahkemelere koşmuş, çoğalan davaların kazanılması isteği de savunma tekniğinin kuvvetli olması gerekliliği sonucunu doğurmuştur. Böylece “retorik” veya “hitabet” denilen iyi konuşma dalı ortaya çıkmıştır (Başkan, 2003: 35). Felsefe alanı içinde gramer çalışmaları Sokrat döneminde pratik nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. MÖ. V. yüzyıl ortalarında kendilerine “Sofist” denilen konuşma ya da “retorik” ustalarının amacı, en etkili şekilde konuşarak karşısındakini ikna etmektir. Bu nedenle de dili düzenli bir şekilde inceleme çalışmaları başlamıştır. Böylece dil çalışmaları, felsefe tartışmalarından dışarı çıkmış, dilin kullanımına yönelmiştir (Başkan, 2003: 25).

Grekçenin gramerini oluşturmak amaçlanmasa da pratik amaçlarla Grekçe düzenli bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır (Başkan, 2003: 25).

Büyük düşünür Aristoteles'in de konu ile ilgili görüşleri dikkate değerdir. Batı dünyasında yüzyıllar boyunca gramerin babası olarak anılan Aristoteles, *Poetika* ve *Retorik* adlı eserlerinde, “dilsel anlatım” içine harf, hece, bağlaç, tanım edatı, isim, fiil, hâl ve cümlenin girdiğini ifade etmiş; sözcük türleri içinde *isim*, *fiil*, *tanım edatı* ve *bağlacı* değerlendirmiştir. Aristoteles'e göre isim birleşik, anlamlı ve zaman mevhumuna sahip değildir; fiil ise birleşik, anlamlı ve zaman mevhumuna sahip olan bir ses bütünüdür. İsmi ve fiilin hiçbir parçası kendi başına bir anlam ifade etmez (Aristoteles, 2010: 55-56). Bağlaç (*men* “gerçi”, *etoi* “gerçekten”) ve tanım edatı (*amphi* “etrafında”, *peri* “hakkında, üzerinde”) birleşik, anlamsız olan ses bütünüdür. Tanım edatları bir cümlenin başında ya da ortasında bulunabilir (Aristoteles, 2010: 55). Aristoteles tarafından yapılan bu tasnif, kendisinden sonra yapılan tasniflerin temel taşı olmuştur. Aristoteles'in bu çalışması ile Sofistlerin yapmış olduğu gramer çalışmaları daha da gelişmiş, dil çalışmaları felsefenin sınırlarından çıkarak bağımsızlaşmıştır (Başkan, 2003: 26).

Antik dilbilimin gelişim basamaklarındaki çeşitli bilimsel akımlardan Stoicizm veya Stoacılık akımının dünya felsefesinde olduğu kadar Antik dilbilimde de önemli bir yeri vardır. Stoacılar, grameri bir anlamda felsefenin bir parçası olarak sayan filozof-dilciler arasında en son grubu teşkil etmektedir. Stoacılar gramer çalışmalarının yanı sıra dil yapısı ile dil dışındaki gerçekler dünyasının yapısı arasında da benzerlik ve paralellikler bulmaya çalışmışlardır. Sözcüklerin anlamları ile ilgili doğa-anlaşma tartışmasında orta bir yol tutmuşlar, sözcüklerin bugünkü durumlarında sesler ile bunların gösterdikleri nesnelere ve kavramlar arasında doğuştan gelen bir bağın olmadığını; ancak çok eski dönemlerde *etimon* denilen köklere varıldığında böyle düzenli bir bağın bulunacağını savunmuşlardır (Başkan, 2003: 26). Stoacıların yaptığı dilbilim çalışmalarından en önemli basamağı, sözcük türleri tasnifi oluşturmaktadır. Stoacıların sözcük türlerine yaklaşımları semantik eğilime göre olmuştur. Stoacıların önemli temsilcilerinden Diogenes ve Hrisippos, sözcükleri şu şekilde türlere ayırmıştır: *somut ad*, *soyut ad*, *fiil*, *bağlaç*, *artikel* (Trotsky, 1936: 70). Diogenes'in düşüncesine göre soyut ad genel adı (*at*, *insan*),

somut ad özel adı (*Diogenes, Socratus*); fiil, nesneden bağımsız veya birer nesneye bağlı hareketi (*yazmak, konuşmak*) bildirir. Bağlaç sözcükleri birbirine bağlar. Artikel (tanımlık edatı) isimlerin cinsini ve sayısını gösterir (Trotsky, 1936: 70). Hrisippos ise sözcük türlerini söze özgü unsurlar olarak değerlendirmiştir (Trotsky, 1936: 70). Stoacıların yine bir temsilcisi olan Tarsli Antipatris, sözü edilen gruba *zarfı* da dâhil etmiştir. Genel olarak Stoacılar, sözcüklerin başka sözcük türleriyle fonksiyonel yakınlıklarını ve karşılıklı ilişkilerini göz önünde bulundurarak sıfat-fiilleri çekimlenmiş fiil, zarfları fiile özgü sıfatlar, zamirleri artikeller, yardımcı sözcükleri edatlar, bağlaçlar olarak değerlendirmişler, onların söz içindeki özelliklerini göz önünde bulundurmışlardır (Trotsky, 1936: 70).

Büyük İskender tarafından İskenderiye’de ve Bergama’da iki kültür merkezi kurulmuş ve MÖ. II. yüzyılda bu iki merkezde eskinin “doğa-anlaşma” tartışmasına benzer iki karşıt görüş şekillenmiştir. İskenderiye okulundakilere göre insan dilinin işlenmesinde, dilin yapısında ve çalışma şeklinde belli bir düzen vardır. Bu nedenle yapılacak olan dil çalışmaları dildeki bu düzeni ortaya çıkarmayı amaçlamalıdır. Karşılarında bulunan Bergama okulundakiler ise dilde kesin bir düzen olmadığını savunmuşlardır. İskenderiye okulundakilere düzeni kabul ettikleri için “düzcüler”, düzcülerin bulmuş oldukları düzenliliklerdeki aykırılıkları ortaya çıkardıkları için Bergama okulundakilere de “aykırıcular” adı verilmiştir. Bu iki görüşle birlikte dil çalışmaları felsefeden sıyrılmış, kendi sınırları içinde ve kendi ölçütlerine göre incelenen bir çalışma alanı haline almıştır (Başkan, 2003: 27). Sözcük türleri ve tasnifi hakkındaki düşünceler İskenderiye okulunda şekillenmiş, sözcük türlerine yaklaşımlarda felsefenin ve mantığın etkisi sezilmemiştir (Alpatov, 1990: 6). Bu döneme mensup dilbilimciler, sözcüklerin anlamları ve cümledeki görev ve çekimleri üzerinde durmuşlardır. Gramer çalışmaları MÖ. 100’lerde İskenderiye bilginlerinden özellikle Trakyalı Dionysios ile en yüksek noktaya erişmiştir. Trakyalı Dionysios, yeni bir dil teorisi geliştirmemekle beraber kendisinden önce yapılan dil teorilerini belli bir düzene koymuştur. Dionysios’un asıl amacı, edebiyat Grekçesinin zaman geçtikçe bozulmasına ve dışarıdan gelen etkilerle yozlaşmasına karşı dil kurallarını tespit etmektir. Bu yolda yaptığı çalışmalarla Grekçenin ilk gerçek gramerini ortaya koymuştur (Başkan, 2003: 28). Dionysios, *İsimlerin Birleşmesi Hakkında* adlı eserinde Aristoteles’in yaptığı gibi sözcükleri yalnız *isim, fiil, tanım edatı* ve *bağlaç*

olarak ayırmamış, daha da ayrıntıya inerek sözcükleri *isim, fiil, partisip, tanım edatı, zamir, edat, zarf* ve *bağlaç* olarak sekiz grupta toplamıştır. Dionysios'un bu tasnifinde fiillerin anlamına göre değil, şahıs ve sayı bakımından çekilişine göre incelenmesi, bu şekilde biçimsel bir yol izlenmiş olması, dilbilim açısından önemlidir. Aynı şekilde *bekliyor* sözcüğünün fiil olduğunu anlamından değil, sonundaki [-iyor] ekinden anlaşılacağı; çünkü *bekle-* fiilinin anlam bakımından gerçekte bir hareket bildirmediği öne sürülmüştür. Dionysios sadece bağlaç türünü biçimsel olarak değil, anlam açısından değerlendirmiş ve bağlacı “düşünceleri birbirine bağlayan sözcük” şeklinde tanımlamıştır (Başkan, 2003: 28). Bu dönemde yapılan sözcük türleri tasniflerinde bir grup, somut adlar ile soyut adları ayırmış ve sözcük türü sayısını altıya çıkarmıştır. Bazıları isimlerden zamirleri ayırmış ve zamirleri altıncı unsur olarak ele almıştır. Yine başka bir grup fiilden zarfı, bağlaçtan edatı ve soyut adlardan sıfat-fiilleri ayırmıştır. Kimileri ise sayıları ayırmış ve böylece sözcük türü sayısı artmıştır.

Romalı dilciler, dil alanında Grekleri taklit etmişler ve ilk iş olarak da Grek gramerini Latinceye çevirmişlerdir. Sonrasında da Latincenin ışığı altında Grekçeyi yeniden incelemişler, Greklerin gözden kaçırdıkları bazı noktaları ortaya çıkarmışlardır. Bu döneme bakıldığında dilbilimcilerin konuyla ilgili olarak hiçbir yenilik getirmedikleri, öncesinde yapılan çalışmalarını taklitten öteye gidemedikleri görülmektedir. Romalı dilbilimciler isim veya fiilleri nesnenin adı olmaları veya hareket bildirmelerine göre türlere ayırmıştır (Başkan, 2003: 29). Bu dönemde Varro, Quintilianus, Donatus ve Priscianus dille ilgili birtakım çalışmalar yapmıştır.

Bu dilbilimcilerden Marcus Terentius Varro (MÖ. 116-27. yüzyıl) ve onun araştırmaları dilbilimde önemli bir yer tutmaktadır. Varro, Yunan ve İskenderiye dilbilimindeki gelenekleri devam ettiren eski Roma dilbilimi temsilcisidir. R. M. Ventskoviç ve A. Y. Şaykeviçlerin düşüncesine göre, Grek dilbilimcilerinden daha öteye gidememiş Roma dilbilimcilerinden farklı olarak Varro, Yunan-İskenderiye dilbilimi geleneklerini devam ettirmekle beraber sözcükleri türlere ayırmanın morfolojik ölçütleri üzerinde durmuş, sözcük türleri ve onların tasnifi konusuna katkıda bulunmuştur. Varro, sözcük türlerini tasnif için sözcüklerin çekimlenme özelliklerini temel almış ve bu esasa göre dört sözcük türünü belirlemiştir: Hâl

eklerine sahip olan sözcük türleri (adlar); zaman mevhumuna sahip olan sözcük türleri (fiiller), hâl ekleri ve zamana sahip olan sözcük türleri (sıfat-fiiller), duruma da (hâl eklerine) zamana da bağlı olmayan sözcük türleri (yardımcı sözcükler) (Ventskoviç-Şaykeviç, 1971: 11-12). Varro, dillerde hayvanlara verilen isimler konusunda da insanlar için önemli olan hayvanların dişisi ile erkeğine ayrı isimler verildiğini, diğerleri için böyle bir ayrımın gözetilmediğini ifade etmiştir (Başkan, 2003: 30). Varro, çekimin sadece Latin dillerine özel olmayıp bütün diller için geçerli olduğunu, sözcüğün etimolojisi gibi çekimin de sözcüğün oluşumunda esas faktörlerden biri olduğunu ifade etmiştir. O. Espersen, semantik esasa göre tasnif edilmesi mümkün olmayan sözcükleri de gruplara dâhil ettiği ve açıklama imkânını verdiği için Varro'nun sözcük türleri tasnifini eski dünya dilbilimindeki en değerli tasnif olarak saymıştır (Espersen, 1934: 62).

Aelius Donatus, IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun çöküş döneminde yaşamış ve dil çalışmalarını bu dönemde yürütmüştür (Başkan, 2003: 30). Donatus, sekiz sözcük türü olduğunu belirtmiştir: *ad*, *zamir*, *fiil*, *zarf*, *sıfat-fiil*, *bağlaç*, *edat*, *ünlem*. Donatus, bu türler içinde ad ve fiilin esas sözcük türlerinden olduğunu vurgulamıştır.

Batıda Avrupalılar tarafından da dilbilim çalışmaları yapılmış; ancak Orta Çağ boyunca bu dil çalışmaları kısır kalmış, Latincenin etkisinden sıyrılınamamıştır. Sonraki dönemlerde ise Villa Dei'nin, Snorri'nin ve Dante'nin gramerleri göze çarpmaktadır.

Antik dilbilimcilerin sözcük türlerine ait görüşlerini aşağıdaki tabloda genelleştirmek mümkündür:

Antik Dilbilimcilerin Sözcük Türlerine Dair Görüşleri

<i>Sözcüklerin En Genel Özelliklerine Göre Türleri</i>	<i>Türü</i>	<i>Gramatik Özelliği</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Fikir Bildiren Bilginler (Akımlar)</i>
Müstakil (Bağımsız) Sözcükler (genel kategorisel anlama sahip olan sözcükler)	Ad	Çekimlenme –hâl ekleri, cins, iyelik, biçim, görüntü	Vücut ve nesneyi anlatır.	Platon Aristo, İskenderiye dilbilimcileri, Stoacılar, Varro
	Fiil	Zaman, şahıs, kip, nisbet, biçim, görüntü	Hareket ve durumu anlatır.	Platon, Aristo, İskenderiye dilbilimcileri, Stoacılar, Varro
	Sıfat-fiil	Ad ve fiile özgü bütün özellikler (şahıs dışında)	Ad ve fiile özgü özellikler (anlamlar) taşır.	Dionysios, Priscianus, Trophonius, Apollonius
	Zamir	Ad karakterindeki zamirler, adların gramatik özelliklerine sahip olma, çekimlenmeme	Nesneye ve onun yerine işaret eder.	İskenderiye dilbilimcileri, Apollonius, Dionysios, Priscianus
	Zarf	Çekimlenmeme özelliği	Hareket ve durumun niteliğini bildirir.	İskenderiye dilbilimcileri, Apollonius, Dionysios, Priscianus

Yardımcı Sözcükler (genel kategorisel anlama sahip olmayan sözcükler)	Artikel	Ada özgü gramatik özellikler	Ada işaret eder, onun ilişkisini bildirir.	Dionysios, Scholius, Varro
	Ön edat	Çekimlenmeme, zarf dışındaki sözcüklerden önce gelme	Kendisinden sonra gelen sözcüklerle ilgili çeşitli anlamları ifade eder.	Dionysios, Cominian, Varro
	Bağlaç	Çekimlenmeme	Cümlelerin ögelerini ve cümleleri birbirine bağlar; zaman, neden, sonuç, farklılık, ayırma, karşıtlık anlamlarını ifade eder.	Dionysios, Cominian, Varro
Farklı özelliklere sahip sözcükler	Ünlem	Çekimlenmeme, türemede kullanılabilme	Heyecan, his, buyruk, çağırma anlamlarını ifade eder.	Charisius, Donatus, Priscianus

Felsefe ve İskenderiye dönemi dilbilimcilerinin, Stoacıların, Roma gramercilerinin sözcük türleri hakkındaki görüşlerine ve onların yapmış olduğu yukarıdaki tasnife bakıldığında:

- Antik dönem dilbilimcilerin çalışmalarında sözcük türleri ve sözcük türlerine özgü gramer nitelikleri konusunda bilgiler verilmiştir.
- Sözcük türlerini tasnif etmenin semantik ve morfolojik ölçütleri ortaya konulmuştur.

- Birbirleriyle karşılıklı ilişkilerine ve aralarındaki farklılıklara göre sözcükler, leksik-semantik türlere ayrılmıştır.
- Sözcük türlerinin karşılıklı ilişkileri ve birbirine dönüşümü konusunda ilk görüşler ortaya atılmıştır.
- Antik dilbilimcilerin sözcük türleri konusundaki düşünceleri, Yunan ve Latin dillerinde konuşanların ethnolojik görüşlerini esas almış ve onlar sözü edilen dillerin özelliklerini yansıtmıştır (Alpatov, 1990: 8).
- Antik dilbilimcilerin sözcük türleri ve onların birbiriyle olan ilişkileri ve dönüşümü konusundaki düşünceleri, Avrupa dilbilimi gelenekleri yardımıyla bütün dünyaya yayılmış ve dünyadaki sonradan gelişmiş milli dilbilimlerin gelişmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur.

Batı'da olduğu kadar Doğu'da da bütün dilbilim okullarında sözcük türleri çalışmalarına yer verilmiştir. Doğu dilbilimi, Batı (Antik) dilbilimi ile paralel bir şekilde, en eski dönemlerden bu yana Hindistan'da, Arap ülkelerinde, Japonya'da ve Çin'de gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Doğu dilbilimcilerinin sözcük türleri konusundaki görüşleri, Avrupa dilbilimcilerinin görüşlerinden farklıdır. Eski Hindistan'da (MÖ. V-IV. yüzyıl) dilbilim, pratik gerekliliklere göre oluşmuştur. Dilbilimciler, eski dönemlerde oluşturulan Hint Vedaları (kutsal dinî şarkılar) metinlerini doğru anlamak ve icra etmek için bu metinleri bilimsel esaslara göre öğrenmeyi amaçlamışlar ve her şeyden önce vedaların yazıldığı eski Hint dilini öğrenme ihtiyacını duymuşlardır (Ventskoviç-Şaykeviç, 1971: 8). Bu nedenle metinlerindeki sözcükleri açıklamaya, onların etimolojisini anlamaya, oluşumlarındaki ekleri, kökleri ayırmaya çalışmışlardır. Bilginler bu konuları gözlemlerken sözcük türleri konusuna da dikkatlerini çevirdikleri görülmektedir. Eski Hint dilbilimcilerinden Yaska'nın eserlerinde iki müstakil ve iki yardımcı olmak üzere dört sözcük türü gösterilmiştir: *ad*, *fiil*, *edat* ve *ilgeç*. Adlar açıklanırken hâl eklerine ayrılarak gösterilmiştir. Hâl ekleri Yunan dilbiliminden farklı olarak adlandırılmış ve yedi durum belirtilmiştir (Zvegintsev, 1956: 7; Ventskoviç, 1971: 9). Fiil, hareketi anlatan sözcük olarak değerlendirilmiş ve fiilin zaman, kip, şahıs gibi morfolojik niteliklere sahip olduğu ifade edilmiştir. Edatlar, ad ve fiilin anlamını

açıklayan, netleştiren sözcük türüdür. İlgeç ise benzerlik, birleştirme ve işaret etme görevlerinde kullanılan sözcük grubudur (Zvegintsev, 1956: 10).

Eski Hint dilbilimcilerinden Panini (MÖ. IV. yüzyıl), kutsal veda metinlerinin dili olan Sanskritçe hakkındaki *Sutralar* adlı eserinde Sanskritçenin gramerini 4000 kadar kısa cümle ile anlatmış, eserde sözcükler parçalara ayrılarak çeşitli işaretlerle gösterilmiştir. Eser böylesine ayrıntılı olarak incelendiği için modern dilciler tarafından en başarılı gramer çalışması olarak sayılmaktadır (Başkan, 2003: 31). Panini, edatları ilgeçlerin bir türü olarak değerlendirmiş, MÖ. II. yüzyılda yaşayan Patanjali de eski Sanskritçede *ad*, *fiil*, *edat* ve *ilgeçlerin* bulunduğunu ifade etmiştir (Alpatov, 1990: 10). Eski Hint dilbiliminin bilimsel mirasından bizim elimize çok az materyal ulaşmış ve bu bilimsel bilgiler, dünya dilbiliminde XIX. yüzyılın ikinci yarısı gibi çok geç bir dönemde, Avrupa’da Panini eserleri yayımlandıktan sonra ortaya çıkmıştır.

Arap dilbilimi çalışmaları VII.-XII. yüzyıllar arasında, Müslümanlığın yayılması ile hızlanmaya başlamış, eski Hint ve Yunan dilbilim geleneklerini benimsemiş, onları geliştirmiş ve Doğu ve Batı dilbilimlerinin gerileme dönemlerinde faal olan tek dilbilim okulu olmuştur (Zvegintsev, 1956: 15-17; Nurmonov, 2002: 11-17). Greklerdeki “doğa-anlaşma” tartışması Arap gramerlerinde de görülmüş, X. yüzyıl dilbilimcilerinden İbni Cinni, dilin Tanrı’dan vahiy yolu ile gelmiş olduğu düşüncesine karşılık insan dilinin karşılıklı anlaşma ile yerleştiği düşüncesini savunmuştur (Başkan, 2003: 31). Basra ve Kufe okullarında da İskenderiye ve Bergama okulları arasındaki “düzenlilik-aykırılık” çatışması aynı şekilde görülmektedir. Basra Okulu, İskenderiye Okulu gibi dildeki kurallara önem vermiş, dilde belli bir düzen olduğunu savunmuştur. Buna karşılık Kufe Okulu, Bergama Okulu gibi dil kuralları yerine, konuşulan dili göz önünde bulundurmuştur. Arap dilbiliminde daha çok ses bilgisi ve sözcük yapısı ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (Başkan, 2003: 32). Sözcük türleri meselesi Arap filologlarının da dikkatleri dışında kalmamıştır. S. A. Süsov’un belirttiğine göre Halife Ali döneminde onun girişimi ile dilbilimci Abul Asuad ad-Duali tarafından yazılan Arap dili gramerinde, üç sözcük türü gösterilmiştir: *ad*, *fiil* ve *ilgeç* (Süsov, 1999). Bu tasnif,

antik dilbilimdeki ünlü tasnifin benzeridir. Temelinde morfolojik eğilim yatan bu tasnifte ad ve fiil değişen, çekimlenen; ilgeç ise değişmeyen sözcük türlerindedir.

Arap dilbiliminde sözcük türlerinin araştırılmasında Basra, Kufe ve Bağdat okulları temsilcilerinin önemli yeri vardır. Basra ekolü temsilcisi Sibeveyhî, *El-Kitab* adlı eserinde Arapçanın morfolojisi, sentaksı ve fonetiği gibi birçok konunun üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Arapçanın bütün kurallarını toplayan bu eser, Arapçanın en eksiksiz grameri sayılmaktadır. Sibeveyhî'nin eserinde sözcük türleri meselesi de ele alınmış, isim ve fiil türleri ile ilgecin yirmi yedi türü tasnif edilmiştir. İsim türü; “açık isimler”-sıfatlar, “gizli isimler”-hâl zamirleri ve “genel isimler” şeklinde tasnif edilmiş, bunun dışında işaret zamirlerinin de mevcut olduğu vurgulanmıştır. Böylece geleneksel üç kollu sözcük türleri tasnifine ciddi değişiklikler getirilmiştir (Süsov, 1999). Sibeveyhî'nin izinden gidenler de çoğunlukla eserlerinde sözcük türleri meselesini derin bir şekilde tahlil etmişlerdir.

Müslüman ülkelerde dilbilimin gelişmesinde, Arap-İslam dilbiliminin kısa zamanda yüksek bir seviyeye çıkması, düzgün araştırma yöntemlerinin şekillenmesi ve antik dünya ve Hint filolojisinde ortaya konulan araştırmaların benimsenmesi çok etkili olmuştur. Sonraki yıllarda Arap-İslam dilbiliminin önemli temsilcileri, şimdiki İspanya sınırlarında hüküm süren Müslüman Kordova devletinin bilim temsilcileri vasıtasıyla Avrupa'ya gitmiştir. Araplar, İslam Rönesansının erken çağlarında en meşhur antik filologların eserlerini tercüme etmişler, almışlar; Arap dilbilimcilerinin bu hizmetleri sayesinde Avrupa bilginleri de antik dilbilimin bilimsel mirası ile tanışmışlardır. Arap-İslam medeniyeti ve onun birleşimi olan Arap dilbilimi aslında Doğu ve Batı dilbiliminin birleşimidir.

Doğu dilbilimi okulları arasında Eski Japon dilbilimi okulu da vardır. Bu okulda da sözcük türleri ile ilgili görüşler öne sürülmüş ve sözcükler, müstakil ve yardımcı sözcükler olarak iki grupta incelenmiştir (Alpatov, 1990: 10). Eski Doğu dilbiliminde Çin dilbilimi de önemli bir yere sahiptir. Çin'de dili bilimsel yöntemlerle incelemenin iki bin yıllık tarihi vardır. Söz konusu dilbilim okulunun diğer dilbilim okullarından farkı ve en güçlü yönü sözcük veya hiyerogliflerin

anlamını açıklamış olmalarıdır⁴. Gramer ve sözcük türleri teorisi, Çin dilbiliminin zayıf yönlerinden biri olmasına rağmen XII-XIII. yüzyılda sözcükler, müstakil ve yardımcı sözcükler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiş; yardımcı sözcükler içine zamir, ünlem ve zarf türleri dâhil edilmiştir.

Buraya kadarki incelemelerden görülüyor ki sözcük türleri meselesi en eski dönemlerden itibaren dünya dilbiliminin en çok tartışılan ve araştırılan konularından biri olmuştur. Sözcük türleri konusunun geniş ölçüde incelenmesinin başlıca nedeni dilin ve nutuğun (*language and the speech*) en önemli unsuru olan sözcüğün tefekkür ve düşünce (*consciousness and concept*) ile doğrudan doğruya bağlantılı olmasıdır.

Orta Asya Türk uygarlığında ortaya çıkan dilbilim de bu durum ve süreçlerden oldukça etkilenmiştir. Türkoloji ve Özbek dilbiliminde sözcük türleri incelemelerine büyük bilgin Kaşgarlı Mahmut ile başlanmıştır. Kaşgarlı Mahmut *Divanü Lügati't-Türk (Türkçe Sözler Divanı)* ve *Cevahi'nin Nahvi fi Lügati't-Türki (Türk Dillerinin Morfoloji Kuralları)* adlı eserlerinde Arap dilbilimcilerinin araştırma yöntem ve geleneklerini benimsemiş ve geliştirmiştir. Bununla birlikte Arapçadaki üç durum olan cins, şahıs ve fiil masdarı konusunda yeni görüşler ortaya koymuştur. Kaşgarlı Mahmut'un da Arap dilbilimi geleneklerinden etkilenmiş olması çok doğaldır. Türkistan, Arap halifeliğine bağlı olduğu için ülkenin önemli bilginleri Arap bilimi gelenekleri doğrultusunda eğitilmişler ve bu çizgide Arap dilinde eserler ortaya koymuşlardır. Kaşgarlı Mahmut, Türk dillerini karşılaştırmalı olarak araştırmakla bir ölçüde Arap gramer geleneği dairesinden çıkmıştır. Türk dillerinde, Türk dillerinin özelliklerine bağlı kalarak Arap dilbilimi gelenekleri doğrultusunda sözcükleri türlere ayırmış ve Arap dilbiliminin terimleri ve düşünce sisteminden yararlanmışlardır. Kaşgarlı Mahmut sözcükleri ilk olarak üç türe ayırmıştır: *edat*, *ünlem* ve *ek-harf*. Ad, sıfat, sayı ve diğer sözcük türlerini *isim* grubunda; fiil ve onun fonksiyonel şekillerini *fiil* grubunda değerlendirmiştir (Kaşgarî, 1960: 485).

Kaşgarlı Mahmut, DLT'nin değişik yerlerinde *ad*, *sıfat*, *sayı*, *zamir*, *fiil*, *edat*, *ilgeç* ve *ünlem* şeklinde sözcükleri türlere ayırmıştır. Bilgin, ismin nesnenin adını bildiren sözcük olduğunu belirtmiş, eserinin giriş kısmında *kılıç* ve *ok* sözcüklerini

⁴ Çin yazısında her bir hiyeroglif, bir morfemi veya sözcüğü ifade eder.

“ad” şeklinde adlandırmıştır (Kaşgarî, 1960: 50). Kaşgari DLT'nin “Kitapta Söylenen ve Söylenmeyen Nesnelere Hakkında”, “Dağ Adları, Göl, Vadi, Deniz Adları...Erkek ve Bayanların Adı Hakkında” gibi bölümlerinde adlarla ilgili açıklamalarda bulunmuş, ad türünü nominativ fonksiyonu yönünden soyut ve somut adlar olmak üzere iki grupta incelemiştir (Kaşgarî, 1960: 50).

DLT, hem filolojik hem de kamusî sözlük niteliğinde hazırlandığı için sözcük türleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Eserde, *Cevahiru'n Nahvi fi Lugati't-Türk (Türk Dillerinin Morfolojisine Ait Cevherler)* adlı başka bir eserinde verilmesi nedeniyle isme özgü olan morfolojik niteliklerden özellikle teklik, çokluk, pekiştirme, karşılaştırma, küçültme ve hâl eklerinden bahsedilmediği belirtilmiştir (Kaşgarî, 1960: 62). Ancak ne yazık ki bu eser elde bulunmamaktadır. Böyle olsa da Kaşgarî'nin adların morfolojik özellikleri ve çekim yapan vasıtaları hakkında yeterli bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. DLT'nin bir yerinde Kaşgarlı'nın adlardaki çokluk çekimi hakkındaki düşünceleri şöyledir: “*er* ‘erkek’: Bu sözcüğü *eren* şeklinde çoğul olarak kullandılar. Ancak bu durum kurallara aykırıdır. Çünkü çokluk eki aslında [+lar/+ler]dir (Kaşgarî, 1960: 71).”

DLT’de isim ve fiiller üzerinde diğer bölümlere oranla daha çok durulmuştur. Bunun başlıca nedeni, antik dilbilimde olduğu gibi eski Doğu dilbiliminde, isim ve fiilin sözcük biliminde, “dil/nutuk”un en önemli öğeleri olarak sayılmasıdır.

Kaşgarlı Mahmut DLT’de fiil konusunu ele alırken fiillerin yapılışı, onlardaki zaman, kip, geçişli-geçişsizlik ekleri üzerinde durmuş, adın hareketini fiil olarak saymıştır. Fiillerin yapılışı konusunda Kaşgarlı Mahmut, Türk dillerinde asıl fiiller dışında adlardan yapılmış türemiş fiillerin de çok miktarda bulunduğunu ifade etmiştir (Kaşgarî, 1960: 57-59).

Kaşgarlı Mahmut DLT’de, esas fiil şekillerinin geçmiş zamanda bulunmasından dolayı fiil zamanlarından geçmiş zamana ayrı bir önem vermiştir. Eserin birinci cildinde “Başta Hemze ile Gelen Fiiller Bölümü”nde yer alan fiillerin hepsi geçmiş zaman, III. şahıstaki fiillerdir (Kaşgarî, 1960: 173-186). Kaşgarlı, fiillerdeki geçişli-geçişsizlik meselesi üzerinde de durmuş, Türk lehçelerinde geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapma konusunda bilgiler vermiştir: “/t/ sesi geçişli fiil yapar.

Ton kuritti “Kıyafetini kuruttu” cümlesi buna örnektir.” (Kaşgarî, 1960: 57). Ayrıca fiil türetiminde /k/ sesinin özlük niteliğinde fiil yaptığını, /l/ sesinin ise işi yapanın belli olmadığını ifade eden fiil yaptığını ileri sürmüştür: *Kaçığın er yetsikti* “Kaçmış kişiye yetişildi”, *ok atildi* “ok atıldı” (Kaşgarî, 1960: 59).

DLT’deki diğer bölümlere bakıldığında Kaşgarlı Mahmut’un fiillerdeki şahıs kategorisi konusunda da yeterli bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bilgin *ol* “o” sözcüğünü, “ad ve fiillere eklenen sağlamaştırma eki” şeklinde değerlendirmiş ve *Ol evge barmış ol* “O eve gerçekten varmıştır” şeklinde örnek bir cümleyle açıklamıştır (Kaşgarî, 1960: 73). Bu şekilde *o*, *miz/biz* sözcüklerinin fiillere şahıs eki olarak gelebileceğini vurgulamıştır: *Biz bardimiz* “Biz vardık (gittik) (Kaşgarî, 1960: 316).”

Kaşgarlı Mahmut adları, basit ve türemiş adlar olmak üzere ikiye ayırmış ve türemiş adların genelinin fiillerin sonuna on iki harf ekleme yoluyla türediklerini belirtmiştir (Kaşgarî, 1960: 50). Konu ile ilgili araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda Türk dillerinde türemiş adların çoğunun fiil köklerinden yapılmış olduğu görülmektedir. Söz konusu durumu Türk dillerinin karakteristik niteliklerinden biri olarak saymak mümkündür.

Sıfat konusunda eserin “Giriş” kısmında bilgi verilmemiş; “Lugat” kısmında, sıfat “renk, görünüş, tat gibi nitelikleri ifade eden sözcük topluluğu (netleştirici)” olarak tanımlanmıştır. DLT’nin “Dört Harfliler Bölümü”nde de toplam otuz iki sığata yer verilmiş ve bu sıfatlar açıklanmıştır (Kaşgarî, 1960: 84-107). Eserin başka bir bölümünde Kaşgarlı Mahmut, Türk dillerindeki “pekiştirme sıfatları”nı değerlendirirken sıfatın pekiştirme derecesini düşünmüş ve onu, basit dereceden ayırma yöntemini göstermiştir: “Koyu mavi renkli nesneye Türkler *köpkök*, Oğuzlar *kömkök* derler. Bazı Türkler renk anlamındaki “kök” sözcüğünün önüne /b/ sesini getirerek sözcüğü “köbkök” şeklinde, Oğuzlar ise /b/’yi /m/’ye çevirip “kömkök” şeklinde kullanırlar.” (Kaşgarî, 1960: 316-317).

DLT’de sayılar da ayrı bir sözcük türü olarak farklı bir bölümde değerlendirilmiş, miktar sayıları ile sıra sayıları ayrı gösterilmiştir (Kaşgarî, 1960: 83, 151). Sıra sayıları konusunda bilgin geniş bir açıklama yapmamıştır; ancak konu

ile ilgili şunları söylemiştir: “Bu sayılar sıra bildirdiği için asıl sayılar olan *tört* “dört” ve *beş* sözcüklerine [+nç/+indi] ekleri getirilerek yapılır: *Törtünç* “dördüncü”, *beşinç* “beşinci” gibi. Bu ekler yoluyla sayılar derece anlamı kazanır. Bu ekleri her sayıya eklemek mümkündür: *onunç* “onuncu”, *yigirminç* “yirminci” (Kaşgarî, 1960: 157-158)”

Kaşgarlı Mahmut zamiri, “işaret” şeklinde adlandırmış ve kişi zamirlerini dönüşlülük zamirinden ayırmıştır: *Ol andağ aydi* “O (adam) şöyle dedi”. *ol* “o” (işaret): *ol er* “o kişi” (Kaşgarî, 1960: 73, 80).

Kaşgarlı Mahmut edatların, neden bildiren sözcükler olduğunu belirtmiş ve *senin için keldim* “senin için geldim” şeklinde bunu örneklendirmiştir (Kaşgarî, 1960: 105).

İlgeçler açıklanırken *kob* sözcüğü “onaylama, hesaplama, pekiştirme anlamlarında kullanılan ilgeç” olarak değerlendirilmiştir: *Oğul kob bagudi* “Oğlan iyice büyüdü”. Yine *tab/bop*, yeterlik anlamını veren ilgeç olarak ele alınmıştır: *Bu aş mena tab* “Bu yemek bana uygun, yeterli” (Kaşgarî, 1960: 308-309). Türk dillerinde ek ve sözcük şeklinde ilgeçler olduğu gerçeğini Kaşgarlı Mahmut da göz ardı etmemiştir. Örneğin; Kaşgarlı *ok* onaylama ilgecini, fiillerde onaylanışı, duruma yakın olmayı ifade eden ek olarak değerlendirmiştir (Kaşgarî, 1960: 73).

Kaşgarlı Mahmut’un ünlemler konusundaki düşünceleri günümüz dilbilimimizdeki görüşlere yakındır. DLT’nin değişik bölümlerinde his-heyecan ve buyruk-hitap bildiren ünlemler konusunda örnekler verilmiştir: “*a*; hayranlık, şaşkınlık bildiren sözcük (Kaşgarî, 1960: 75). *aç*; “hey, hay, he” anlamlarında kullanılan ünlem: *Aç beru kel*. “Hey, beri kel; hay, tez kel.” *op-op*; eşeğin ayağı kaydığında yerinden kalkması için kullanılan sözcük olup “kalk kalk” anlamında kullanılır (Kaşgarî, 1960: 70-71).”

Kaşgarlı Mahmut DLT’de çok sayıda yansıma (taklidî) sözcüğe de örnek göstermiştir. Yansıma sözcükler, ses taklidi sözcükler (*çab çab*, *çars çars*) ve hareket taklidi sözcükler olmak üzere ikiye ayrılarak değerlendirilmiş; bu sözcüklerin fazla ayrıntıya girilmeden açıklaması yapılmıştır (Kaşgarî, 1960: 332-333). Yansıma

sözcüklerin ses ve hareket taklidi sözcükler olmak üzere iki grupta değerlendirilmesi, günümüz dilbilimi açısından bakıldığında dikkate değerdir.

Sözcük türlerinin birbirleriyle ilişkisi ve birbirlerine dönüşümü meselesi, Kaşgarlı Mahmut'un dikkati dışında kalmamıştır. Bilgin sözcüklere yeni anlam yükleme yolu ile yeni sözcüklerin nasıl yapıldığını göstermiştir. Örneğin; *süçik* ve *kör* sözcükleri sıfattan ve fiilden ada geçer (Kaşgarî, 1960: 20).

Kaşgarlı Mahmut'un sözcük türleri konusundaki görüşlerini aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi genelleştirmek mümkündür:

Kaşgarlı Mahmut'un Sözcük Türleri Konusundaki Görüşleri

<i>En Genel Özelliklerine Göre Türler</i>	<i>Türü</i>	<i>Gramatik Özelliği</i>	<i>Anlamı</i>
Müstakil Sözcükler	Ad	Hâl ekleri, şahıs çekimi	Nesnelerin adlarını bildirir.
	Fil	Zaman, şahıs, geçişlilik-geçişsizlik, nispet	Hareket, durum anlamlarını bildirir.
	Sıfat	Nitelik	Renk, tat, nitelik bildirir.
	Sayı	Miktar, sayı	Nesnelerin miktarı ve sırasını bildirir.
Yardımcı Sözcükler	Edat	Ad çekimine girmez.	Kendisinden önceki sözcüklerle ilgili çeşitli anlamları ifade eder.
	İlgeç (yükleme)	Ad çekimine girmez.	Sözcük ve cümlelerin içerdiği anlamları ifade eder.
Farklı Özelliklere Sahip Sözcükler	Ünlem	Ad çekimine girebilir.	Duygu, hitap anlamları bildirir.
	Yansıma (taklidî) sözcükler	Ad çekimine girmez.	Ses ve hareketleri taklit eder, yansıtır.

Özbek dilbiliminde sözcük türlerinin araştırılma tarihinde Ali Şir Nevâyî ve onun *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Nevâyî bu eseri, IV. yüzyılda Temurlular uygarlığı döneminde Maverâünnehir ve Horasan'da kullanılan edebi dil olan eski Özbek (Türkî) dili⁵ ve Fars dilinin söz dizimlerini, gramatik yönlerini ve ifade yöntemlerini karşılaştırmak amacıyla kaleme almıştır. Nevâyî bu eseri yazmakla zengin ifade ve tasvir araçlarına sahip olan Doğu Türkçesinin o dönemin öncü edebi dili olan Fars dilinden eksik yanının olmadığını, aksine Türk dilinin Fars dilinden birçok yönden üstün olduğunu kanıtlamayı amaçlamıştır (Devereux, 1965: 28-45; Hoberman, 2008; Nadjafov, 2008). Eserde Türk ve Fars dilleri yüz fiil ve yüz isim örnek gösterilerek karşılaştırıldığı için dikkate değerdir.

Ali Şir Nevâyî, Temurlular devletinin geniş bilim ve medeniyet merkezleri olan Herat, Semerkand ve Maşhad gibi şehirlerindeki medreselerde eğitim almıştır. Temurlular döneminde ve XIX. yüzyılın sonlarında sözü edilen medreselerde dil eğitiminde, özellikle Arap dili grameri derin bir şekilde öğretilmiştir (Valihocayev, 2004: 11-24; Bıçakçı, 1900-1924: 135-149). Bu nedenle Ali Şir Nevâyî Arap-İslam dilbilimi geleneklerini yakından tanımıştır. Ali Şir Nevâyî söz konusu eserinde öncelikle “sözcük” üzerinde durmuş, sözcüğün anlamının ve şeklinin ayrılmaz bir bütün olduğunu vurgulamıştır (Nevâyî, 1967: 105). *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de, Türk dilini açıklamak için öncelikle bu dildeki fiil ve isim türlerini ortaya koymuş, Türk dilinin söz varlığının ve ifade yöntemlerinin zenginliğini ve güzelliğini göstermek için Arap gramerinin geleneksel açıklama yöntemlerine başvurmuştur. Sözcük ve sözcük türlerine yaklaşımında, özellikle Türkçedeki fiil ve isimlerin rolü üzerinde durmuştur. Nevâyî'nin isim ve fiilin birbirleriyle olan ilişkisi hakkındaki düşüncelerinde, klasik Doğu felsefesindeki “nesne ve hareketin birleşmesi – isim ve fiilin uygunlaşması” ilkesinden hareket ettiği görülmektedir. Nevâyî, Türk dilindeki fiil türünün düşünceyi anlatan en nazik anlamlara sahip olan sözcük türü olduğunu vurgulamış ve şu örneklere yer vermiştir. *kuvormak, kuruğşamak, uşarmak, jiyjaymak, ongdaymak, çekrimek, dumsaymak, gumonmak, sanmak, igirmek, egermek, ohranmak, torikmak, aldamak, argadamak, işanmak, iglanmak, aylanmak, erikmak, igranmak, ovunmak, kıstamak, kıynamak, kozğalmak, sovrulmak,*

⁵ Nevâyî, Çağatayca'yı “Türkî (Türkçe)” şeklinde adlandırmıştır.

çaykalmak, devdaşımak, kıymanmak, kızғанmak, nikamak, sıylanmak, tanlamak, kımırdamak, serpmek, sırmamak, ganorgamak, sıgrıǵmak, sıǵınmak, kılmak, yolınmak, munǵlanmak, ındamak, tergamak, tevramak, kınǵaymak, işǵaldamak, sıngramak, yaşkamak, iskarmak, kōngranmak, suhranmak, sıypamak, koralamak, surkanmak...

Örnekler incelendiğinde Türk dilinde çok sayıda fiilin ve fiil yapma kuralının bulunduğu görülmektedir. Bu durum Türk dilinde fiil kombinasyonunun çok geniş olduğunun göstergesidir. Türk dilindeki fiilin kendine özgü bu özelliği üzerinde sonraki dönemlerde Özbek araştırmacılarından A. Fıtrat ve A. İsmoiliy gibi araştırmacılar da durmuştur. İsimlerin kendine özgü yönleri üzerinde duran Nevâyî, Türk dilinde adları açıklarken “O kadar zengin ve renkli kelimeler (ifadeler) vardır ki, onlar şiir için güzellik ve takı gibidir, onlar tekellüf sanatının göstergeleridir.” şeklinde bir ifadede bulunmuştur (Nevâyî, 1967: 112).

Yukarıda verilen bilgilerden XX. yüzyıla kadar varlığını sürdüregelen Türkistan coğrafyasındaki dilbilimin menşelerinin antik dönem dilbilimine ve Arap-İslam coğrafyasında gelişen dilbilime dayandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle gerek Kaşgarlı Mahmut gerek Ali Şir Nevâyî'nin dil ve özellikle sözcük türleri konusundaki görüşlerinde antik dönem ve Arap-İslam dilbiliminin teorik etkileri ve yöntemleri güçlü derecede hissedilmektedir. Ancak Türkçe, Yunanca ve Latince kadar Arapçadan da her bakımdan farklı bir dildir. Bu nedenle de Türk bilginlerinin sözcük türlerini araştırmak konusunda yeni yol ve yöntemleri izlemeleri gerekmektedir. Bununla beraber Türkçenin doğasına ve gramer yapısına uygun bir gramer ve sözcük türleri teorisi (theory of parts of speech of Turkish) geçmişte de günümüzde de meydana getirilmemiştir. Türkçe hâlâ yabancı dil teorileri ve araştırma yöntemleri ile incelenmektedir. XX. yüzyılda Özbek Türkçesinin Rus gramer geleneklerine göre araştırılması örneği bunun en iyi göstergesidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA'DAKİ DİLBİLİMİ MERKEZLERİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNİN ARAŞTIRILMA TEORİSİ VE METOTLARININ GELİŞTİRİLMESİ

1. Rusya'da Türkolojinin Şekillenmesinde Sosyal Faktörlerin Etkisi

Türklerin dil, tarih, edebiyat, sanat ve folklorünü inceleyen, bu nedenle de “Türklük Bilgisi” olarak da adlandırılan bilim dalına geniş anlamıyla *Türkoloji* denir. Dar anlamıyla Türkoloji ise Türk dilini, en eski dönemlerinden bugün kullanılan çeşitli dil ve lehçelerine varıncaya kadar inceleyen, onun sesbilimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel ve sözlüksel yapılarını ve gelişmelerini araştıran, bu anlamıyla da “Türk dilbilimi” olarak adlandırılabilen bir bilim dalı olarak tanımlanabilir (Tekin, 2005: 427). Geçmişten günümüze kadar Türkolojinin kapsamına giren konular, dünyada birçok ülkede araştırılmıştır. Birkaç tarihî, siyasi, jeopolitik nedenden dolayı XIX-XX. yüzyılda Türkiye dışındaki Türkolojinin en önemli merkezi Rusya ve sonradan Sovyetler Birliği olmuştur. Rus (Sovyet) Türkolojisinin en gelişmiş ve başarılı çalışmaları da dilbilim alanında ortaya konmuştur. Bu bakımdan Rus (Sovyet) dilbilimcileri ve eski SSCB içindeki Türkçe konuşan sosyalist cumhuriyetlerde şekillenen dilbilim ekollerinin sözcük türleri alanındaki çalışmaları da özel olarak araştırılmaya ve öğrenilmeye değerdir.

Rusya'da Türkolojinin gelişmesinde sosyal faktörlerin rolü büyüktür. Bu yüzden ilk olarak Türk dünyasının XV-XX. yüzyıllar arası ile XX. yüzyıldaki siyasi panoramasına bakmak faydalı olacaktır:

Rusya, Asya'yı bilhassa Türkistan bölgesini istila etmek için XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonlarına kadar bölgeye devamlı seferler düzenlemiştir. Rusların Altın Orda Hanlığı karşısında durumunun değişmesi, Rusya'yı Türkistan'a çeken nedenlerin başında gelmektedir. Ruslar, Altın Orda Hanlığı ile mücadelelerinde önceleri kendi sınırlarında ve daima müdaafada kalan taraf durumunda olmuşlardır. Altın Orda Hanı Seyyit Ahmet, Rusların tamamıyla kendi hâkimiyetleri altında bulunmalarını istemiş, Moskova knezliği bunu kabul etmeyince Seyyit Ahmet savaşa karar vermiştir. İki ihtilaf ordu, Ugra nehrinin kıyısında karşılaşmışlar, Seyyit Ahmet

Han, Kazimir'in kuvvetlerini beklediği için saldırıya geçmemiştir. İki ordu bu şekilde bir süre bekledikten sonra geri çekilmiş; ancak bu durum Moskova knezinin ününü artırmıştır. 1481 yılı başında Kırım hanının öldürülmesi, bu boşlukta hanın oğulları arasında çıkan mücadeleler ve Kırım hanının müdahaleleri, Altın Orda'nın artık bir kuvvet olmaktan çıkmasına neden olmuştur. Böyle olunca da 1480 yılında Rusya kendiliğinden Moğol-Türk hâkimiyetinden çıkmış, Moskova Büyük Knezliği'nin önderliği altında bulunan Rusya, artık hanlara tâbi bir knezlik değil, tamamıyla bağımsız bir Hıristiyan devleti olmuştur. Altın Orda'nın yıkılmasından sonra kurulan Kırım, Astrahan, Kazan ve Sibir gibi hanlıkların zaafı yüzünden sınır boylarındaki müdafaadan çıkarak saldıran taraf durumuna geçen Ruslar, sonuçta hanlıkların aleyhine genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendi idareleri altına almaya başlamışlardır. Rusya'nın Türkistan bölgesini istemesinin en önemli nedeni Batı'da yaptıkları savaşlardan boşalan hazinelerini yeni aldıkları yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurmaktır. Bunun dışında Portekizlilerin, Hollandalıların ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Türkistan ve Çin'in hammaddeleri ile Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak, Ural dağlarında kurulan maden endüstrisinin gelişmesini sağlamak için güneydoğuya inmek istemişlerdir. Bu sırada Rusya, komşu devletlerle savaş bahanelerini kolayca yaratmak için askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan bir kısım başıbozuk Rus köylüsünün hudut bölgelerinde komşu milletlerin topraklarına saldırmalarına göz yummuş ve onları desteklemiştir (Kurat, 1999: 113-116).

1480'de son Altın Orda hâkimiyeti yıkılmış ve Rusya'nın Asya'ya doğru ilerleme hareketi başlamıştır (Saray, 1987: 8). 1487'de Ruslar Kazan Hanlığı'nı kuşatmış ve Kazan, Rus nüfuzunu tanımak zorunda kalmıştır (Kurat, 1999: 152). Sonrasında Kazan yeniden Rus hâkimiyetinden çıkmış olsa da IV. İvan'ın Kazan üzerine düzenlediği dördüncü seferinde, 2 Ekim 1552 yılında Kazan şehri ve hanlığı Rusların eline tekrar geçmiş ve Ruslar geniş ölçüde Türk illeri üzerinde yayılmaya başlamıştır. Böylece Rusya çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk olma yoluna girmiştir. Bu durum onların İran, Türkistan ve Hindistan ticaret yollarına hâkim olma isteklerini artırmıştır (Kurat, 1999: 153-154).

Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmalarında en büyük engeli teşkil eden Astrahan'ı 1556'da, Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kozak (Cossak)ları da 1570-1580 yılları arasında hâkimiyetleri altına almışlardır (Saray, 1987: 8). Böylece Volga nehri de Rusların eline geçmiş ve Rus iktisadi hayatının en önemli noktası halini almıştır (Kurat, 1999: 154).

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri Orta Asya Müslümanlarını endişelendirmiş ve içinde buldukları durumu Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti harekete geçmiş; ancak bu sırada Avusturya cephesinde meydana gelen hızlı gelişmeler yüzünden padişah Kanuni Sultan Süleyman'ın dikkati Batı'ya kaymıştır. Kanuni'nin yerine geçen oğlu II. Selim (1566-1574) zamanında bu mesele yeniden ele alınmış ise de sonuca gidilememiş, Rusya tekrar Türkistan istikametinde adım adım ilerlemeye başlamıştır. Tatar, Başkurt ve Kazakların ellerinde güçlü silahlarının bulunmaması, Kalmukların bozkırları tarumar etmesi ile Kazak ve Başkurtların zayıflaması yüzünden Ruslar bu toprakları kolayca işgal ederek Türkistan'ın son kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir (Saray, 1987: 9).

Rusya'nın güneye inme politikasında en önemli isimlerden biri olan Rus Çarı Deli Petro (1682-1725), Osmanlı'nın 1683'te Viyana önlerinde yenilmesinden faydalanmış ve ilk olarak Kırım'ın önemli bir kısmını işgal etmiştir. Ancak 1711'de Prut'ta Türklere yenildikten sonra Petro, yayılma faaliyetini tekrar Asya'ya yöneltmiştir. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de bu bölgedeki boşluktan yararlanarak 1722-1723 yıllarında Azerbaycan'ın önemli bir kısmını işgal etmiştir.

Bu arada Kazaklar, Kalmuk ve Cungar istilasına karşı Ruslardan yardım istemişler, karşılığında da Rusların güneye yayılma faaliyetlerinin büyük merkezlerinden biri olacak Orenburg kalesinin yapılması hususundaki isteklerini kabul etmişlerdir. Ruslar, bu askerî üstün faydalanarak Aral gölüne doğru adım adım ilerlemeye başlamışlardır (Saray, 1987: 10).

1787-1792 yılları arasında Osmanlı Devleti Kırım'ı kurtarmak için Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş olsa da bu konuda başarılı olamamış ve Kırım Ruslarda kalmıştır. Ruslar Kırım'ı ele geçirince Kafkaslara kolaylıkla nüfuz etmiş ve bu

bölgeyi kontrol altına almışlardır. İngiltere ve Fransa XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya yayılmak isteyen Rusların kaşısında Türkiye'nin yanında yer almış, bu isteklerinden bekledikleri sonucu alamayan Rusya da tekrar gözünü Türkistan'a çevirmiştir (Saray, 1987: 11).

Sonraki yıllarda Batı'dan da gerekli destekleri alan Rusya 1865-1885 yılları arasında sırasıyla Taşkent (15/27 Haziran 1865), Buhara (18/30 Haziran 1868), Hive (12/24 Ağustos 1873), Hokand (19 Şubat 1876) ve Türkmen memleketlerini (1884) işgal etmiştir (Saray, 1987: 13). Rusların otuz yıl gibi kısa bir zamanda Türkistan'ı işgal etmesinin nedeni Ruslara karşı gelebilecek kuvvetli bir Türk devletinin bulunmayışıdır (Kurat, 1999: 352).

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe hızlanan işçi grevleri ve ihtilalci grupların faaliyetleri, XX. yüzyıl başlarında çarlık rejimini tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. 1905 yılında Japonya karşısında alınan ağır mağlubiyet dolayısıyla Rusya'da meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra Türkler de siyasi bir örgütlenme içine girmişler; İsmail Gaspıralı, Kadı Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Ali Merdan Topçubaşı, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan, Sadri Maksudi Arsal gibi isimlerin önderliğinde kongreler düzenleyerek 1906 yılında "Müslüman İttifakı" adıyla bir de siyasi parti kurmuşlardır (Karakaş, 1996: 281). Bu parti, meşrutiyetle birlikte Ruslara tanınan siyasi, sosyal ve kültürel hakların Türklere de tanınması için mücadele etmiş; Rusya idaresi altında yaşayan Türkler arasında siyasi, sosyal ve kültürel birliği sağlamaya çalışmış; Türkleri günün şartlarına göre eğitmek üzere her yerde yeni okulların açılması, kitap, dergi, gazete neşredilmesi, kütüphaneler kurulması yolunda faaliyetler göstermiş; eğitim sisteminin her yerde aynı olmasına, mahalli şive ile birlikte bütün Türkleri birleştirmek üzere edebî dil olarak Türkiye Türkçesinin okutulup öğretilmesine dikkat etmiştir. Bunun dışında Türklerin Partisi, katıldığı seçimlerde Rus parlamentosu Duma'ya birçok milletvekili göndermiş, böylece kültürel faaliyetlerin yanı sıra siyasi faaliyetlerde de bulunulmuştur.

1900'lü yılların başından itibaren Türkler tarafından milli uyanışa hizmet eden birçok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Tercüman gazetesi, Kırım'da 1883'ten

1918'e kadar 35 yıl yayın hayatına devam etmiştir. Gazeteyi yayımlayan Gaspıralı İsmail, "dilde, fikirde, işte birlik" propagandasıyla eğitim ve medya aracılığı ile dünya üzerindeki Türklerin kültürel birliğini sağlamaya çalışmıştır. Gaspıralı'nın tüm Rusya içinde yayılan modern eğitim metodu ile açtığı cedit okulları, Türkistan'ın hem sosyal düzeninin hem de manevi yaşamının değişmesini sağlamıştır. XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da Münevver Abdürreşithan, Sadrettin Ayni, Mahmudhoca Behbudi, Abdullah Avlani, Zeki Velidi Togan, Taşpolat Narbutabek, Abdurrauf Fıtrat ve Çolpan gibi ceditçiler tarafından açılan cedit okulları, gazete ve dergilerin yanı sıra pozitif bilimlere dayalı kitaplar da yayımlamışlardır. Bir süre sonra bazı çevrelerin bu okulları yasa dışı ve dine aykırı bulmalarına rağmen ceditçilik Türkistan'da tutunmuştur. Eğitim ile toplumun aydınlanacağına ve gelişeceğine inanan ve eserlerinde yönetimin adaletsiz işleyişine eleştirilerde bulunan ceditçiler sayesinde birçok aydın yetişmiş, yüzyıllar boyu hareketsiz kalmış Türk kavimleri yavaş yavaş canlanmış, siyasi hayata doğru adımlar atmıştır. Tercüman'dan başka Millet ve Vatan Hâdimi; Kazan'da Vakıt, Şûrâ, Kazan Muhbiri, Tan Yıldızı, Azat Halk, Ülfet, Beyânü'l Hak ve Yıldız; Azerbaycan'da Hayat, İrşad, Füyûzat, Terakkî ve Molla Nasreddin; Kırgız-Kazak İlinde Kazak; Özbekistan'da Terakkî, Hurşid ve Şühret; Türkmenler arasında ise Mecmua-i Maverâ-yı Bahr-ı Hazar adlı gazete ve dergiler yayımlanmıştır (Karakaş, 1996: 281).

1905'te meşrutiyetin ilanından sonra üç yıl müddetle devam eden kısmî serbestlik döneminde siyasi bir güç haline gelmeye başlayan, yeni okullar açarak, birçok kitap, gazete, dergi çıkararak milli aydınlanma yolunda büyük gayretler sarfeden Türkler, 1907 yılından sonra sıkı tedbirler alan Rus hükümeti tarafından çeşitli alanlarda engellenmiştir. Türklerin gelişmesine hizmet eden okullar, gazete ve dergiler kontrol altına alınmış, büyük bir kısmı kapatılmış, birçok Türk aydını tutuklanarak hapsedilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan gibi tutuklamalardan kurtulan aydınlar Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlar, 1908'den sonra Türkiye'de Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurulmasında görev alarak Türkçülük akımına büyük hız kazandırmışlar, İstanbul'u bu akımın merkezi haline getirmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nda büyük kayıplar veren Çar hükümeti, 1916 yılında bir kararname yayımlayarak Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerinden yaklaşık 500 bin kişiyi askere alacağını ilan etmiştir. Daha önce yüzbinlerce Tatar, Başkurt, Türkmen ve Azerbaycan Türkünü cepheye süren Rusya'nın bu isteğine karşı Türkler isyan çıkarmışlar, 1916 Temmuzunda başlayan isyan, kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılarak bir milli hareket hâlini almıştır. Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca gibi Türkistanlı ceditçilerin önderliğinde başlayan ve bağımsızlık hareketine dönüşen isyan, teşkilatsızlık nedeniyle başarıya ulaşamamıştır (Karakaş, 1996: 282). Bir milyondan fazla Türk'ün hayatına mal olan bu isyan, Türkistan'a istiklalini kazandırmamış; ancak Çar idaresinin yıkılışını hazırlamıştır.

1917 yılı Şubat ayında başlayıp Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilalinden sonra ihtilalin liderleri Lenin ile Stalin, yayımladıkları 2 Kasım 1917 tarihli beyannamede, milletlerin kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarını kabul ettiklerini ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Türkler, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Hive (Harezmi) Halk Cumhuriyeti, Buhara Halk Cumhuriyeti, İdil-Ural Milli Muhtariyeti, Kırım Milli Cumhuriyeti, Başkurt Muhtar Cumhuriyeti, Alaş-Orda Kazak Milli Hükümeti ve Hokand Milli Muhtar Cumhuriyetini kurmuşlardır. Bölgeye hâkim olan Bolşevik ihtilalini yapanlar bir süre sonra yeni kurulan milli devletleri birkaç yıl içinde birer birer yıkmışlar ve çarlık rejiminden daha sert bir politika takip etmeye başlamışlardır.

Sovyet ordusunun 1918 yılı Şubat ayında Hokand Cumhuriyeti'ni yıkmasından sonra Türkistan Türklerinin son milli ayaklanması olan "Basmacı Hareketi" adıyla anılan ve bütün Türkistan'a yayılan yeni bir isyan hareketi başlamıştır. 1924 yılına kadar devam eden bu bağımsızlık hareketi teşkilatsızlık nedeniyle 1916 isyanı gibi başarısızlığa uğramıştır.

Kızıldordu, bu isyan hareketini bastırdıktan sonra 1924 yılında Türkistan'ı parçalamış ve Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ni kurmuştur (Karakaş, 1996: 283-284). Bunun ardından yeni bir toplum yaratmak üzere inkılâplar başlatılmış, Türkistan adı yasaklanmış, yerine bir coğrafya terimi olan "Orta Asya" adı yerleştirilmeye

çalışılmıştır. Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin Türkiye ile olan kültür bağı koparmak için Arap kaynaklı Türk alfabesi yerine Latin alfabesi kullanma mecburiyeti getirilmiş; Bolşevik idaresinin yerleşip yaşayabilmesi için mahalli şiveleri öne çıkaran ve Türk topluluklarının isimleriyle anılan Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmençe, Azerice, Tatarca vb. yeni diller yaratma yolunda faaliyetlerde bulunulmuştur. 1926'dan sonra ceditçi fikir adamları, şair ve yazarlar tutuklanmış, fikir hürriyeti tam bir baskı altına alınmıştır. Sovyet rejimini benimsemeyen insanların yok edildiği 1937-1939 yılları arası bu dönem, tarihe “kızıl terör” veya “katağanlık (yasaklılık) yılları” olarak geçmiştir.

1928 yılında Türkiye'de de Latin harflerine geçilince Türkiye Türkleri ile Rus idaresi altında yaşayan Türkler arasında yeniden alfabe birliği sağlanmıştır. Bunun üzerine Sovyet-Rus idarecileri bu birliği engellemek için her topluluğa birbirinden farklı özellikleri bulunan, Rus Kiril harfli 19 ayrı alfabe kullanma mecburiyeti getirmişlerdir. Rusya'nın yürüttüğü bu politikalar milli direnişi tamamen kırmış, Rusların Türkleri idaresi kolaylaşmıştır (Karakaş, 1996: 285).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliğini meydana getiren milletleri Almanya'ya karşı cepheye sevk etmek amacıyla daha yumuşak bir politika güdülmesine rağmen savaştan sonra tekrar eski baskıcı politikaya dönmüştür. Bu dönemde birçok Türk, başta Türkiye olmak üzere Japonya'dan Arjantin'e kadar dünyanın her tarafına dağılmışlardır.

1953'te Stalin'in ölümünden sonra 1960'a kadar Sovyetler Birliği'nde nispeten bir yumuşama olmuş, 1960'tan sonra baskı rejimi tekrar uygulamaya konulmuştur. 1980'lerin ortalarında hayata geçirilen açıklık politikasıyla birlikte Komünist Partisi ve Sovyet idaresiyle ilgili gizli bilgiler yayımlanmaya başlanmış, komünist sistem çökmüş, bütün değerler alt üst olmuştur. Bütün bu gelişmelerden yararlanan Türkler, yeni bağımsız cumhuriyetler kurma çabasına girmişler, 1991 yılında bazı Türk toplulukları Sovyetler Birliği'nden ayrılmak isteyen diğer milletlerle aynı yolu takip ederek Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan adıyla kendi milli cumhuriyetlerini kurmuşlardır (Karakaş, 1996: 286).

Bütün bu bilgilerden Rusya İmparatorluğu tarafından Türk topraklarının işgal edildiği ve yayılma politikasını çok hızlı ve başarılı bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Tarih olarak çok kısa bir zaman içinde on milyon kilometrekare sınırı ve yirmi milyon Türk nüfusunu kendi idaresi altına alabilen Çarlık Rusyasının bu başarılarının anahtar noktalarının başında, Rusya'nın gerek devlet ve askerî yapısı gerek döneminin teknoloji ve silahlarını başarıyla kullanması gibi etkenler gelse de bu başarıyı sağlayan asıl etken, Sibiryada, İdil-Ural'da, Kazak çöllerinde, Türkistan vadilerindeki Rus çarları ve generallerinin başarısını önemli ölçüde temin eden, Korkunç İvan döneminden itibaren (XVI. yüzyıl) Rusya'da şekillenmeye başlayan Rus Türkolojisi bilimidir.

Rusya her zaman Türklerle ilgili yapılan araştırmaları, ülkenin bilim ve kültür merkezlerinde Türkoloji araştırmalarının yürütülmesini desteklemiş, böylece Türkoloji son üç yüz yıl Rusya'da kesintisiz olarak varlığını sürdürebilmiştir. Rusya'nın hâmilîği ve maddi manevi desteği olmaması durumunda yabancı dil ve kültüre ait kapsamlı araştırmalar yapmak mümkün olmayacaktı. Rusya, geniş Türk topraklarını ve çeşitli Türk topluluklarını kendi idaresi altına aldıkça bu geniş coğrafya ve çok milyonlu halkı itaat altında tutmak için daha büyük ölçüdeki araştırmalara ihtiyaç duyulmuş, bu nedenle de Rus Türkolojisinin görevi daha da genişlemiştir. Otuzdan fazla Türk boyunun artık Rusya'nın vatandaşı sayılması da Türkolojinin önemini artıran etkenlerin başında gelmektedir.

2. Moskova, Kazan ve Petersburg Dilbilim ve Türkoloji Okulları

XX. yüzyılın dilbilim akımlarına kaynaklık eden okulların başında XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Rusya'da bulunan Moskova, Kazan ve Petersburg dilbilim okulları gelmektedir. Bu dilbilim okulları, XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar hüküm sürmüş ve Çarlık Rusyası'nda ve eski Sovyetler Birliği'ndeki dilbilimin gelişmesinde temel taşı olmuştur. Aynı şartlardan dolayı bu dilbilim okullarına teorik ve dil araştırmaları yöntemleri açısından bağlı Moskova, Kazan ve Petersburg Türkoloji ekolleri şekillenmiştir. Bu ekollerce şekillenen dil araştırmaları teorileri ve yöntemleri uzun zaman, XX. yüzyılın 70'li yıllarına kadar Türk lehçeleri ve ağızları konusundaki çalışmalarda kaynak teşkil etmiştir.

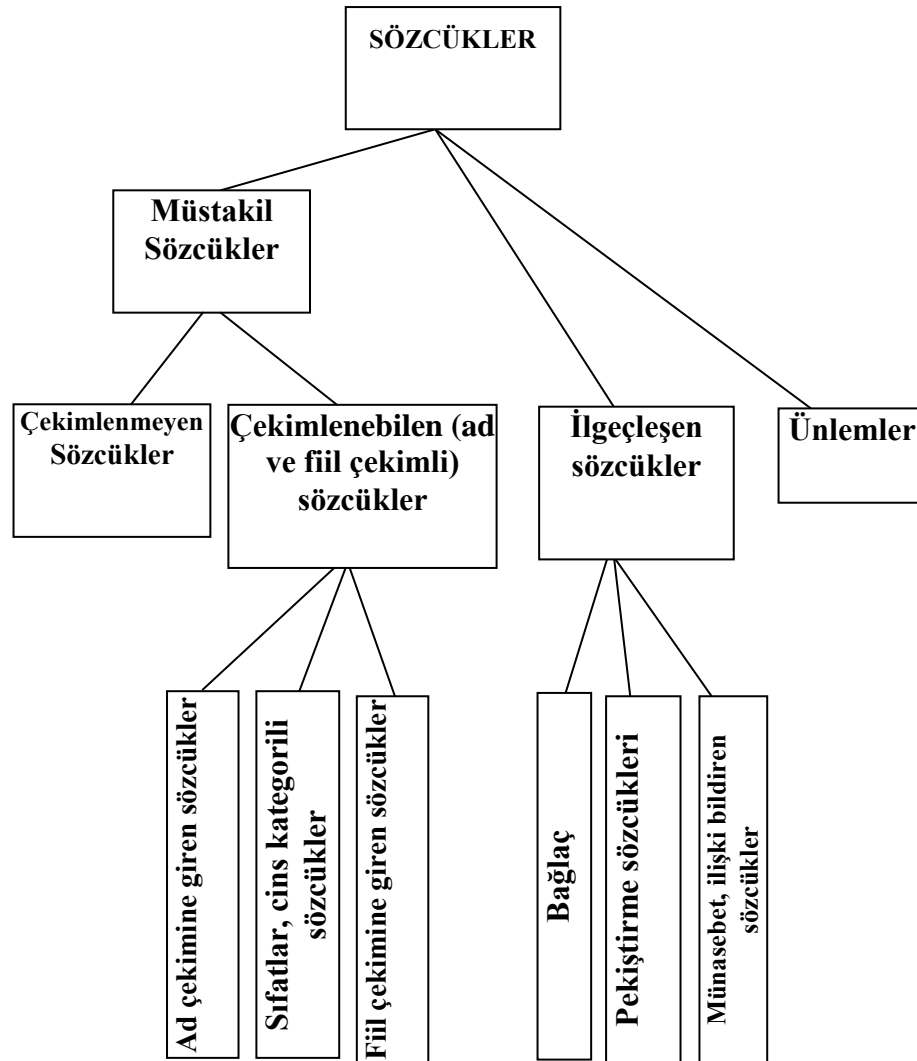
Moskova dilbilim okulu, 1876-1902 yılları arasında Moskova Üniversitesinde F.F. Fortunatov'un bilimsel ve pedagojik faaliyetleri sonucu ortaya çıkmış ve Rus dilbiliminin çeşitli kollarının (Rusça araştırmaları, Slav dilleri araştırmaları, karşılaştırmalı dilbilim (comparative linguistics), genel dil teorisi gibi) gelişmesinde merkezi bir konuma sahip olmuştur. F. F. Fortunatov'un ortaya çıkardığı gramer teorisine göre dilbilimin her alanında yapılacak araştırmalar için gerçek dilsel ölçütleri bulmak gerekmektedir. Bu teori XIX. yüzyıl sonlarında Avrupa dilbiliminde geniş bir şekilde kullanılan ve gramer araştırmalarına engel teşkil eden psikolojik (morfoloji araştırmalarında), fizyolojik (fonetik araştırmalarında) veya mantıki (söz dizimi araştırmalarında) yaklaşımların aksine, dile ait araştırmaların dilin yapısı, kural ve ölçütlerine dayanılarak yapılması gerektiğini savunmuştur.

Özellikle, F. F. Fortunatov'un belli bir dönemde dilde mevcut yaşamsal ilişkilerin sonucu olarak gördüğü sözcüğün şekli ile ilgili teorisi, dil birimlerinin anlam ve onun dildeki ifadesi gibi iç ve dış yapıları hakkındaki görüşlerin şekillenişini, modern morfolojinin temel taşlarının konulmasını ve sonuç olarak gramer kategorileri ve sözcük türleri konusundaki orijinal bir doktrinin oluşumunu sağlamıştır. Bu doktrin XX. yüzyılda Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'ndeki dilbilimi temelden etkilemiştir.

F. F. Fortunatov, sözcük türlerini araştırmaya ayrı bir önem vermiştir. Bilgin kendisinin *Karşılaştırmalı Dilbilimin Genel Dersleri (Obşiy Kurs Sravnitel'nogo Yazıkovedeniya)* (1901-1902) adlı eserinde komparativistlerin mevcut lingufelsefi sözcük düşüncesine ciddi değişiklikler getirmiş ve sözcüğü, gramatik niteliklere göre sözcük grubu ve morfemden ayrı düşünerek "Dildeki sözcükleri oluşturan seslerden farklı anlama sahip olan herhangi bir sözün seslerine sözcük denir." şeklinde tanımlamıştır (Fortunatov, 1956: 132). Bu tanımdan yola çıkarak Fortunatov, sözcüğün biçimsel niteliklerini de incelemiş, her bir sözcüğün farklı farklı leksik-gramatik anlamlara ve fonetik düzene sahip olması nedeniyle birbirlerinden ayrıldıklarını öne sürmüştür. Fortunatov, geleneksel kurallara göre yapılmış sözcük türleri tasniflerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiş, yapılmış bu geleneksel sözcük türleri tasniflerini bilimsel bulmadığını açıklamıştır (Fortunatov, 1956: 166).

Fortunatov sözcükleri tasnif ederken bu sözcüklerin çekimlenebilip çekimlenememelerini temel almasına rağmen bu prensibine tam olarak uymamış ve çekimlenen sözcükleri müstakil sözcükler, diğer sözcükleri ise ilgeleşme sürecinde olan sözcükler ve ünlemler şeklinde göstermiştir (Fortunatov, 1956: 135). Bilgin, “müstakil” sözcükleri, tek bir nesne veya cümle parçası olarak değerlendirmiş ve o cümle parçasının, bütün bir cümle yerine kullanılabileceğini vurgulamıştır. İlgeleşme sürecinde olan sözcüklerin müstakil sözcükler olmadan tam bir anlam ifade edemeyeceklerini, onların anlamının kendileri ile birlikte gelen müstakil sözcüğün anlamına göre veya içinde bulunduğu cümlenin yardımı yoluyla şekilleneceğini belirtmiştir (Fortunatov, 1956: 169). Fortunatov’a göre ünlemler ise normal ve ilgeleşme sürecinde olan sözcüklerden farklı olarak dilin farklı özelliklerini içinde barındıran ve herhangi bir düşünce anlatmayan, konuşanın duygularını yansıtan sözcüklerdir. Bilginin sözcük türlerine ait yaptığı tanımlamalara bakıldığında özellikle semantik prensibi kullandığı görülmektedir. Fortunatov’un sözcük türlerine ait görüşlerini tabloda görüldüğü gibi genelleştirmek mümkündür:

F. F. Fortunatov'un Sözcük Türleri Konusundaki Görüşleri ⁶

Moskova okulunun yine önemli temsilcilerinden A. A. Şahmatov'un sözcük türleri konusundaki görüşleri dilbilimde ayrı bir yer tutmaktadır. A. A. Şahmatov, morfolojik ve semantik ölçütler esasında sözcük türlerini araştırmış ve tasnif etmiş kendi ustası F. F. Fortunatov'dan farklı olarak sözcükleri türlere ayırırken sentaktik ölçütü esas almıştır. Şahmatov'un vefatından sonra (1925) yayımlanan *Rus Dili Sentaksı (Russkiy Sintaksis)* adlı eserinde bilgin, cümle ve sözcüğün birbirleriyle karşılıklı ilişkilerinin olduğunu, bu nedenle de sözcük ve sözcük türlerinin onların

⁶ VENTSKOVIÇ, R. M. (1974), *İstoriya Yazıkoznaniya*, VIP. III., M., Moskva: Nauka, 75.

cümledeki görevlerine göre belirlenmesi gerektiğini vurgulamış, sözcük türlerinin morfolojik özelliklerinin söz ve cümle içinde de apaçık kendisini gösterdiğini ifade etmiştir (Şahmatov, 1952: 29).

A. A. Şahmatov'un yukarıdaki düşüncelerine göre şekillendirdiği sözcük türleri tasnifi şu şekilde gösterilebilir:

a) Müstakil sözcükler (znamenatelnie slova): *ad, fiil, sıfat, zarf*. Bu sözcük türleri, kendileri ile birlikte kullanılan gramatik kategoriler ile birlikte veya onlar olmadan esas düşünceleri ve anlamları ifade ederler.

b) Müstakil olmayan sözcükler (neznamenatelnie slova): *zamir, sayı, zamirleşen zarf*. Bu sözcük türleri farklı gramer kategorilerini ifade etmek için kullanılırlar.

c) Yardımcı sözcük türleri: *Ön edat, bağlaç, ön ek, ilgeç*. Bunlar müstakil olmayan gramer kategorilerini gösterirler (Şahmatov, 1952: 90).

d) Ünlemler: Sözlerin yerini bilinen anlamda alan sesler yığını, yani sözlerin eşdeğerleridir (Şahmatov, 1952: 30).

A. A. Şahmatov'un tasnifine bakıldığında, sözcük türlerinin fonksiyonel özelliklerini, morfolojik özellikleri ile birlikte tahlil ettiğini görmekteyiz. A. A. Şahmatov'un sözcük türleri konusundaki esas hizmeti, sözcük türlerini araştırmada ve tahlil etmede karşılaştırmalı yaklaşımlara ve canlı dile dayanmış olması, sözcük türlerinin esas sentaktik fonksiyonlarını, morfolojik ve semantik özelliklerini açıklamış olmasıdır. Ancak A. A. Şahmatov'un özellikle müstakil sözcükleri iki gruba ayırdığı kısımlarda tam bir tutarlılığın bulunmadığı görülmektedir.

Rusya'da XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında faaliyet gösteren ve sözcük türlerini araştırmada önemli bir yer sahibi olan dilbilim ekollerinden biri Kazan Üniversitesinde şekillenen Kazan ekolüdür. Dilbilimin teorik meseleleri hakkında geniş araştırmalar yapan, şimdiye kadar gerçek önemini yitirmeyen görüşler ileri sürmüş olan İ. A. Boduyen de Kurtene, bu dilbilim okulunun kurucusudur. İ. A. Boduyen de Kurtene ve Kazan okulu dilbilimcileri, sözcük türleri konusunda ciddi

başarılar elde etmişlerdir. İ. A. Boduyen, özellikle dildeki değişme nedenleri, dildeki durağanlık ve dinamiklik, sözcüklerin türevleri, sözcük türlerinin karşılıklı ilişkileri ve birbirlerine dönüşümleri meselelerini teorik olarak ortaya koymak konusunda önemli bir yere sahiptir. Bilgine göre dilde durağanlık yoktur. Nesne dilde ve tabiatta yaşar, harekette bulunur, değişkenlik gösterir. Sakinlik ve durağanlık sadece dış görünüştedir (Kurtene, 1963: 226). İ. A. Boduyen de Kurtene dildeki değişimleri açıklamış; hem dil planında hem de mikrolengüistik ve makrolengüistik planda daima değişmelerin yaşandığını, bunun dil hayatının en önemli şartlarından biri olduğunu, dildeki şekil ve anlamın karşılıklı ilişkisinin sözcüklerin birbirlerine dönüşümlerinin temelinde de yattığını ileri sürmüştür. İ. A. Boduyen'e göre insan nutkundaki yapılar, kendisine uygun anlamlar ile tesadüfî olarak bir araya gelir. Bunun için dilde, bir taraftan manevi ihtiyaçlara uygun olmayan birçok detay, yani fazlalık; diğer taraftan yetersizlik, yani en gerekli ihtiyaçları ifade etmekte yeterlik göstermeyen vasıtaların azlığı göze çarpmaktadır (Şahmatov, 1952: 226-227). Bu durumda dil birliklerinde anlam (içerik) uzaklığı ve şekil yakınlığı göze çarpmaktadır.

Kazan ekolünün başka bir tanınmış temsilcisi, dilbilimci ve Türkolog V. A. Bogoroditskiy, dilin morfolojik kuruluşunda en önemli rol oynayan faktörlerden birinin türev olduğunu söylemiştir. Türkolojide de başarılı araştırmalar yapan bu bilginin görüşüne göre dil birliğinin fonetik sistemindeki oluşan değişimler neticesinde yeni morfemler vücuda gelmiş, bu yeni morfemlerle yeni anlamlar şekillenmiştir. Böylece gelişmeye devam eden dilsel türev, dillerin bugünkü yapısını şekillendirmiştir (Bogoroditskiy, 1939: 191). Bogoroditskiy, kendisinin dilsel türev konusundaki görüşlerinin sözcük türlerinin oluşumu meselesiyle de bağlantılı olduğunu söylemiş ve bu konuda orijinal fikirler öne sürmüştür. Bogoroditskiy'in düşüncesince Hint-Avrupa dillerinde sözcük türlerinin şekillenmesi cereyanı beş basamaktan oluşmaktadır:

İsim-fiil döneminin sonunda bu birliktelik isim ve fiil olmak üzere ikiye ayrılmış, bu dönemde ismi fiilden ayıran net göstergeler olmamıştır.

İsim-zamir döneminde isim, zamir ve fiil şekillenmeye başlamış; zamirlerden hâl ekleri, şahıs ekleri, sayı ekleri ve bazı ilgeçler oluşmuştur.

Üçüncü dönemde isim, ad ve sıfata ayrılmış, dönem sonunda sayı türü şekillenmeye başlamıştır.

Dördüncü ve beşinci dönemlerde zarflar, edatlar ve bağlaçlar ortaya çıkmıştır (Bogoroditskiy, 1939: 205-207).

V. A. Bogoroditskiy, Türk dillerindeki sözcük türleri sayısının Hint-Avrupa dillerindekinden farklı olmadığını; ancak sözü edilen dillerin bu konuda kendilerine özgü farklı özelliklere sahip olduklarını belirtmiştir. Bilginin görüşüne göre Türk dillerindeki zarf-fiil ve sıfat-fiiller mahiyet itibarı ile müstakil (bağımsız) sözcük türü olarak görülebilirler (Bogoroditskiy, 1939: 138-140).

V. A. Bogoroditskiy'in bu cesur bilimsel teorisi, dilbilimin en temel sorunlarından biri olan sözcük türlerinin oluşumu konusundaki en yetkin incelemelerden biri olmuş, kendisinden sonra gelen bilim adamlarını da bu konuda cesaretlendirmiştir. V. A. Bogoroditskiy'in sözcük türleri konusundaki görüşlerinde F. Bopp ve R. Rask'ın "aglutinasyon teorisi" etkisi sezilmiştir; ancak Bilgin, sözcük türlerinin ortaya çıkışı konusundaki düşünceleri ile kendi çağdaşlarının önüne geçmeyi başarmıştır.

A. M. Peşkovskiy, Moskova Okulu liderlerindedir. 1929 yılında yazılan ve yayımlanan *Rus Dili Sentaksını Bilimsel Araştırma (Nauchnoe Osveşenie Russkogo Sintaksisa)* adlı eserinde, sözcük türlerini ayırmak için sözcüğün cümle içindeki sentaktik yönünün ölçüt olarak alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu görüşe göre sözcükler ilk olarak "sentaktik" ve "sentaktik olmayan" gruplara ayrılır ve onlar söz içinde kullanılış özelliğine göre yine ayrı küçük gruplara bölünür (Peşkovskiy, 1956: 43). Peşkovskiy, yukarıda dile getirilen eserinde sözcük türlerini gruplandırma konusunda kendi bakış açısını ilgili tabloda yansıtmıştır:

A. M. Peşkovski'nin Sözcük Türleri Konusundaki Görüşleri

Biçimsel Sözcükler				Biçimsel Olmayan Sözcükler
Sentaktik Olan ve Sentaktik Olmayan Biçimlere Sahip Biçimsel Sözcükler			Sentaktik Olmayan Biçimlere Sahip Biçimsel Sözcükler	
İsimler		Fiiller		
Sıfat		Ad	Zarf	Zarf
Aslı Sıfat	Sıfat-fiil			
			1) Zarf-fiiller 2) İsim-fiiller (İnfinitivler)	

A. M. Peşkovski söz konusu tasnifinde sözcüklerin aslında türlere bölünemeyeceğini şu şekilde açıklamıştır: “Biz sözcükleri türlere bölmemekle birlikte dilde farklı anlama sahip sözcükleri ve sözcük şekillerini ayırarak gösteririz (Peşkovski, 1956: 9).”

A. M. Peşkovski, Rus dilbiliminde sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümü ve karşılıklı ilişkileri konusunda gözlemlerini ortaya koyan ilk araştırmacılardan biridir. Bilgin, bazı sözcüklerin fonetik sisteminde ve anlamında ortaya çıkan değişiklikler nedeniyle yavaş yavaş başka türdeki sözcüklerin grubuna ilerlemelerinin mümkün olduğunu ve bu olayın dilde sürekli olarak oluşabileceğini ifade etmiştir (Peşkovski, 1956: 141-143).

Kendisini Kazan dilbilim okulu temsilcisi ve İ. A. Boduyen de Kurtene'nin öğrencisi sayan; fakat bütün bilimsel faaliyetlerini Petersburg (Leningrad)'da sürdüren L. V. Şçerba, sözcük türlerini özel olarak araştırmıştır. L. V. Şçerba da A. M. Peşkovski gibi sözcüklerin türlerine, dil sisteminin talep ettiği genel kategoriler sonucunda ayırdığını ileri sürmüştür (Şçerba, 1957: 64). L. V. Şçerba sözcük türlerini ayırırken öncelikle onun biçimsel özelliklerine bakmayı uygun bulmuştur. Ona göre, herhangi bir sözcükte, kendisinin içinde bulunduğu türün ön ek, son ek, ahenk gibi dış özellikleri mevcuttur (Şçerba, 1957: 64-65). L. V. Şçerba, sözcükleri müstakil ve yardımcı sözcükler olarak iki gruba ayırmış, bu tasnifte leksik-semantik,

gramatik ve semasiyolojik⁷ esasları göz önünde bulundurmuştur. L. V. Şçerba'nın sözcük türlerini araştırmadaki hizmeti, sözcük türlerine geniş bir çerçeveye bakması ve bu sorunu canlı dil ile bağdaştırarak çözmeye çalışmasıdır. İlerleyen dönemlerde de L. V. Şçerba'nın sözcük türlerine yaklaşımının ne kadar doğru ve isabetli olduğu anlaşılmış ve Rus (Sovyet) dilbiliminin bütün dilbilimcileri, onun sözcük türlerini araştırmadaki tecrübesinden yararlanmışlardır.

XIX. yüzyıl dilbilimindeki sözcük türlerini araştırma meselesi, Moskova ve Kazan dilbilim okulları dilbilimcilerinin sayesinde yeni bilimsel bir basamağa çıkmıştır. Bu dilbilimcilerin hizmetleri şu şekilde özetlenebilir:

- Sözcük türlerini tasnif etmek konusunda yeni ölçüt ve yaklaşımlar şekillenmiştir.
- Sözcük türleri dil tarihi, insan şuuru ve psikolojisi ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş; canlı dil materyalleri ile bağlantılı düşünülerek araştırılmıştır.
- Çeşitli milli dillerin sözcük türleri konusunda yaptıkları bağımsız çalışmalar meydana getirilmiştir.
- Sözcük türlerinin karşılıklı ilişkisi ve birbirlerine dönüşümüne dair değerli gözlemlerde bulunulmuştur.

3. Rus Türkologları Tarafından Yapılan Türk Lehçelerindeki Sözcük Türleri Araştırmalarının Ana Hatları ve Özbek Türkçesindeki Sözcük Türleri Tasnifi Konusunda Yapılan İlk Araştırmalar

Rusya'nın Türk diline ilgisi, siyasi nedenlerden dolayı Çarlık döneminde, Çar I. Petro zamanında artmıştır. Bu dönemde Türkçenin pratik olarak öğretilmesine ve tercümanlar yetiştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Özellikle 1711 Prut seferi dolayısıyla Türkler, Araplar ve Farslar ile ilgili politikalar doğrultusunda Türkçe, Arapça ve Farsça bilen tercümanlara ihtiyaç duyulmuştur (Buran, 2009: 431).

Rus okullarında Tatar Türkçesinin öğretimi, XVIII. yüzyılda başlamış (Kononov, 2006: 63), 1770'li yıllarda da Rusya'da, Golderman'ın Türk gramerinin

⁷ Semantik ile bağlantılı, sözcük içeriklerinin öğretisi.

iki tercümesi yayımlanmıştır. S. Pallas'ın editörlüğünü yaptığı, *Tüm Dillerin ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğü* adlı çalışmaya diğer Türk dillerinin yanı sıra Türkiye Türkçesi de dâhil edilmiş, bu eserin sonraki yıllarda yeni baskıları da yapılmıştır. 1798'de Tatar Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak verildiği Tatar Türkçesinin ilk grameri hazırlanmıştır. 1804 yılından itibaren Moskova, Kazan ve Harkov Üniversitelerinin ve 1819 yılından itibaren tekrar kurulmuş olan Petersburg Üniversitesi'nin Dil ve Edebiyat Fakülteleri'nde Doğu Dilleri Bölümleri açılmış ve Türk dili burada önemli bir yer tutmuştur. Türk dili profesörü, şarkiyatçı ve edebiyatçı Osip İvanoviç Senkovski tarafından 1822'den itibaren Rusya'da Türkçenin ilk ders kitabı yazılmıştır. Farsça uzmanı Türkolog Mirza Aleksandr Kazem-Bek'in *Türk Tatar Dilinin Genel Grameri* adlı eseri Türkolojide derin izler bırakmış, Demidov ödülünü kazanmış ve eser Almancaya çevrilmiştir (Kononov, 2006: 66; Kazem-Bek, 1839). Kazem-Bek'in bir diğer eseri, ders kitabı niteliğindedir ve gramer, okuma kitabı, Rusça-Türkçe Sözlük bölümlerinden oluşmuştur (Kazem-Bek, 1854). Bu gramer, J. Deny'nin grameri yayımlanıncaya kadar Rusya'da ve Batı Avrupa'da etkin bir şekilde kullanılmıştır (Kononov, 2006: 67). XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Rusya'daki Türk leksikolojisinde büyük başarılar kazanılmış; G. Razi, A. Hanceri, M. A. Kazem-Bek, L. M. Lazerev, K. Mostra, M. A. Garnazov, P. Tsvetkov gibi isimler sözlükler hazırlamışlardır. Bolşevik İhtilali sonrası SSCB'de Türk dilbilimi alanındaki en büyük başarıyı A. N. Samoyloviç sağlamıştır. Onun yazmış olduğu gramer Türk dilinin fonetik gramer yapısının bazı durumlarını açıklama konusunda yenilikler ortaya koymuştur. 1934 yılında İstanbullu Hikmet Cevdetzade ve A. N. Kononov'un ortak gayretiyle *Çağdaş Türk Dili Grameri* yayımlanmıştır. 1939 yılında Leningrad Üniversitesi'nin yayımladığı Dillerin Kuruluşu serisinde N. K. Dmitriyev'in *Türk Dilinin Yapısı* adlı çalışması yayımlanmıştır. Bu çalışmada çağdaş Türk dilinin leksikolojisi ile ilgili fonetik ve gramerle ilgili dikkate değer bilgiler verilmiştir (Kononov, 2006: 71-72-73). Rus Türkolojisindeki gramerlerle ilgili çalışmaların gelişmesi Kononov'un 1941'de yazdığı *Türk Dilinin Grameri* ve 1956'da yazdığı *Çağdaş Edebi Türk Dilinin Grameri* adlı eserleriyle devam etmiştir. Son otuz yıl içerisinde Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinin sentaksı meselesi üzerine çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalar arasında A. N. Baskakov'un doktora tezi *Çağdaş*

Türk Dilinde Kelime Grubu ve Ş. C. Aylyarov'un *Çağdaş Türk Dilinde Cümledeki Açıklayıcı Ögeler* adlı çalışmalarını saymak mümkündür (Kononov, 2006: 75). Bunlar dışında bu yüzyıllarda Anadolu, Yakut, Altay, Kırım Tatar Türkçeleri ile ilgili çalışmalar yapılmış, birçok sözlük basılmıştır.

Sovyet Türkolojisinin değişik amaçları olsa da Türklük bilimine önemli katkılar sağladığı yadsınamaz bir gerçektir. Araştırmaların sayısı ve niteliği açısından Sovyet Türkolojisi dünyadaki en güçlü Türkoloji merkezleri arasında ön sıralarda yer almıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren St. Petersburg, Doğu biliminin önemli merkezlerinden birisi olmuş; 1917 Ekim devriminden sonra özellikle Moskova'da, St. Petersburg'da (Leningrad), Kiev ve Taşkent'te Doğu bilimleri ve Türkoloji ile ilgili merkezler ve eğitim kurumları açılmış ve çok sayıda uzman yetiştirilmiştir (Buran, 2009: 432).

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi Çarlık Rusyası 1850'lerde Türkistan'ı işgal etmek için harekete geçmiş ve ülke tümüyle Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Bu işgalden sonra Rus Türkologları tarafından öncelikle Rus askerleri ve sömürgelerin yöneticileri için Sart (Özbek) dilinin kısa gramerleri ve sözlükleri hazırlanıp yayımlanmıştır. Özbek Türkçesinin gramer yapısını en basit şekilde anlatan bu çalışmalarda, bu dildeki sözcük türleri hakkında ilk kısa bilgiler verilmiştir.

4. İlk Rus Araştırmacılarının Özbek Türkçesi Sözcük Türleri Tasnifi Konusuna Yaklaşımları

Terentev, Starçevskiy, Alekseev, Nalivkin, Lapin ve Belyayev gibi ilk Rus araştırmacılarının Özbek Türkçesindeki sözcük türlerine yaklaşımlarını araştıran Prof. Dr. Aşirbayev'in gözlemlerine göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanan bu kaynaklarda Özbek Türkçesinde aşağıdaki sözcük türleri gösterilmiştir⁸:

⁸bk. AŞİRBAYEV, S. (1974), *Özbek Tili Kuruluşunun Organiliş Tarihiden (1875-1917 Yıllarında) Rus Türkologları Asarları Asosida* [Özbek Dili Kuruluşunun Araştırılma Tarihinden (1875-1917 Yıllarındaki Rus Türkologları Eserleri Esasında)], Kand.diss., Taşkent.

№	Eserler ve Yazarlar	Sözcük Türleri									
		AD	SIFAT	SAYI	ZAMİR	FİİL	ZARF	BAGLAÇ	EDAT	ÜNLEM	İLGEÇ
1	Terentev, M. (1875), <i>Grammatika Turetskaya, Persidskaya, Kirgizskaya i Uzbekskaaya</i> , SPb.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
2	Starçevskiy, A. V. (1878), <i>Sputnik Russkogo Çeloveka v Sredney Azii</i> , SPb.	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-
3	Alekseev, Z. A.; Vişnegorskiy A. (1884); <i>Samoyçitel Sartovskogo Yazıka</i> , Taşkent.	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-
4	Nalivkin, V.; Nalivkina M. (1884); <i>Grammatika Sartovskogo Yazıka</i> , Kazan.	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
5	Lapin, S. A. (1894), <i>Kratkaya Grammatika Uzbekskaaya Yazıka</i> , Semerkand.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-
6	Nalivkin, V. (1898), <i>Rukovodstvo k Prakteçeskomu İzuçeniyu Sartovskogo Yazıka</i> , Semerkand.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
7	Belyayev, İ. Y. (1906), <i>Rukovodstvo k İzuçeniyu Sartovskogo Yazıka</i> , Taşkent.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-

Tablo incelendiğinde bu araştırmacıların özellikle ad ve fiil türünün olduğunu düşündükleri; ancak ilgeç türüne hiç yer vermedikleri görülmektedir. Rus araştırmacıların bu ilk kitapları, onlarda kullanılan gramer teorisi ve anlayışı yavaş yavaş Türkistan'daki Rus yerli okulları ve Taşkent'teki Hristiyan Okulu ve Öğretmen Yüksekokulu gibi eğitim kuruluşları aracılığıyla Türkistanlı aydınlar arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca bu durum XX. yüzyıl başlarından

itibaren gelişmeye başlayan ceditçiler hareketi temsilcilerinin gramer anlayışlarının şekillenmesinde de etkili olmuştur.

5. Rus, Batı ve Türkiye Türkolojilerinde Sözcük Türlerine Yaklaşımlar

Neredeyse bin yıllık tarihe sahip Türkoloji biliminde, Türk dillerinin fonetiği, gramatik kuruluşu, tarihi, dialektolojisi, üslûbu gibi konularda birçok başarı elde edilmiştir. Türk dillerininin sözcük türlerini araştırma konusunda yapılan çalışmaları, bu başarılar içinde değerlendirmek mümkündür.

A. N. Kononov (Kononov, 1972: 204-235) ve N. A. Baskakov (Baskakov, 1979: 40-41.)’un gözlemlerine dayanarak düşünmek mümkündür ki iki yarım yüzyıl dünya Türkoloji biliminin kervanbaşı olan Rus Türkolojisinde, uzun dönemler boyunca Türk dillerinin sözcük türleri sistemi konusunda yapılan araştırmalar göz ardı edilemez. Bu durum elbette Türk dillerini pratik bir şekilde öğrenmek ve öğretmeyi kendisine en birinci görev olarak sayan Rus Türkolojisi ve eski Rus dilbiliminde ortaya konulan çalışmalar ile açıklanabilir.

XIX. yüzyıldaki önemli bütün Türkologlar Türk dillerindeki ad, sayı, zamir, fiil ve ilgeç gibi sözcükleri türlere ayırarak göstermişlerdir (Guzev, 1986: 8). N. A. Baskakov’un’un belirttiği gibi XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar Türk dillerinde sözcük türleri özel olarak araştırılmamış ve mevcut çalışmalarda bu meseleye Rus veya Batı Avrupa gramer gelenekleri esasında yaklaşmıştır (Baskakov, 1979: 40-41). Bu dönemde siyasi baskılar nedeniyle Türk topluluklarında yapılan gramer çalışmaları da Rusya’nın gramer teorileri esasında şekillenmiştir. Bu nedenle XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar olan dönemi, “sözcük türleri tasnifini öğrenme dönemi (birinci dönem)”, sözcük türlerini öğrenmenin ikinci dönemini ise “sözcük türlerini bilimsel öğrenme dönemi” diye adlandırmak mümkündür. Türk dillerindeki sözcük türleri hakkında özel araştırmalar, XX. yüzyılın 30’lu yıllarında meydana gelmeye başlamıştır. Türk dillerinde sözcük türleri ve onların özellikleri hakkında özel bilimsel çalışmayı ilk yayımlayan A. K. Borovkov’dur. A. K. Borovkov, dildeki sözcük türlerini tasnif etmenin tek ya da genel bir ölçütü bulunmadığını, sözcük türlerinin birbirlerinden kesin bir duvar ile ayrılmadığını, özellikle Türk dillerinde sözcük türlerinin birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri ve

birbirlerine dönüşümü durumları ile karakter kazandığını belirtmiştir. Bilgin, sözcükleri türlere ayırırken leksik anlam, morfolojik özellikler ve sentaktik görev gibi üç prensibin göz önünde bulundurulması gerektiğini öne sürmüştür. Bunlar dışında bir cümledeki sözcük düzeni ve sıralanışının da Türk dillerinde önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır (Borovkov, 1936: 91-92).

Bilindiği gibi Türk dillerindeki edat, bağlaç, ilgeç gibi yardımcı sözcük türleri anlam ve fonksiyon bakımından birbirlerinin yerine kullanılabilirlerdir. A. K. Borovkov, yardımcı sözcüklerin özelliklerinin tek tek ele alınması gerektiğini öne sürmüş, Türk dillerinin hepsinde on bir sözcük türünün mevcut olduğunu belirtmiş ve bunları tahlil etmiştir (Borovkov, 1936: 92-96). A. K. Borovkov'un söz konusu makalesinde bilgin, Türk dillerindeki sözcük türleri teorisinin onların lengüistik niteliğinden çıktığını savunmuş ve Borovkov'un bu düşüncesi uzun yıllar Türkologlar tarafından benimsenmiştir.

Türkolojide sözcük türlerini ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmaların 1952 yılında dilbilim meseleleri hakkında yapılan münazaradan sonra başladığını söylemek mümkündür.

G. D. Sanjeev'in "Voprosı Yazıkoznaniya" dergisinin 1952 yılı 2. sayısında yayımlanan "Altay Dillerinde Sözcük Türleri Sorunu Hakkında" adlı makalesinde, bilgin Altay dillerinin hepsinde bulunan sözcük türlerini beşe ayırarak göstermiştir: 1. ad 2. nesne-adlar 3. sıfat 4. sıfat-adlar 5. sıfat-zarflar (Sanjeev,1952: 98). G. D. Sanjeev *altın tanga* "altın para", *kümüş üzük* "gümüş yüzük" gibi tamlamalarda *altın* ve *gümüş* sözcüklerini sıfat olarak tanıtmış, sözcük türlerine sadece sentaktik ölçütlere göre bakılmaması gerektiğini savunmuştur (Sanjeev, 1952: 67).

İ. A. Batmanov, bir sözcüğün hangi sözcük türüne ait olduğunun bağlamdan veya o sözcüğün cümledeki yerinden çıkarılabileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle bilgin, Türk dillerinde, örneğin Kırgız Türkçesinde, sözcükleri türlerine göre tasnif ederken onların anlam yönlerini ve özellikle morfolojik niteliklerini göz önünde bulundurmak gerektiğini savunmuştur (Batmanov, 1955: 67).

N. A. Baskakov ise Türk dillerinde sözcük türlerini tasnif ve tahlil etmekte morfolojik özelliklerin rolünün büyük olduğunu belirtmiştir. Buna göre sözcük türlerinin niteliğini ve mahiyetini anlamak için sözcüklerin ve eklerin esas özelliklerini morfolojik yönden tahlil etmek gereklidir. Bu şekilde onların belli leksik-gramatik ve fonksiyonel-gramatik kategorilerde bulunup bulunmamasına bakarak hangi sözcük türüne ait olduklarını anlamak mümkündür (Baskakov, 1957: 72). Bilgin, sözcüğün hangi türe ait olduğunu anlamak konusunda, sözcük türlerinin kökünün ve en baştaki leksik gramatik halinin bilinmesinin önemli olduğunu savunmuştur (Baskakov, 1957: 81).

F. G. İshakov'un "Türk Dillerinde Sözcüklerin Leksik-Gramatik Tasnifi veya Sözcük Türleri (Leksiko-Grammatičeskaya Klassifikatsiya Slov ili Çasti Reçi v Tyurksikh Yazıkakh)" adlı makalesi Türk dillerinin leksik-gramatik kategorilerinin ve sözcük türlerinin dilbilimsel özelliklerinin belirlenmesi açısından önemli bir makaledir. F. G. İshakov, morfolojik eğilime ayrı bir önem vermiştir. Onun düşüncesine göre Türk dillerinde aşağıdaki sözcük türleri mevcuttur:

- Müstakil sözcükler: *ad, sıfat, sayı, zamir, zarf, fiil*
- Yardımcı sözcükler: *bağlaç, edat ve yardımcı adlar*
- *Modal sözcükler ve ilgeçler*
- *Ünlem ve ses taklidi sözcükler* (İshakov, 1955: 77).

Türkolojide sözcük türlerini inceleme çalışmalarının 60'lı yılların ikinci yarısından itibaren başladığını söylemek mümkündür. Bu dönemde yapılan araştırmalarda sözcük türleri tasnif ve tahlil edilirken Türk dillerinin lengüistik özelliklerine uygun araştırma metotları ve yaklaşımları kullanılmıştır. N. A. Baskakov'un "Sözcüğün İkili Tabiatı ve Sözcük Türleri Sorunu (Türk Dilleri Materyalinde) ["Dvoyctvennaya Priroda Slova i Problemy Çastey Reçi (Na Mat. Tyurkskikh Yazıkakh)"] adlı makalesinde sözcük türlerine o dönemki Rus gramer geleneklerine uygun olarak yaklaşmış ve bu durum sözcük türlerini araştırmada karışıklıklara neden olmuştur (Baskakov, 1965: 234-235).

N. A. Baskakov Türk dillerindeki müstakil sözcükleri geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak ve onların bütün özelliklerini göz önünde bulundurarak şöyle tasnif etmiştir: a) nesne-özellik bildirenler; b) nesne-miktar bildirenler; c) nesne-işaret bildirenler (zamirler); d) nesne-taklit-his-heyecan bildirenler.

Baskakov'un tasnifinde söz konusu türler genellikle isim kategorisini teşkil etmektedir. Baskakov, fiil kategorisini de şu şekilde sınıflandırmıştır: a) asıl dinamik özellik bildirenler; b) miktar olarak dinamik özellik bildirenler; c) nisbî (hareket-işaret) dinamik özellik bildirenler; d) taklit, his-heyecan bildiren dinamik özellikler (Baskakov, 1965: 235).

Söz konusu tasnif leksik-gramatik yaklaşımla yapılmıştır. Ancak Türk dillerinde sözcük türleri fonksiyonel-gramatik yaklaşımla tasnif edildiğinde, yani sözcüklerin nutuk (speech) içinde kullanılış özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bütün sözcükler için genel olan şu iki kategorinin ortaya çıktığı görülmektedir: 1) madde-nesne (isim, ad-nesne) 2) nitelik (işaret, özellik). Sonraki basamak iki kategoriye ayrılabilir: a) maddenin niteliği (isim, ad) b) özelliğin sıfatı (Baskakov, 1965: 235). Bu tasnif ilk bakışta basit gibi görünse de tasnife yazarın ortaya koyduğu kanıtlar ışığında bakıldığında ne kadar rasyonel olduğu anlaşılmaktadır. Tasnifte sayıların bazı türleri konuşmada gösterilen gruplara uygun özellikleri yansıtmaktadır: madde (isim) sayılar: *üçew/üşew* “üçer”; niteleyen (belirten, tamlayan) sayılar: *bir*, *ikki* veya *birinzi/birinçi/birinşi* ve sıfat-durum sayıları: *birer*, *üçer/üşer* gibi. Geleneksel araştırmalara bakıldığında ise sayıların söz konusu çeşitlerinin, farklı sözcük kategorileri içinde değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin; *ikkilik* sözcüğü ad türüne, *ikkitadan* sözcüğü zarf türüne dâhil edilebilmektedir. (Baskakov, 1965: 236). N. A. Baskakov'un bu yaklaşımı, onun sonraki bilimsel çalışmalarında geliştirilmiştir.

Türkolojide sözcük türlerine yeni yaklaşımların şekillenmesinde V. G. Guzev ve H. G. Ne'metov'un hizmetleri büyüktür. V. G. Guzev, Eski Anadolu Türkçesinin sözcük çekimleniş sistemini araştırmış; Türk dillerindeki sözcük türleri, onları tasnif ederken kullanılan eğilimler ve sözcük türlerini karakterize eden nitelikler üzerinde ayrı ayrı durmuştur. V. G. Guzev'in düşüncesine göre müstakil sözcüklerin anlam

yönü, zamirin işaret etme özelliği, modal sözlerin modal anlam anlatması gibi her bir sözcük türünün kendine özgü baskın nitelikleri vardır ve tasnif yapılırken sözcüklerin bu özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir (Guzev, 1987: 46-48). V. G. Guzev anlam ve görev gibi baskın özelliklerin konuşma unsuruna değil, sadece dil unsuruna uygun özellikler barındıran iç dil faktörlerinden olduğunu ileri sürmüştür. Konuşmada ise araştırmacının cümleler ve onları anlatan düşünce, somut söz, şekil, sözcük ve fonetik özellikler ile karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle sözcükleri türlere ayırırken sözcüğün nutukta taşıdığı anlamları göz ardı etmenin sözcük türleri teoirisi biliminin ciddi eksikliği olduğunu vurgulamıştır (Guzev, 1987: 48-49).

V. G. Guzev Türk dillerindeki sözcük türlerine fonksiyonel-semantik yönden yaklaşmış ve sözcük türlerini on üç grupta ele almıştır: *ad, sıfat, zarf, sayı, zamir, ek fiil, fiil, modal sözcük, ilgeç (yükleme), ünlem, edat, bağlaç, yansıma (taklidi) sözcükler* (Guzev, 1986: 51-56).

Uzun yıllar Petersburg Türkoloji ekolünde faaliyetlerde bulunan Özbek asıllı bilgin H. G. Ne'metov, sözcük türleri konusunda leksikoloji ve gramer, dil ve nutuk, dil ve varlık konusundaki karşılıklı ilişkinin karmaşık meselelerden biri olduğunu savunmuştur. Bu nedenle her bir araştırmacının leksik, morfolojik ve sentaktik meseleler ile meşgul olması ve bu konuları tahlil etmesi gerektiğini belirtmiştir (Ne'metov, 1989: 11). Ne'metov'a göre, Türkolojide esas alınması gereken üç ölçüt vardır: semantik, morfolojik ve sentaktik ölçütler. Bu ölçütlerden yararlanarak Türk dillerindeki sözcük türlerini mükemmel bir şekilde tasnif etmenin ve açıklamanın faydalı olacağı görüşünü savunmuştur (Ne'metov, 1989: 13-14). Ne'metov, sözcük türlerini değerlendirmede genel olarak diferansiyel yaklaşımı temel almış ve bu görüş doğrultusunda leksik birliklerin bütün özelliklerini yansıtan tasnifin esas alınması gerektiğini belirtmiştir (Ne'metov, 1989: 14, 11-15).

Türk dilleri için ayrı ve özel sözcük türleri tasnifini ortaya koyma gerekliliğini en erken anlayanlar, Batı Avrupa'daki Türkologlar olmuştur. Bu türkologlardan Fransız Türkolog Jean Deny *Principes de Grammaire Turque (Türkçenin Gramerinin Prensipleri)* adlı çalışmasında (1955) Türk dillerinin tipik

eklemeli bir dil olduğunu ve bu dillerde yeni sözcüklerin ve yeni anlamların sadece son ekler ile yapıldığını ileri sürmüştü, bu son eklerin sözcük türlerinin miktarı ve onların karşılıklı ilişkisi üzerine ciddi etkisi olduğunu belirtmiştir. J. Deny'ye göre Türkçede sözcükler Fransızcadaki gibi kesin bir biçimde türlere ayrılamamaktadır. Bunun yanı sıra kimi sözcüklerin hem ad hem sıfat olarak kullanılışlarına çok az rastlanmaktadır. Araştırmacının düşüncesince Türk dillerindeki esas sözcük türleri “basit esaslar” diye adlandırılan *isim* ve *fiiller*dir (Deny, 1950: 35). Diğer sözcük türleri, bu esas sözcük türleri olan isim ve fiillerden çıkmıştır. J. Deny, Türkçenin fiillerinde ad düşüncesinin egemen olduğunu da öne sürmüştür.

Başka bir meşhur dilbilimci Kaare Grönbech, *Türkçenin Yapısı (Der Turkische Sprachbau)* adlı eserinde buna benzer bir düşünce ortaya atmıştır. Kaare Grönbech de bazı küçük istisnalara rağmen Türk dilinde esas olarak *ad* ve *fiil* olmak üzere iki sözcük türü olduğunu ileri sürmüştü, ad ve sıfatlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Bilgine göre adlar ve sıfatlar arasında biçim ya da söz dizimi açısından herhangi bir ayırım yoktur. Bu sözcük türlerinden her biri kendi içinde gruplara ayrılarak başka türlere dâhil olabilirler (Grönbech, 1936: 182). Sözü edilen iki bilginin fikrini araştırmacı Lois Bazin de desteklemiştir (Bazin, 1988: 21-26).

André F. Sjöberg'in eserinde sözcük türleri “Form and Functional Classes” başlığı altında değerlendirilmiş ve sözcükler şu şekilde sınıflandırılmıştır: *isim*, *zamir*, *sıfat*, *zarf*, *fiil*, *bağlaç*, *ünlem*. “Word-classes in Uzbek” başlığı altında sınıflandırılan her bir sözcük türü ile ilgili açıklama ve örneklere yer verilmiştir. Burada sayıların sıfatlar içinde değerlendirildiği görülmektedir (Sjöberg, 1963: 55-81).

G. L. Lewis'in *Turkish Grammar* adlı eserinde de sıfat konusu içinde “işaret sıfatları” şeklinde ayrı bir başlık açılmamış; ancak zamir konusu içinde *o meşhur aktör*, *bu uzun yol* gibi örnekler verilmiş, “bu, şu, o” gibi zamirlerin isimlerle kullanıldığında sıfat görevini üstlendikleri ve bu yapıların da sıfat tamlaması oldukları vurgulanmıştır (Lewis, 1967: 67-78). Sayılar konusu sıfat başlığı altında değil, ayrı bir başlık altında ele alınmıştır (Lewis, 1967: 79-84). *herhalde*, *sanki*,

acaba, asla, faraza, mutlaka gibi sözcükler zarflar içinde değerlendirilmiştir (Lewis, 1967: 217-218).

Bu dönemde Türkiye Türkolojisinde de sözcük türlerini geleneksel tarzda açıklamaya yönelik çalışmalar yapılmış, söz konusu çalışmalarda Türk bilginleri daha çok belli gruplara ayrılmış sözcük türlerinin her birinin özelliklerini açıklamaya dikkat etmişlerdir. Türkiye’de yayımlanan genel gramer kitapları içinde yer verilen sözcük türleri konusunun yanı sıra sözcük türlerine yönelik müstakil çalışmalar ve tek bir sözcük türünün incelendiği bildiriler de bulunmaktadır.

Bu çalışmalardan Tahir Nejat Gencan’ın, Sezai Güneş’in, Muharrem Ergin’in, Zeynep Korkmaz’ın, Tahsin Banguoğlu’nun, Doğan Aksan’ın, Haydar Ediskun’un, editör Gülden Sağol Yüksekaya’nın, Fuat Bozkurt’un, Nurettin Koç’un ve Tuncer Gülensoy’un gramer kitapları içinde sözcük türleri konusuna yer verilmiştir⁹. Volkan Coşkun ve Hüseyin Yıldırım’ın Özbek Türkçesine yönelik çalışmalarında da sözcük türleri değerlendirilmiştir. H. İbrahim Delice ve Neşe Atabay, Sevgi Özel, İbrahim Kutluk’un beraber ortaya koydukları söz konusu çalışmalar sadece sözcük türlerinin değerlendirildiği müstakil çalışmalardır. Bunun dışında Necmettin Hacıeminoğlu’nun edatlar, Hamza Zülfikar’ın yansıma sözcükler ile ilgili çalışmaları, tek bir sözcük türünün incelendiği çalışmalardır¹⁰. Ayrıca Mustafa Levent Yener’in sözcük türleri tasnifi sorununun ele alındığı bildirisi, Aynur Öz Özcan ve Nergis Biray’ın Özbek ve Kazak Türkçelerinde modal sözlerin

⁹ GENCAN, Tahir Nejat (1975), *Dilbilgisi*, Güven Yayınevi, İstanbul; GÜNEŞ, Sezai (1977), *Türk Dil Bilgisi*, 3. Basım, İzmir; ERGİN, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak, İstanbul; KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları; BANGUOĞLU, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 8. Baskı; AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara: TDK Yayınları, 4. Baskı; EDİSKUN, Haydar (2007), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, 11. Basım; *Türk Dili Kitabı*, Editör Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya, İstanbul: Duyap, 2006; BOZKURT, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, 2. Baskı, Ankara; BOZKURT, Fuat (2004), *Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, 3. Basım, İstanbul; KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul; GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, 1. Baskı, Akçağ, Ankara.

¹⁰ COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları; YILDIRIM, Hüseyin (2009), *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara; DELİCE, H. İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık; ATABAY, Neşe-ÖZEL, Sevgi-KUTLUK, İbrahim (2003), *Sözcük Türleri*, 2. Basım, İstanbul; HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara; ZÜLFİKAR, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: TDK Yayınları.

değerlendirildiği bildirileri de çalışmamız açısından önemlidir¹¹. Bu çalışmalar incelendiğinde sözcüklerin genel olarak üç ya da sekiz türe ayrıldıkları görülmektedir.

Tahir Nejat Gencan'ın çalışmasında sözcük türleri, anlamlarına göre *ad*, *sıfat*, *adıl*, *eylem*, *belirteç*, *ilgeç*, *bağlaç*, *ünlem* şeklinde sekiz türe ayrılmış, bu türler de üç grupta toplanarak değerlendirilmiştir:

1. Temel Sözcükler: *adlar*, *eylemler*
2. Uydu Sözcükler: *sıfatlar*, *belirteçler*
3. Söz Ulakları: *ilgeçler*, *bağlaçlar*

Adıllar (zamirler), adların yerini tuttukları düşünüldüğü için adlardan sayılmıştır. Ünlemlerin cümle kuruluşunda belli bir görevi olmadığı, sadece söze duygu değeri kattıkları ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra sözcüklerin kullanılış durumlarına göre değil, cümledeki görevleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmeleri gerektiği ifade edilmiş ve bir sözcüğün cümlede sıfat, zarf, ad, ünlem olarak kullanılabileceği örneklerle belirtilmiştir (Gencan, 2001: 170-530).

Sezai Güneş'in eserinde sözcük türleri "İsimler, Sıfatlar, Zarflar, Zamirler, Fiiller, Edatlar" başlıkları altında değerlendirilmiş, yansıma sözcüklerden bahsedilmemiştir. Sayılar konusu "Sıfatlar" başlığı altında sayı sıfatları olarak değerlendirilmiştir: Asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, paylaşırma sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları. Edatlar; çekim edatları, bağlama edatları ve seslenme edatları şeklinde alt gruplara ayrılarak ele alınmıştır. Seslenme edatları içine ise ünlemler, çağırma edatları, gösterme edatları, soru edatları ve cevap edatları dâhil edilmiştir (Güneş, 1977: 87-328).

¹¹ YENER, Mustafa Levent (2007), "Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine", *Turkish Studies*, Volume 2/3, Yaz, 606-623; ÖZCAN Öz, Aynur (2008), "Özbek ve Türkiye Türkçesinde 'Kesinlik' Bildiren Modal Sözcükler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 9, Güz, 447-459; ÖZCAN Öz, Aynur (2004), "Özbek ve Türkiye Türkçesinde 'Olasılık-Tahmin' Bildiren Modal Sözcükler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (20-26 Eylül 2004), II. C., Ankara: TDK Yayınları, 2253-2264; BİRAY, Nergis (2009), "Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?)", *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring, 338-361.

Muharrem Ergin, eserinde sözcükleri anlam ve görev bakımından üç gruba ayırmıştır: 1. İsimler, 2. Fiiller, 3. Edatlar. Ergin'e göre Türkçedeki her sözcük mutlaka bu üç sözcük türünden birine girmektedir. Bunlardan isim ve fiiller anlamları olan, edatlar ise görevleri olan sözcüklerdir. İsimler hareket dışında kalan, nesnelere karşılayan sözcüklerdir ve karşıladıkları nesnelere ve anlamlarına göre kendi aralarında birtakım sözcük türlerine ayrılırlar: *isim, sıfat, zamir, zarf*. Bunlardan varlık ve mefhumların adı olarak nesnelere karşılayan isimlere dar anlamıyla "isim", nitelemek veya belirtmek yolu ile nesnelere karşılayan isimlere "sıfat", temsil veya işaret yoluyla nesnelere karşılayan isimlere "zamir", hâl ve durumları karşılayan isimlere "zarf" adı verilir (Ergin, 2002: 216-217). Bu çalışmada sayılar, sayı sıfatları içinde değerlendirilmiştir. Sayı sıfatları nesnelere sayılarını belirtmek için kullanılan sözcüklerdir. Bunlar aslında tek başlarına sayı isimleridir (Ergin, 2002: 249). Edatlar içinde de ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları bulunmaktadır.

Zeynep Korkmaz, çalışmasında, sözcük türlerini I. Anlamlı Kelimeler, II. Görevli Kelimeler, III. Anlamlı-Görevli Kelimeler olmak üzere üç ana grupta toplamıştır. Ad ve ad soylu sözcük sınıflarını (sıfat, zamir, zarf) ve fiil ve fiil soylu sözcük sınıflarını (ad-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) birinci gruba, edat ve bağlaçları ikinci gruba, ünlemleri ise üçüncü gruba dâhil etmiştir. Korkmaz, yansıma (ses taklidi) sözcükleri "Yansımalı (Ses Taklidi) Adlar" şeklinde ad grubu altında değerlendirmiştir. Buna göre ses yansımalı sözcük tabiattaki canlı, cansız varlıklar tarafından çıkarılan çeşitli seslerin, bazı hareketlerin olduğu gibi dile aktararak adlandırılması yoluyla meydana gelir. Bunlar ikileme şeklinde kullanıldığından ad olmaktan çıkıp birer zarf olurlar. Yansımalı adların yalın ya da genişletilmiş şekillerinin {+dA-} ve {+IA-} eklerini alarak fiil olmuş hâlleri, bunların birer ad olduklarının tanıklarındır (Korkmaz, 2009: 221-222). Sayılar "Sayı Sıfatları" başlığı altında sıfat konusu içinde değerlendirilmiştir. Korkmaz'ın düşüncesine göre bu sıfatlar, aslında birer sayı adı iseler de adların önünde tam bir sıfat görevi yüklenmişler, kalıcı bir sığata dönüşmüşlerdir. Bazı gramerler bunları "sayı adları" veya "sayı adlarının sıfat olarak kullanılması" şeklinde değerlendirirler de burada önemli olan işlevdir. Sayı adları, adlar önünde sürekli birer sıfat kalıbına girmiş

olduklarından bunlar sayı sıfatları olarak değerlendirilebilir (Korkmaz, 2009: 387-388).

Tahsin Banguoğlu, çalışmasında sözcük türlerini “Kelime Çekimi” başlığı altında değerlendirmiş ve sözcükleri *ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem, fiil* olmak üzere sekiz grupta toplamıştır. Yansıma sözcükleri “Ünlem” başlığı altında değerlendirmiştir. Yansımaların sözcüğün yapısı bakımından ünlemlere en çok yaklaşan sözcük türü olduğu, seslerin andırdığı nesne veya hareket anlamını taşıdıkları belirtilmiştir. Banguoğlu’na göre yansımaların hepsi kökleri bakımından isim karakterindedir. Yansımalar yapıları bakımından iki grupta toplanmıştır: Birinci grupta oluş ve kılışlar vardır. Bu bölümde nesnelerin bazı durumlarda sesler yoluyla tasvir edildiği ve bunlara “tasvir sesleri” dendiği ifade edilmiştir. Tasvir seslerinin fiilin veya nesnenin görünüş ve hareketini andıranlarının da bulunduğu belirtilmiştir: *pırl pırl, fırl fırl*. Diğer grupta ise taklit sesleri vardır. Taklit seslerinde, tabiat seslerini tekrarlama suretiyle türlü kavramları ifade etmek esas olduğundan onların hece yapıları ve uzunluk durumları sistemli değildir: *mee, tıs, miyav, cikcik, gıgıdak...* Yansımalar, özellikle tasvir sesleri, sıfat olarak az kullanılır: *lop et, cızır cızır ses, dırdır kadın, cızbız köfte...* Tasvir sesleri, en çok fiillerin çıkardığı sesleri ve bazı hareket ve görünüşleri canlandırdıklarından daha çok zarf olarak kullanılırlar. Tek olarak kullanıldıklarında ise ünlem görünümünde olabilirler: *Çat! yarıldı. Vız! geçti. Şangır! döküldüler.* “Yansımalar Üretim” bölümünde de yansıma isim kökünden çeşitli eklerle türeyerek tekrar isim, zarf, sıfat, fiil olan sözcüklere örnek verilmiştir: *fırlıdak, kıkırdak; gürültü, parıltı, civıltı; pattadak, hoppadak; cırlak, çatlak; tıkırdamak, kımıldamak, ışıldamak, üfürmek, hapşırmaq, hıçkırmak, haykırmak, hoplamak, parlamak, şakramak, kükremek* (Banguoğlu, 2007: 402-408). Sayılar ise sayı sıfatları içinde değerlendirilmiştir (Banguoğlu, 2007: 353).

Doğan Aksan, “Sözcük Türleri” başlığı altında sözcük türlerini Türkçedeki örneklerini temel olarak sekiz bölümde toplamıştır: *ad, önad (sıfat), belirteç (zarf), adıl (zamid), ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem (fiil)*. Sözcük türleri içinden *ad, önad ve adılın* geleneksel dilbilgisinde *ad soyundan öğeler* olarak benimsedikleri, konuşma ve yazıda bu öğelerin kullanım ve görev açısından birbirleriyle geçişme durumunda

oldukları ve görevlerinden kayabildikleri belirtilmiştir (Aksan, 2007: 84). Çalışmada sayılardan ve yansıma sözcüklerden bahsedilmemiştir.

Haydar Ediskun, çalışmasında “Kelimeler ve Çeşitleri” başlığı altında sözcükleri, hem yapı hem de anlam bakımından değerlendirmiştir. Buna göre yapı bakımından sözcükler üçe ayrılır: 1. Kök durumundaki sözcükler 2. Türemiş sözcükler 3. Bileşik sözcükler. Anlam bakımından sözcükler birtakım bölümlere ve sınıflara ayrılır. Bu bölümlerin her birine “sözcük çeşidi”, “sözcük sınıfı” denir. Sözcük çeşitleri şunlardır: *isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem*. Bu değerlendirme incelendiğinde sayıların sıfat başlığı altına alındığı görülmektedir (Ediskun, 2007: 134-137).

Bir grup önemli bilgin tarafından akademik-gramatik tarzda hazırlanmış ve Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya tarafından denetlenip düzeltilerek yayımlanmış olan *Türk Dili Kitabı*'nda *ad, fiil, zarf, sıfat, zamir, ilgeç* gibi sözcük türleri gösterilmiş ve her bir sözcük türü ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır (Yüksekkaya, 2006: 121-133).

Fuat Bozkurt'un çalışmasında “Örgü” başlığı altında *ad* ve *adıl*, “Dizim” başlığı altında *sıfat* ve *belirteç*, “İlgi” başlığı altında *ilgeç* ve *bağlaç* türleri değerlendirilmiştir. Sayı sözcüklerinin de gerçekte sayı adları oldukları, bir adı sayı bakımından belirtirlerse sıfat konumuna geçtikleri, tek başlarına kullanıldıklarında ad işlevinde buldukları vurgulanmıştır (Bozkurt, 2000: 47). Bu çalışmada sözcük türleri “Sözcükler” başlığı altında değerlendirilmiştir. Dilde ad ve fiillerin temel sözcükler olduğu, diğer sözcüklerin adların alt birimi olarak düşünüldüğü belirtilmiş, Türkçede *ad, adıl, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, eylem, ünlem* olarak sekiz sözcük türüne ayrılarak yapılan gruplandırmanın yanlış olduğu vurgulanmış ve bunların tümünün bu çalışmada kavram alanına göre sınırlanıp kullanım biçimlerinin gösterildiği ifade edilmiştir (Bozkurt, 2004: 42). Bu yöntem doğrultusunda sözcükler şu şekilde tasnif edilmiştir: Kişi sözcükleri (*ben, sen, o, biz, siz, onlar*), dönüşlü sözcük (*kendi*), gösterme sözcükleri (*bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar*), soru sözcükleri (*ne, neyi, kim, kimi, hangi, hangisi, nereye, neden, kaç, kaç*), belgisiz sözcükler (*birkaç, birtakım, bir, her, hiç, biraz, bazı, çoğu, kimi, herhangi, filan, falanca,*

bütün, öteki, hep, nice), sayı sözcükleri, niteleme sözcükleri, zaman sözcükleri, yer-yön sözcükleri, dizgi yöntemine uygun sözcük. “İlgi” başlığı altında ise ilgeç ve bağlaç türleri ele alınmıştır.

Nurettin Koç’un çalışmasında, sözcüklerin cümledeki görevlerine ve yerlerine göre sekiz türe ayrıldıkları belirtilmiştir: *ad (isim), adıl (zamir), önad (sıfat), belirteç (zarf), ilgeç (edat), bağlaç, ünlem, eylem (fiil)*. Sayılar, “sayı önadları” başlığı altında değerlendirilmiştir. Doğa seslerini yansıtan yansıma sözcüklerin bir bölümü ünlem olarak değerlendirilmiştir: *tak, tak tak; pat, pat pat; küt küt; pat küt* (Koç, 1996: 194, 297).

Tuncer Gülensoy’un çalışmasında sözcük türleri olarak ayrı bir başlık kullanılmamıştır; ancak *isim, fiil, zarf* ve *edat* konusuna değinilmiştir (Gülensoy, 2000: 385-425).

Volkan Coşkun’un Özbek Türkçesini genel olarak değerlendirdiği kitabında sözcük türleri olarak *isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, bağlaç, edat* ve *ünlem* ele alınmıştır. Bu türler şu şekilde tanımlanmıştır: İsimler (â); canlı veya cansız, soyut veya somut varlıkları tanımak ve tanıtmak için kullanılan sözcüklerdir. Sıfatlar (sifât); isimleri niteleme, belirtme, gösterme gibi çeşitli yönlerden bildiren, sınırlayan sözcük türüdür. Niteleme ve belirtme sıfatları olmak üzere ikiye ayrılır: Belirtme sıfatları şunlardır: İşaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları. Burada sayılar, sıfat içinde değerlendirilmiştir. Zamir (âlmâş); isimlerin yerini tutan kelime türüdür: Şahıs zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, belirsizlik zamirleri, dönüşlülük zamirleri. Zarf (räviş); fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki sözcüklerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer, yön gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin duruma getiren veya sınırlayan sözcük türüdür. Fiil (fe’l); bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu veya olumsuz şekillere girebilen sözcüklere denir. Bağlaçlar (bağlâvçi); sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri anlam ve şekil bakımından birbirine bağlayan sözlerdir. Edat (kömäkçi), isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelerek sonuna geldiği sözcükle cümledeki başka sözcükler arasında zaman, yer, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. bakımlardan anlam ilişkisi kuran gramer görevli müstakil sözcüklerdir. Ünlem

(üñdâv); konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya veya seslenme ve çağırmaya yarayan edat türüdür (Coşkun, 2000: 71, 84-85, 91, 106, 124, 200, 213, 226). Volkan Coşkun'un bu çalışması bizim çalışmamız için de örnek teşkil etmiş, özellikle sözcük türleri ile ilgili açıklamalardan ve verilen örneklerden yararlanılmıştır.

Hüseyin Yıldırım'ın Özbek Türkçesinin gramer konularını genel olarak incelediği çalışmasında sözcük türlerine "Kelime Türleri" başlığı altında değinilmiş, sözcük türleri "anlamli" ve "görevli sözcükler" şeklinde iki gruba ayırmıştır. Anlamli sözcükler içinde *isim, sıfat, zamir, zarf* ve *fiil* türleri; görevli sözcükler içinde de *bağlaçlar, edatlar, sona gelen edatlar (yüklemeler), modal sözler* ve *ünlemler* değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmada sona gelen edatlar başlığı altında Özbek Türkçesinde "yükleme" olarak adlandırılan ilgeçlere yer verilmiştir. İlgeçler dışında Özbek Türkçesinde "modal söz" olarak adlandırılan bir sözcük türünün varlığından bahsedilmiştir (Yıldırım, 2009: 70-258, 253-255, 255-256). Sayı konusu ise sıfatlar başlığı altına alınarak incelenmiştir.

Türk bilginlerinden N. Atabay, S. Özel ve İ. Kutluk, Türk dilindeki sözcük türü sistemini özel olarak araştırmışlardır. Söz konusu çalışmanın girişinde "sözcük"ün tanımı yapılmış ve dilbilimdeki yeri ele alınmıştır. Çalışmada Türkiye Türkçesi sözcük türleri semantik ve morfolojik eğilimlere göre ayrılmış ve şu sıraya göre ele alınmıştır: 1. ad, 2. sıfat, 3. belirteç, 4. adıl, 5. ilgeç, 6. bağlaç, 7. ünlem, 8. eylem. Konu incelenirken sözcük türlerinden her birinin öncelikle asıl görevleri açısından ele alındığı, bunun yanı sıra yerine getirdikleri öteki görevlerin de belirtilmeye çalışıldığı vurgulanmıştır. Bu çalışmada yansıma sözcükler "Ad" başlığı altında değerlendirilmiş, doğa seslerinin söz şeklinde biçimlenişi olarak tanımlanmıştır. (Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 32-33). Sayılar, "Adlarda Sayı" başlığı altında sayı adları adlandırılmasıyla değerlendirilmiştir (Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 43-44). Sayılara, sıfat konusu içinde de "Sayı Adlarının Sıfat Olarak Kullanılması" başlığı altında yer verilmiştir (Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 72).

Sözcük türleri konusunda müstakil çalışmalardan birisi de H. İbrahim Delice tarafından yapılmıştır. Delice, çalışmasının “Giriş” bölümünde “sözcük” kavramının neyi ifade ettiğine değinmiş ve sözcük türleri tasnifini şu şekilde yapmıştır:

1. Mantıksal somut ve soyut adlandırmalar, dilbilgisel sözcük olarak *isimdir*.
2. Mantıksal iş-oluş isimleri dilbilgisel olarak *fiildir*.
3. Söz dizimsel anlatım ihtiyacından doğan türetme ve dönüştürmeler de *edattır* (Delice, 2008: 3-4).

Delice sözcük türlerinin belirlenmesinde asıl etkenin sözcüklerin cümle içinde duruşu, yani bağlam olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışında sözcük türlerinin belirlenmesinde cümleye kattıkları anlamın da etkisinin büyük olduğunu vurgulamıştır (Delice, 2008: 5-6).

Necmettin Hacıeminoğlu'nun edatlar konusundaki müstakil çalışmasında edatlar; “Çekim Edatları”, “Bağlama Edatları”, “Kuvvetlendirme Edatları”, “Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları”, “Soru Edatları”, “Çağırma-Hitap Edatları”, “Cevap Edatları”, “Ünlemler”, “Gösterme Edatları” ve “Tekerrür Edatları” başlıkları altında değerlendirilmiştir. Çalışmada Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi sahalarına ait metinler taranmış ve bunlarda tespit edilen edatlar örnekleriyle birlikte ele alınmıştır (Hacıeminoğlu, 1992).

Hamza Zülfikar'ın yansıma sözcüklerle ilgili müstakil çalışmasında, genel anlamda Türkiye Türkçesinin sınırları içinde kalınmaya çalışıldığı, yeri geldiğinde öteki Oğuz grubu lehçelerine de başvurulduğu, ilgisi dolayısıyla *Divanü Lugâti't-Türk'e* ve buradan Doğu Türkçesinin bazı kaynaklarına kadar gidildiği ifade edilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında bu konuyla ilgili ilk terimler üzerinde durulmuş, Türkiye'de ve yurt dışında yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Yansıma sözcüklerin tanımına yer verildikten sonra da bunların Türkçe açısından önemi üzerinde durulmuştur (Zülfikar, 1995: 6-7, 165-168). Ses yansımalarının ad, sıfat, zarf, fiil ve ünlem olmak üzere beş kelime grubu oluşturdukları ifade edilmiştir. Çalışmada ses taklidi dışında olabilecek yansımalarından bahsedilmemekle birlikte

çalışmanın sözlük kısmındaki yansıma sözcüklere bakıldığında *pırıldamak* gibi ses yansıması olmayan sözcüklere de yer verildiği görülmektedir.

Mustafa Levent Yener'in sözcük türleri tasnifi konusundaki bildirisinde de, sözcük türlerinin Türk dilinde tartışmalı meselelerden biri olduğu, ancak yapılan çalışmalarda Altay dillerinden olan Türkçenin yapısı göz ardı edilerek Hint-Avrupa ailesine dâhil dillerin yapılarıyla açıklanmaya çalışıldığı belirtilmiştir. Söz konusu bildiride bugüne kadar yapılan çalışmaların kısa bir özeti sunulmuş ve bir tasnif önerisi getirilmiştir.

Levent'in görüşüne göre “pek, çok, güzel” sözcükleri cümlenin değişik yerlerinde, değişik görevlerde, yapıları değişmeden kullanılabilirler. Bu nedenle bu sözcüklerin tek başlarıyken belli bir gruba sokulup bunlara sıfat, ad ya da zarf denilmesi mümkün değildir. Hint-Avrupa dillerinde aynı sözcük değişik görevlerde cümlenin değişik yerlerinde kullanılabilir. Ancak değişik görevlerde kullanılırken sözcük yapı bakımından değişikliğe uğrar: *It's a good book* (s.). *You speak English well* (zf.). Türkçede ise değişik görevlerde ve cümlenin değişik yerlerinde kullanılan sözcükler biçimsel olarak bir değişikliğe uğramamaktadır (Yener, 2007: 5). Öyleyse sözcük türlerini değerlendirmedeki ölçüt, Türkçenin kendi iç yapısı olmalıdır; sözcükler türlerine cümledeki görevleri göz önünde bulundurularak ayrılmalıdır. Ayrıca anlamlı ve anlamsız (görevli) sözcükler şeklinde bir sınıflandırma da yanlıştır. Çünkü anlamsız bir sözcüğün cümle içinde barınması mümkün değildir. Kimi sözcüklerin tasarım ve çağrışımları ya da bunlardan herhangi biri zihnimize tam olarak oluşmayabilir. Ancak söz konusu sözcükler başka sözcüklerle bir araya geldiklerinde zihnimize bir tasarım ve çağrışıma ulaşırlar ki bu da onların anlamlarının netleşmesine yardımcı olur (Yener, 2007: 6).

Çalışmada “Yavaş atın tekmesi **pektir**.” “Toplantı **pek** kalabalık değildi.” “**Pek** yoruldu biraz dinlen.” “**Pek** güzel iş yaptık.” “**Pek** iyi görünmüyorsun.” şeklinde örnekler verilmiş ve örneklerdeki sözcüklerin tek tek, bağımsız ve statik olarak ele alındığında onların ya “ad” ya da “fiil” oldukları belirtilmiştir. Buna göre sözcük-sözcük ilişkisi içinde karşılıklı bağıntı ve görev olarak bakıldığında iki tip görev ortaya çıkmaktadır. Biri yargı bildirme özelliği içinde sözcüğün çekimli bir

fiille yani yüklemle ilişkisinden doğan ‘cümledeki görev’, diğeri ise sözcüğün bir başka sözcükle ilişkisinden doğan ‘dilsel görev’dir. Konuya bu açıdan bakıldığında Türkçede sözcük türlerinden değil, sözcüğün görevlerinden söz edilebilir (Yener, 2007: 11). Yener özetle, Türkçede hiçbir sözcüğ tek başınayken sıfat, zarf ya da ilgeç şeklinde sınıflara dâhil edilemeyeceğini belirtmiştir.

Aynur Öz Özcan’ın Özbek ve Türkiye Türkçesinde kesinlik ve olasılık-tahmin bildiren modal sözler konulu iki makalesinde modal sözün tanımı yapılmış, Türkiye’de ve Türkiye dışında bu türün nasıl değerlendirildiğinden bahsedilmiş ve modal sözler Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olan, Özbek Türkçesine özgü olan ve Türkiye Türkçesine özgü olan modal sözler şeklinde üç gruba ayrılarak incelenmiştir (Özcan, 2004: 2256-2262; Özcan, 2004: 452-456).

Nergis Biray’ın “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?)” başlıklı makalesinde Biray, Kazak Türkçesi gramerlerinde gösterme, onaylama, sorma, ret, cevap verme vb. bildiren sözcük ve yapıların dilbilim eserlerinin çoğunda ünlemler içerisinde değerlendirilmeyip ayrı bir sözcük türü olarak “Modal Sözler” başlığı altında el alındığını, bazen de yardımcı (kömekşi) sözler terimiyle karşılandığını belirtmiş, Kazak Türkçesinde çeşitli eserlerde konu ile ilgili tanımlamalara yer vermiştir (Biray, 2009: 340).

Türkolojide sözcük türleri ile ilgili bilimsel bilgiler, çeşitli araştırmacılarca ortaya konmuş ve geliştirilmiştir. Özellikle sözcük türleri araştırmalarının ikinci ve üçüncü döneminde ortaya konulan çalışmalarla sözcük türleri ile ilgili teori ortaya koyma yönünde önemli adımlar atılmıştır. Özellikle Batı Avrupa araştırmacılarınca Türk dillerindeki sözcük türlerinin mahiyeti ve kendine özgü yönleri konusunda çalışmalar yapılmıştır. Türkiye’deki sözcük türleri ile ilgili ortaya konulan çalışmaların geneline bakıldığında da sözcüklerin tasnifinde geleneksel yöntemlerin uygulandığı ve sözcüklerin genel olarak üç ya da sekiz gruba ayrılarak incelendiği görülmektedir. Birçok araştırmacı yansıma sözcükleri ayrı olarak ele almamış, bazıları ise bu sözcükleri zarflar ya da ünlemler içinde değerlendirmiştir. Yine aynı şekilde sayılar da genel olarak sıfatlar konusu içinde incelenmiştir. Hüseyin Yıldırım’ın çalışması dışında hiçbir çalışmada yüklemelere (ilgeçlere) ve modal

sözlere yer verilmemiştir. Modal sözlere yer verilen bildiriler arasında Aynur Öz Özcan'ın ve Nergis Biray'ın söz konusu bildirileri bulunmaktadır. Bütün bu çalışmalar ve değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda Türk dilleri araştırmalarında günümüzde de kullanılan Hint-Avrupa dilleri gramatik teorisinin, güdülen sonucu vermediği ve vermeyeceği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖZBEK DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ ANA HATLARI

XX. yüzyıl dilbilimi; bu bilimin geniş halkalar arasında yayılması, yeni bilimsel okul ve geleneklerin şekillenmesi, çağdaş ve yeni araştırma metotlarına sahip olunması gibi hususlardan dolayı diğer yüzyıllarda oluşan dilbilimlerden farklıdır. Bu farklar söz konusu dönemin sembolüdür. İnsan dili hiçbir dönem bu yüzyıldaki gibi mükemmel bir şekilde araştırılmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Özbek Türkçesinin gramer yapısının bilimsel bir şekilde incelenmesi XIX. yüzyılın 70'li yıllarında başlamıştır. Bu dönemde Çarlık Rusyasının Orta Asya'yı kendisine itaat ettirmesi ve yeni sömürgelerini yönetmesi için yerli ahalinin dilini öğrenmesi ve bilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Rus bilginleri öncelikle Özbek Türkçesini araştırmaya başlamışlar ve Özbek Türkçesinin gramerlerini oluşturmuşlardır. Söz konusu çalışmalarda Özbek Türkçesindeki sözcük türleri hakkında ilk bilgiler elde edilmiştir. Rus bilginlerinin Özbek Türkçesindeki sözcük türleri miktarı konusundaki düşünceleri birbirlerinden farklı olmuş; ancak Özbek Türkçesindeki sözcük türlerinin araştırılmasında önemli adımlar atılmıştır. Özbek dilbilimi, Türk dilleri için ayrı bir sözcük türleri teorisi yaratma gerekliliğini XX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında anlamış ve bu doğrultudaki girişimlere 90'lı yıllarda başlamıştır. Eski SSCB'deki Türkoloji ve Özbek dilbiliminde, dönemin yasal koşulları nedeniyle sözcük türlerine Rus gramer gelenekleri doğrultusunda yaklaşmıştır. Özellikle Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra, Özbek dilbiliminde sözcük türleri ile ilgili yeni yaklaşımlar şekillenmiş ve sözcük türleri tasnifi dilimizin yapısına ve gramer özelliklerine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır.

1. Ceditçilik Akımı ve Özbek Türkçesinin İlk Ders Kitapları

Özbek cedit edebiyatı, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarında Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği dönemde oluşmaya başlamış ve dönemin siyasi koşulları edebiyata da yansımıştır. Rusya bu dönemde Türkistan'ı beş ayrı cumhuriyete bölmüş ve kendi propagandasını yapabilmek için edebiyatı araç olarak kullanmıştır. Bu dönemde yazar ve şairler komünizm ve Sovyet rejimini övücü şiir, hikâye, roman

ve piyes yazmaya zorlanmışlardır. Özgün eser yazmada direnenler ise yavaş yavaş edebiyat dergileri ve edebiyat sahnesinden uzaklaştırılmışlardır (TDEK, 1998: 181). Söz konusu yıllarda ağırlıklı olarak bağımsızlık, gerçeklerden yana olma, milli zenginlikleri koruma gibi konular işlenmiştir. Bunun yanında dünyadaki gelişmelerden haberdar olmayan Türkistanlılar Avrupaî yeniliklerle tanışmışlar, dünya edebiyatını tanıma fırsatı bulmuşlar ve ilk tercüme faaliyetlerine de girişmişlerdir. Ayrıca milliyetçilik düşüncesi Rus işgallerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış, böylece ceditçi edebiyatın ilk tohumları da atılmıştır. Tüm bu yenilik hareketlerinden dolayı bugünkü Özbek edebiyatı tarihçileri bu döneme, 1990'lardan sonra "Milli Uyanış Devri" demeye başlamışlardır. Bu dönemde modern şiir, hikâye, piyes gibi edebî türlerin ilk örnekleri Gaspıralı İsmail Bey önderliğindeki kültürel yenilik ve milliyetçilik akımına mensup Özbek cedit aydınlarının girişimleriyle verilmeye başlanmıştır (TDEK, 1998: 181). Söz konusu dönemde eserler ortaya koyan edebî şahsiyetler arasında Mukîmî, Furkat, Zevkî, Kâmil, Harezmî, Avaz Otar, Anber Altın, İbret, Sofizâde, Münevver Kâri, Behbudî, Sıdkî Han-Deylikî, Tevella, Avlanî, Hamza, Sadridin Aynî gibi isimler yer almaktadır. Bu şahsiyetlerden çalışmamız açısından önemli olan isimler o dönemde ceditçilik düşüncesiyle ders kitapları yazmış olan Münevver Kâri, Behbudî ve Avlanî'dir. 1925'e kadar ceditçi yazarlar milliyetçilik çerçevesindeki konuları işlemişler; ancak 1925'ten sonra Sovyet rejiminin edebiyat üzerindeki baskısı artmaya başlamış ve cedit yazarların edebî faaliyetleri kısıtlanarak Sovyet ideolojisinin propagandasını yapan yazar ve şairler ön plana çıkarılmıştır.

Ceditçi aydınlar arasında ilk sırada gelen Münevver Kâri Abdürreşidov'dur. Münevver Kâri (Taşkent 1878-1931), Türkistan'ın meşhur eğitimcisi, milliyetçi şairi, gazeteci ve bilginlerinden biridir. Münevver Kâri'nin ceditçi faaliyetleri okullar açmak, yeni ders kitapları yazmak, yayımlamak ve şairlik, gazetecilik vasıtasıyla milleti uyandırmak, onları bağımsızlığa hazırlamak gibi iki alanda gerçekleşmiştir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87146/h/munevverkariabduresidov.pdf>).

1903 yılından itibaren cedit okulları açmış, bu okullarda ders vermiş, bu okullar için ders kitapları da yazmıştır. Münevver Kâri'nin *Edib-i Evvel* (Birinci Edip, 1917) adlı alfabe kitabı, *Edib-i Sanî* (İkinci Edip, 1907) adlı okuma kitabı, *Sebzezar* (Toplama,

1908), *Yer Yüzi* (1908) adlı coğrafya, *Tecvid* (1908) adlı Kur'an'ın okuma kurallarını öğreten ders kitapları mevcuttur. Aynı zamanda *Hurşid* gazetesini çıkarmış; *Necat* ve *Keneş* gazetelerinde de yazarlık yapmıştır (ÖSE, 1976: 423). Tüm bu faaliyetlerinde esas olarak İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde dile getirdiği Türklerin birliği, alfabe, dil, fikir ve işte birlik propagandaları ile yola çıkmış ve bu doğrultuda ilerlemiştir. Münevver Kâri, Özbek tiyatrosunun kurulmasında da önemli bir yere sahiptir.

Ceditçi eğitimcilerden bir diğer isim de Mahmud Hoca Behbûdî'dir. Behbûdî (Semerkand, 1878-Karşı, 1919), XX. yüzyılda Türkistan'da yetişen en büyük idealistlerden biridir. Özbek milli edebiyatının ve tiyatro yazarlığının ilk temsilcisidir. Türkistan'da yazılmış ilk tiyatro eseri sayılan *Pederküş* (Baba Katili) oyunu 1913'te Taşkent'te temsil edilmiştir. Behbudi 1900'den sonra Arabistan, Mısır, Türkiye, Rusya ve Kafkasya'ya gitmiş; bu yolculukları sayesinde Türkistan'ı diğer ülkelerle karşılaştırma imkânını bulmuştur. Bu karşılaştırma sonucunda Türkistan'ın eğitimsizlik nedeniyle geri kalarak Rusya'nın işgaline ve sömürge politikalarına maruz kaldığını anlamış ve Türkistan'ın içinde bulunduğu vahim durumdan kurtulabilmesinin ancak eğitim sayesinde olabileceği sonucuna varmıştır. Behbudi bu noktada İsmail Gaspıralı'nın takipçisi olmuş, 1903 yılından itibaren cedit okulları için ders kitapları yazmaya başlamıştır. Bu kitaplar arasında *Muntehâb-ı Cuğrafiya-yı Umûmi*, *Kitâbu'l-Etfal*, *Muhtasar Târih-i İslâm*, *Ameliyat-ı İslâm*, *Medhal-i Cuğrafiya-yı Umrâni*, *Muhtasar Cuğrafiya-yı Rûsi* bulunmaktadır. Bunun dışında *Behbûdi Neşriyatı*'ni kurarak ders kitapları, Türkistan'ı tanıtan ve Türkistan'ın içinde bulunduğu vahim durumu değerlendiren eserler yayımlamış; Türkistan, Buhara ve Hive haritaları hazırlamış ve Semerkand'da Behbûdi Kütüphanesi'ni kurmuştur. Behbûdi gazeteci olarak da büyük şöhret kazanmıştır. Behbûdî'nin eğitim, sosyal hayat ve milli meseleler konusunda istiklal fikrini öne çıkararak milli hakların savunuculuğunu yapan yüzlerce yazısı *Türkistan Vilayetinin Gâzeti*, *Terakkî*, *Hurşid*, *Tüccar*, *Şûra* gibi yayın organlarıyla bizzat kendisinin yayımladığı *Semerkant* (1913) gazetesini ve *Âyine* (1914) dergisinde yayımlanmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/187191/h/mahmudhocabehbudi.pdf>).

XX. yüzyıl başlarında Türkistan'daki ceditçilik hareketinin ve eğitim seferberliğinin en önemli isimlerinden birisi de Abdullah Avlâni'dir. Abdullah Avlâni (Taşkent, 1878-Taşkent, 1934); şair, gazeteci, eğitimci ve tiyatrocudur. Dönemin neşriyatını, özellikle İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesini yakından takip ettiği bilinmektedir. Aydın Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiş; Kazan, İstanbul, Bahçesaray, Tiflis ve Oranburg'da yayımlanan kitapları takip etmiştir. Bu faaliyetlerinin sonucu olarak Türkistan'daki fikir, kültür ve eğitim çevrelerinde milli aydınlar arasında tanınmıştır. 1904'te kendi çabalarıyla Mirabad'da yeni yöntemlerle eğitim veren, aynı zamanda kendisinin de ders verdiği bir okul açmıştır. 1907 yılında *Şühret* gazetesini çıkarmış, dostlarıyla birlikte Türkistan'da eğitim faaliyetlerinin hız kazanmasında önemli bir rol oynayan *Cemiyet-i Hayriyye*'yi kurmuştur. Yine halka çevrede olup bitenleri anlatmak ve halkın kültür seviyesini yükseltmek amacıyla 1913 yılında *Turan* adlı tiyatro topluluğunu kurmuş, burada yürüttüğü faaliyetler Özbek tiyatrosunun gelişimini hızlandırmıştır. *Birinci Muallim*, *İkkinçi Muallim* (1912), *Tarih*, *Türkiy Gülistan* veya *Ahlâk* (1913) eserleri, aynı dönemde okullar için hazırlamış olduğu ders kitaplarıdır. 1915 yılında *Edebiyat yahud Milli Şe'rler* adlı kitabı basılmış, burada yer alan şiirler milli şuurun uyanmasına hizmet etmiştir. 1914 yılında *Sadâ-yı Türkistan* gazetesinde çalışmış, 1917 yılında da kendisi *Turan* gazetesini çıkarmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87105/h/abdullahavlani.pdf>).

2. Abdurrauf Fıtrat ve Özbekçe Gramer Kitabında Sözcük Türleri ve Tasnifi

Abdurrauf Fıtrat (Buhara 1884-1938), XX. yüzyıl Özbek milli edebiyatının kurucularından ve cedit hareketinin önderlerindedir. Şair, yazar, gazeteci, tiyatroc, eğitimci, müzikolog, ilim, fikir ve devlet adamıdır. 1909'da Buhara ceditçilerinin teşvikiyle İstanbul'a gelmiş, İstanbul'da 1909-1913 yılları arasında Darülfünun'da okumuş ve burada bulunduğu sürede fikir çevrelerinin etkisiyle milliyetçilik görüşünü benimsemiştir. İlk eseri *Münazara*'yı Farsça olarak burada yazmış, ardından yazdığı *Sayha* (1911) adlı eserinde ilk olarak Buhara'nın bağımsızlığı ve vatan sevgisi konularını işlemiştir (Açık, 2002: 1). Buhara'ya döndükten sonra cedit

hareketine ve siyasi mücadelelere katılmıştır. Devletin çeşitli makamlarında görevler yapmış, bu dönemde milli edebiyatçılar derneği olan *Çağatay Gürüŋgi*'nde etkin bir rol almıştır. Moskova'da, Taşkent'te, Semerkand ve Buhara'da enstitü ve üniversitelerde dersler vermiştir. 1913 yıllarının sonu 1914'lerin başlarında Ata Hocaev ile birlikte çeşitli şehirlerde yeni okullar açmıştır (Açık, 2002: 2). Fıtrat birçok hikâye, piyes ve makale yazmıştır. Gazete ve dergi sayfalarında unutulmuş pek çok yazısı ve müstakil kitap halinde yayımladığı birçok eseri bulunmaktadır. Bunların büyük bir bölümü bugüne kadar tespit edilip yayımlanmamıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/187104/h/abdurrauffitrat.pdf>). Fıtrat'ın eserleri ölümünden sonra dünyanın çeşitli dillerine çevrilirken Özbekistan'da da 1980'lerin ortalarından itibaren ilgi çekmeye başlamıştır (Erşahin, 2008: 22).

1915'te Buhara ceditçilerinin sağ ve sol olarak ayrılmaları üzerine Abdulvahid Burhanov sağın, Fıtrat da solun başına geçmiştir. Fıtrat'ın fikir yapısını XIX-XX. yüzyıllarda bölgede, Rusya'da ve Avrupa'da gelişen olaylar ile İslam dünyasında gerçekleşen ıslahat hareketleri şekillendirmiştir. Yazdığı eserleri halkın uyanışında büyük pay sahibidir. Fıtrat içinde buldukları durumu ahlâkî, bilimsel ve toplumsal çöküntüye bağlamış ve bu durumun İslam dünyasının genelinin buhranı olduğu kanaatini taşımıştır (Erşahin, 2008: 24-25). Fıtrat'a göre bu dünyanın düzeni bilime ve ahlâka dayanır. Eğer bilim ve ahlâk ortadan kalkarsa dünyanın sonu gelir. Fıtrat, eğitim sisteminde çağın gereklerine uygun müfredat sisteminin oluşturulmasından, bu şartlara uygun eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasından yana olmuştur. Eğitimin yanı sıra yayın faaliyetlerinin ve edebiyatın geliştirilmesiyle de halkın bilinç düzeyinin yükseltilebileceğini düşünmüştür (Erşahin, 2008: 32-33). Ayrıca İslam esas alınmakla birlikte Avrupa'nın yeniliklerinden yararlanılmasında da bir sakınca görmemiştir (Erşahin, 2008: 41).

Fıtrat'ın hem Doğu hem de Batı dilbilim etkisiyle bilimsel bir şekilde düzenlemiş olduğu grameri, Özbek dilbiliminde hazırlanmış ilk gramerlerdendir. Fıtrat dili, milletin namusu, şanı, şerefi olarak gördüğü için onu zenginleştirmeye, yabancı sözcüklerden arındırmaya çalışmıştır. Özbek Türkçesindeki sözcük türleri üzerinde de çalışmış ve sözcük türlerini tasnif etmiştir. Fıtrat'ın 1909–1914 yıllarında

İstanbul’da eğitim alması nedeniyle Osmanlı bilginlerinin Türk diline dair çalışmalarını yakından tanımıştır (Adeeb, 1998). Fıtrat’ın 1918 yılında Şakircan Rahimi ve Kayyum Ramazan ile birlikte hazırlamış olduğu *Ona Tili (Ana Dili)* adlı ders kitabı ile *Ünlüler* adlı kitabında Osmanlı Türkçesi gramerlerinin etkisi sezilmiştir. Daha sonra Fıtrat, Rus dilbiliminin başarıları ile tanışmıştır. 1925 yılında Moskova’da iken bilgin, *Özbek Tili Koidalaridan Bir Tajriba, Sarf (1. Kitob), Nahv (2. Kitob)* eserini yazmıştır (Abdurrauf Fıtrat – <http://jadid.my1.ru/news/2007-07-25-3>).

Fıtrat, Türk dillerinin ve Özbek Türkçesinin kendine özgü kuralları olduğunu belirtmiş, buna örnek teşkil etmesi açısından da *bil-* fiilinden doksan dokuz fiil şekli yapmanın mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Döneminin Özbek Türkçesi ile ilgili ilk bilimsel grameri olmuş bu eserde Fıtrat, sözcük türlerini beş gruba ayırmıştır: *ad, sıfat, fiil, zamir, edat* (Fıtrat, 1930: 10).

Fıtrat, çalışmasında “cümle” ve “sözcük” kavramlarını şu şekilde tanımlamıştır: “Beynimizde olan bir düşünceyi birbirimize bildirmek için en büyük kuralımız “cümle”dir. Cümle anlamlı öğelerden oluşur. Sözcük, bir anlam bildiren, kendine özgü ahengi ve basıncı olan sesler toplamıdır. Bizim dilimizin özellikleri arasında ses ahengi, yani incelik vardır. Sözcüğe eklenen ekler de aynı incelikte gelmektedir. Bu ekler bizim dilimizde çoğunlukla sözcüğün sonuna eklenir. Bir sözcüğün sözcük olabilmesi için öncelikle bir anlamının ve ahenginin olması gerektiğinden eklerin belli bir anlamı ve ahengi olmadığı için sözcük olamazlar (TA, 2009: 144).” Yapılan bu tanımlardan, Fıtrat’ın sözcüklerin anlam yönüyle daha çok ilgilendiği anlaşılmaktadır. Fıtrat’ın sözcük tasnifini şu tabloda genelleştirmek mümkündür:

Fıtrat'ın Sözcük Türleri Konusundaki Görüşleri

Sözcük Türü	Anlamı	Dizilişine ve Anlamına Göre Çeşitleri	Gramatik Özellikleri
AD	Nesnenin adını bildirir.	Yer adı, araç-gereç adı, küçültme adları, topluluk adları	Çokluk ve küçültme ekleri
SIFAT	Nesnelerin niteliklerini bildirir.	Kök ve türemiş durumda	
FİİL	Hareket ve durumu bildirir.		Zaman (geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman)
EDAT	Sözcükler arası münasebeti bildirir.		

Fıtrat'a göre *güneş, bulut, ağaç, demir, Ahmet* denildiğinde bu sözcüklerin her biri, bir nesneyi ifade eder, açıklanan nesnenin adıdır. Ad şeklinde olan sözcüklerin gözle görülmesi gerekmez: *can, rüzgâr, gece, kaygı, zulüm* gibi.

Kızıl elma, kara tahta, uzun ağaç, uzak kent denildiğinde *elma, tahta, ağaç, kent* sözcüklerinin ad oldukları, bu adların nasıl olduklarını anlatmak için de *kızıl, kara, uzun, uzak* sözcüklerinin onlara eklendiği, bu şekilde adın nasıl olduğunu anlatmak için onun baş tarafına getirilen sözcüğe de "sıfat", bu adın kendisine ise "sıfatlı" dendiği belirtilmiştir.

Yozdim "yazdım", *okudim* "okudum", *borarmiz* "gideriz", *kelarmiz* "geliriz" sözcüklerinin *yoz-d-im, oku-d-im, bor-ar-miz, kel-ar-miz* şeklinde eklerine ayrıldığında her bir sözcüğün üçe bölünmüş olduğunu, bunların birinci kısmının bir işi, üçüncü kısmının bu işi yapan kişiyi, ikinci kısmının ise bu işin hangi zamanda yapıldığını gösterdiğini ifade etmiştir. Bir işi, bir zamanı, işi yapanın kim olduğunu

bildiren sözcükleri “fiil” olarak tanımlamıştır. Ad, fiil ya da sıfat olmayan sözcükleri yardımcı sözcükler olarak değerlendirmiş, yardımcı sözcüklerin bir cümleden anlaşılabilir düşünceye şekil vermek için kullanıldığını belirtmiştir: *Neçün?* “Niçin?”, *çünki* “çünkü”, *juda* “çok”, *sira* “hiç, asla”, *heç* “hiç”, *ham* “hem, da/de” gibi. *Özbek Tili Koidalari*’nde Fıtrat, her bir sözcük türünü açıklamayı amaçlamıştır (TA, 2009: 145).

Fıtrat, *Özbek Tili Koidalari Toğrisida Bir Tajriba* adlı çalışmasında isim ve fiili açıkladıktan sonra basit ve türemiş sözcükler üzerinde durmuştur. Dillerin zenginlikleşmelerini sağlayan en önemli faktörün “sözcük yapma (türetme)” olduğunu, bunun da bir anlama sahip köke çeşitli eklerin eklenmesiyle gerçekleştiğini, bu yolla on on beş anlamın elde edilebileceğinin mümkün olduğunu vurgulamıştır. Dilimizdeki söz konusu türetmeler yoluyla gelecekte dilimizin bilimsel, edebî bir dil olarak dünyanın en zengin dillerinden biri olabileceğine dair inancını ifade etmiştir. Fıtrat konuyla ilgili olarak şu örnekleri vermiştir: *Yozmak* “yazmak” sözcüğünün kökü *yo-* “yaz-” dır. Bu köke çeşitli ekler getirildiğinde *yoziş* “yazış”, *yozma* “yazma”, *yozdım* “yazdım”, *yozajak* “yazacak”, *yozguçi* “yazmalı”, *yozmaqçi* “yazmak istiyor”, *yozgan* “yazan”, *yozgiç* “yazacak alet” gibi sözcükler ortaya çıkar. Bu örneklerde de *yo-* “yaz-” sözcüğüne “kök”, diğerlerine “türemiş sözcük”, bu şekilde yeni sözcükler oluşturmaya da “sözcük türetme” denmektedir. Fıtrat, Türkçenin sondan eklemeli bir dil olduğu için fiillerin hepsinin türemiş; adların azının türemiş, çoğunun kök; sıfatların çoğunun türemiş, azının kök; yardımcı sözcüklerin hepsinin kök sayılabileceğini ileri sürmüştür. Buna göre türemiş sözcükler çeşitli köklerden yapılır; birinci kök buyruk sözcüğüdür. Buyruk bir kişiye bir işi buyurduğunda söylenen sözcüktür: *yo-* “yaz”, *bor* “git”, *kel* “gel” gibi. İkinci kök, ad veya sıfat olandır: *karalandi* “karalandı”, *oklandi* “aklandı”, *kökerdi* “çimlendi; mavileşti”, *işledi* “çalıştı”, *küçeydi* “güçlendi, arttı” sözcüklerinde *kora* “kara”, *ok* “ak”, *kök* “mavi”, *iş*, *küç* “güç” sıfat ve ad olan sözcüklerdir. Eserde türemiş adlar ve bu adlar türetilirken kullanılan ekler yer adı ([+loq]: *ovloq*, *toşloq*, *kişloq*, *otloq*); araç-gereç adı ([-giç, -qiç, -kiç]: *oçqiç*, *uçgiç*, *suzgiç*; [-qı/-gi]: *sipirgi* “süpürge”, *çolgi*; [-oq/-ak]: *piçok* “bıçak”, *tayoq*, *elak*; [+çoq/+çak]: *oyunçoq*, *belançak*; [+liq/+lik]: *şodliq*, *yahşiliq*, *kizilliq*, *bilimsizlik*); iş adı ([-moq/-mak]: *yozmoq* “yazmak”, *kelmak* “gelmek”; *yozmasliq* “yazmamak”, *kelmaslik*

“gelmemek”; [-iş]: *biliş* “biliş”, *yoziş* “yazış”; [-im]: *bilim* “bilim, bilme”, *terim* “toplama, derme”; [-gu/-uv]: *yozgu*, *keluv* “gelmek”, *beruv* “bermek”; {-nç}: *qorqunç* “korkunç”, *quvonç* “kıvanç”; [-qin/-gin]: *bosqin* “baskın”, *yongin* “yangın”; küçültme adları ([+qina/+gina]: *qizgina* “kızcağız”, *kuşgina* “kuşcağız”); birleşik adlar (*oksoqol* “aksakal”); teklik-çokluk (*yonginlar* “yangınlar”) şeklinde gösterilmiş ve örneklendirilmiştir (TA, 2009: 148).

Diğer sözcük türleri konusunda da ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir:

Fıtrat, sıfatlar konusuna *oq* “ak, beyaz”, *qora* “kara, siyah”, *yakşi* “güzel”, *yomon* “kötü”, *qisqa* “kısa” gibi örneklerle giriş yapmıştır. *Kumiş piçoq* “gümüş bıçak”, *oltin yuzuk* “altın yüzük” gibi iki addan birincisi, ikincisinin neden yapıldığını bildiriyorsa bunların “cins sıfatı” olduğunu ifade etmiştir. *Kabi* “gibi”, *ohşaş* “benzer”, [+dek, +day], *yanglig* “gibi”, *singari* “gibi” gibi benzeme sıfatları, kendilerinden önce gelen ad ile birlikte kendilerinden sonra gelen adın sıfatı olurlar: *quyoş kabi yuzi* “güneş gibi yüzü”, *arslonday qiçqirişi* “arслан gibi haykırışı”, *olovday közi* “alev gibi gözü”... Addan önce değil de fiilden önce gelen sözcüklerin sıfat olmadığını, kök halindeyken sıfat olan, daha sonra çekimlenip ad olarak kullanılan sözcüklere ise “adlaşmış sıfat” dendiğini eklemiştir (TA, 2009: 153).

Sayılar konusuna da *bir kişi*, *iki ot* “iki at”, *üç yogoç* “üç ağaç”; *birinci oy* “birinci ay”, *ikinci oy* “ikinci ay”, *üçüncü oy*; *biror tanga* “birer akça”, *ikişar tanga*, *üçar tanga* örneklerini sıralayarak giriş yapmıştır. Burada yazılan *bir*, *iki*, *üç*; *birinci*, *ikinci*, *üçüncü*; *biror*, *ikişar*, *üçar* sözcüklerinden her birinin “sayı” olduğunu, sayıların bir nesnenin, bir adın kaç tane olduğunu gösteren sözcük türleri olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle de bu sayıları sıfat olarak saymanın mümkün olacağını vurgulamıştır. Buna göre sayılar, basit ve türemiş sayılar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (TA, 2009: 152).

Fıtrat; *keldim*, *kelsang*, *kelmadi* gibi sözcüklerin fiil olduklarını, fillerin bir iş ile onu yapanı ve işin yapıldığı zamanı bildirdiğini, fiili yapana bakılarak altı şeklin oluşabileceğini ifade etmiştir: *yozdim* “yazdım”, *yozding* “yazdın”, *yozdi* “yazdı”, *yozdiq* “yazdık”, *yozdingiz* “yazdınız”, *yozdilar* “yazdılar”.

Fiil zamanlarının ise geçmiş (ötken) zaman, şimdiki (hozirgi) zaman ve gelecek (songgi) zaman şeklinde üç çeşidinin olduğunu belirtmiştir.

Fiilleri birinci küme, ikinci küme ve üçüncü küme olarak gruplara ayırmış ve birinci kümede emir kipli fiilleri (*yoz, kel, oku, ket; yozsin, yozay, yozingiz; borgil, oqugil; yozma, yozmasin, yozmangiz; kelmagil, ketmagil*), ikinci kümede şimdiki zaman fiillerini (*yozaman, yozasan, yozadir, yozamiz, yozasiz, yozadirlar; yozmayman, yozmaysan; yozayotirman, yozayotirsan, yozayotir, yozayotirmiz, yozayotirsiz, yozayotirlar; yozmayotirmiz, yozmayotirsiz; yozmoqdaman, yozmoqdasan, yozmoqda(dir), yozmoqdamiz, yozmoqdasiz, yozmoqdalar*); üçüncü kümede ise üç tür olan geçmiş zaman fiillerini (*yozdim, yozding; yozmadilar, yozmadiq; yozdimiz, yozmadimiz; yozganman “yazmışım”, yozgansan, yozgan; yozmaganmiz, yozmagansiz, yozmaganlar; yozmişman, yozmişsan, yozmiş; yozmamışmiz, yozmamışsiz, yozmamışlar; yozipman, yozipsan, yozipdir; yozmapmiz, yozmapsiz, yozmapdilar, yozmaplar, yozmapdirlar*) değerlendirmiştir (TA, 2009: 154-160). Aynı zamanda birleşik fiiller (*yoza boşladim “yazmaya başladım”, kela boşladim “gelmeye başladım”*), kişi zamirleri (*u, men, sen, ular, biz, siz*), işaret zamirleri (*bu-bul, şu, şul, uşbu “işte bu”, mana, mana bu, mana u, u-ul, oşa, ana, ana u (anu), bular-bunlar, şular, uşbular, manavlar, mana bular, ular-unlar, oşalar, anavlar, ana ular...*) ve soru zamirleri (*neçün?, nüçük?, nega?, nenday?, qanday?, qalay? “nasıl?”, qaçon? “ne zaman?”, qayda? “hangi?”, kim?, nima?, qança? “kaç, ne kadar?”, neça?...*) konularında da kısa bilgiler verilmiştir.

Edatların diğer beş sözcük türünden farkının adlara, fiillere ve sıfatlara gelen eklerden hiçbirini almamalarından kaynaklandığı vurgulanmıştır: “*aslaga, siraga, engdan* denilmez”. Edatların güçlendirme (*asru, juda “pek, gayet”, heç “hiç”, albatta “elbette”, asla, sira “hiç, mutlak, asla”, eng “en”, butkul “bütün”, huddi “1.aynen, tıpkı. 2. güya, sanki”*) ve yer edatları (*ora, içre “içeri”, o 'zaro “karşılıklı”*) olmak üzere iki grupta incelenebileceği belirtilmiştir.

Bunlar dışında şu edat türlerine yer verilmiştir:

- *Tagin* “kadar”, *dahi*, *bilan*, [+ala], [+la], *yana*, *ham*, *da* edatları iki sözcüğü bağlamak için kullanılırlar: *Mana tagin keldi* “Bana kadar geldi”, *Bu dahi keldi* “Bu da geldi”. *Şarif ila Karim keldi*.
- *Yoqsa*, *agar*, *agarça* şart edatlarıdır. *agar* ve *agarça* sözcükleri Farsçadır.
- *Balkim*, *yo*, *yoki*, *yohud* sözcükleri açık, net olmamayı bildirir.
- *Koşki* “keşke”, *şoyad* “belki, ihtimal, şayet” edatları arzu, istek bildiren edatlardır.
- *Essiz*, *afsus* “maalesef, ne yazık ki”, *attang* “ne yazık”, *a*, *hay attang* “hay ne yazık” edatları, gerçekleşmeyen istekleri bildiren edatlarıdır.
- *Sayin* [-dikça], *sayi* nispet edatıdır. İki anlam arasındaki bağı gösterir.
- [+gina, +qina/+kina], *faqat* “sadece” edatları, sınırlama edatlarıdır.
- *Kim*, *ki* açıklama edatlarıdır.
- *Biroq* “ama, fakat”, *lakin* edatları, söylenen bir cümleden bir nesneyi çıkarma edatıdır.
- *Uçün*, *çunki* neden-sonuç bildiren edatlardır.
- [+çe] benzerlik edatıdır. Karşılaştırma ya da zaman edatı da olur: *Rusça*, *Türkçe*, *Arapça gapuradir*, *insonlarça işlaydir*. “Rusça, Türkçe, Arapça konuşulur, insanlarca çalışılır.” *Men kelgança otir*. “Ben geldiğimde otur.”
- *Dovur* “kadar”, bir işin sonra yapılacağını göstermek için kullanılır: *Şaharga dovur boramiz*. “Şehre kadar gidelim.”
- *Oh*, *uf*, *ah* kaygı, duygu edatlarıdır (TA, 2009: 169-171).

Burada verilen edat çeşitlerine ve örneklerine dikkat edildiğinde modal sözler ve ünlemler içinde değerlendirilebilecek bazı yapıların edatlar içinde işlendikleri görülmektedir.

“Belgiler” başlığı altında ise [-mi] soru ekinden, [+ning] ilgi hâli ekinden, [+niqi/+niki] aitlik, [+ga/+ka/+dan/+da, +ni] karşılaştırma, [+ni] belirtme hâli, [+ga/+qa] yönelme hâli, [+dan] çıkma hâli ve [+da] bulunma hâli ekinden bahsedilmiştir (TA, 2009: 171).

Fıtrat *Özbek Tili Kaidaları* adlı kitabının “Bir-İki Söz” kısmında Arapça ve Farsçanın örnek alınarak yazıldığı Eski Osmanlı sarf ve nahv (morfoloji) kitaplarının okullardan çıkarıldığını belirtmiş, Arapça ve Farsça gramer geleneklerinin etkisinin dil okutma ve öğretme faaliyetlerinde azaldığını gururla vurgulamıştır (TA, 1930: 10). Buna rağmen, daha sonraki eserlerinde yaptığı sözcük türleri tasnifi XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki Doğu ve Batı dünyasındaki mevcut gramer kurallarını kendisinde barındırmaktadır. Bununla beraber Fıtrat’ın bu kitabında ortaya konulan gramer anlayışı tam olarak ne Doğu ne de Batı gramer geleneklerine uyan bir anlayışla yazılmıştır. Özbek Türkçesinin yapısal özelliği ve dil mantığından hareketle ürettiği gramer anlayışı ile ortaya konulmuştur. Buna ad ve fiil ile ilgili belirttiği özellikler ile Özbek Türkçesindeki yapım eklerinin sözcük yapma kurallarının özellikleri konusundaki düşünceleri iyi bir örnektir. Aynı şey araştırmacının sözcük türleri hakkındaki görüşleri konusunda da söylenebilir. Fıtrat’ın sözcük türlerinin tasnif ölçütleri ve çeşitleri hakkındaki görüşleri dönemine göre orijinal yaklaşımlardır. Ancak gerek gramer anlayışı gerek Özbek Türkçesindeki sözcük türlerinin araştırılması konularında, daha sonraki dönemlerde Fıtrat’ın fikirleri dikkate alınıp geliştirilmemiştir. Toplumdaki siyasi ve sosyal gelişmeleri takip eden dilbilim, ancak Rus dilbilimi ve Türkolojisinin gramer anlayışıyla çalışmaya mecbur kalmış ve bu durum 1980’lere kadar süregelmiştir.

3. XX. Yüzyıl 1930-40 Yılları Arasında Yapılan Sözcük Türleri Araştırmaları

Geçen yüzyılın 30’lu yılları başından başlayarak mevcut toplumsal-siyasi düzenin bir sonucu olarak Özbek dilbilimine Rus dilbiliminin geniş şekilde etkisi olmaya başlamış, sözcük türleri konusundaki düşünceler geliştirilmiş, onları tasnif ve tahlil etmenin kuralları belirlenmiştir. Bu nedenle Fıtrat’tan sonraki bilginlerin eserlerinde geleneksel Doğu dilbiliminin etkisi çok fazla hissedilmemiştir.

1934 yılında okullar için yayımlanan *Grammatika* adlı kitapta sözcük türlerine semantik ve morfolojik esaslara göre yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Bu kitabın yazarları H. Qayyumî ve S. Dalimof, yedi sözcük türünün varlığından söz

etmiştir: 1. Ad 2. Sıfat 3. Sayı 4. Zamir 5. Fiil 6. Yardımcı Sözcükler (edat, bağlaç, zarf) 7. Ünlem ve ses taklidi sözcükler (Qayyumî-Dalimof, 1934: 32).

Q. Ramazan ve H. Qayyumî'nin 1937 yılında yayımladıkları *Grammatika, Sarf* adlı ders kitabında, "Sözcüklerin anlamları ve cümle içindeki görevlerine bakılarak ana gruplara bölünmesine sözcük türleri denir." şeklinde bir tanım yapılmış ve sözcükleri ilk olarak müstakil ve yardımcı sözcükler olarak iki gruba ayırmak gerektiğinden bahsedilmiştir. Müstakil sözcükler içinde *ad, sıfat, sayı, zamir, fiil*; yardımcı sözcükler içinde *bağlaç, edat, ünlem, modal sözcükler* ele alınmıştır. Q. Ramazan ve H. Qayyumî'nin sözcük türleri ile ilgili görüşlerinde semantik ve sentaktik temayüller olsa da sözü edilen yazarların, sentaktik prensibe ayrı bir önem verdikleri sezilmiş ve cümle ögeleri olarak değerlendirilen sözcükler ayrı grupta, bu durumda olmayan sözcükler ise farklı bir grupta değerlendirilmiştir (Ramazan-Qayyumî, 1937: 43).

1939 yılında yayımlanan başka bir ders kitabı O. Usman ve B. Avizov'un *Özbek Tili Grammatikasi (Özbek Dili Grameri)* adlı eseridir. Bu çalışma, Rus gramerinin geleneksel kalıplarının Özbek Türkçesine doğrudan doğruya uygulandığının apaçık göstergesidir. Kitabın önsözünde belirtildiği gibi bu ders kitabı, S. Badhudarov ve E. Dosikov'un *Grammatika Russkogo Yazıka* eseri örnek alınarak yazılmıştır. Bu kitabın sözcük türlerine dair kısmında *Rus Tili Grammatikasi* kitabına uygun şekilde sözcüklerin leksik-gramatik anlamları ve cümle içindeki görevleri tasnif edilmiş, sözcükler on türe ayrılarak gösterilmiştir: Müstakil sözcükler; *ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf*. Yardımcı sözcükler; *edat, bağlaç, yükleme (ilgeç); ünlem* (Usman-Avizov, 1939: 67). Sözü edilen ders kitabında Özbek dilbiliminde sözcük türleri meselesine ait ilk kullanılan terimler, günümüzde kullanılan terimler ile aynıdır.

4. XX. Yüzyıl 1950-90 Yılları Arasında Yapılan Sözcük Türleri Araştırmaları

Özbek Türkçesinde özel olarak sözcük türleri ile ilgili bilimsel çalışmalara XX. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren başlanmıştır. A. Gulamov fiil (Gulamov, 1954), S. Uzailov zarf, H. Kamilova sayı ve zamir, Ş. Şoabdurahmanov yardımcı

sözcükler hakkındaki gözlemlerini 50’li yıllar başında ilan etmişlerdir. Sözü edilen gözlemler F. Kemal tarafından 1957 yılında yayımlanan *Hozirgi Zamon Özbek Adabiy Tili (Şimdiki Zaman Özbek Edebî Dili)* adlı kitapta ele alınmıştır. Bu çalışma Özbek Türkçesi fonetiğinin, söz varlığının ve gramatik yapısının incelenmesi ve öğrenilmesinde olduğu kadar sözcük türleri konusunda da önemli bir adımdır. Bu eserde semantik, morfolojik ve sentaktik eğilimler esasında sözcük türleri tasnifi yapılmış ve Özbek Türkçesinde aşağıdaki sözcük türleri belirlenmiştir:

- a) Müstakil sözcükler: *ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf*
- b) Yardımcı sözcükler: *yükleme (ilgeç), edat, bağlaç*
- c) *Modal sözcükler*
- d) *Ünlem ve mimikler (Kemal, 1957: 303-305).*

Semantik, morfolojik ve sentaktik eğilimler doğrultusunda yapılan sözcük türleri tasnifinde, sözcüklerin semantik, morfolojik ve sentaktik niteliklerinin hangi anlamları ifade ettikleri üzerinde de durulmuştur: “Sözcüğün semantik niteliği; onun nesne, özellik, işaret, hareket gibi anlamlarını ifade eder. Sözcüğün morfolojik özelliği; sözcüğü değiştiren ekler almasını, sözcüğün çeşitlenmesini, farklı sözcük yapan eklerle sahip olmasını bildirir. Sözcüğün sentaktik niteliği, onun cümle içinde üstlendiği görevlerdir (Kemal, 1957: 303)”. Bu çalışmaya kadar Özbek dilbiliminde eğilimlerin ne ifade ettiği konusunda herhangi bir değerlendirmenin yapılmadığı bilinmektedir.

Özbek dilbiliminde sözcük türlerini araştırma konusunda A. N. Kononov’un özel bir yeri vardır. O, kendisinin önemli çalışması *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Özbek Edebî Dilinin Grameri)* adlı kitabının önsözünde, Özbek Türkçesinde sözcük türleri meselesinin derin bir şekilde araştırılmadığını belirtmiş, bütün Türk dillerinde ve Özbek Türkçesinde sözcük türlerini tasnif etmek konusunda morfolojik, sentaktik ve semantik eğilimlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu eğilimler esasında sözcük türleri tahlil edildiğinde Özbek Türkçesinde şu sözcük türlerini görmek mümkündür: 1. ad 2. sıfat 3. sayı 4. zamir 5. zarf 6. edat 7. bağlaç 8. ilgeç 9. ünlem 10. ses ve hareket taklidi sözcükler (Kononov, 1960: 64-65).

XX. yüzyılın 60'lı yıllarında da Özbek Türkçesindeki sözcük türleri konusunda özel olarak yapılan araştırmalara devam edilmiştir. T. Rüstemov edatlar, S. Nizameddinova sayı, R. Konğurov tasviri sözcükler, İ. Süyarov zamir konusunda kendi gözlemlerini bildirmişlerdir (Nizameddinova, 1963; Rüstamov, 1966; Konğurov, 1966). 1974 yılında M. Sadikova'nın *Hozirgi Özbek Adabiy Tilida Sifat (Günümüz Özbek Edebî Dilinde Sifat)* adlı monografisi, R. K. Konğurov'un *Hozirgi Özbek Tilida Özgermaydigan Sözler (Günümüz Özbek Dilinde Çekimlenmeyen Sözcükler)* adlı ders kitabı yayımlanmıştır (I. Bölüm, Semerkand, 1978; II. Bölüm, Semerkand, 1980). Bu çalışmalarda sıfat ve çekimlenmeyen sözcükler (edat, bağlaç, ilgeç, tasvirî sözcükler; ünlem ve modal sözcükler)in genel karakterleri, türleri, gramatik fonksiyonları üzerinde durulmuştur (Sadikova, 1974; Konğurov, 1978, 1980).

U. Tursunov, J. Muhtarov, Ş. Rahmetullayev gibi yazarlar grubu tarafından 1975 yılında yayımlanan ve 1980 yılında basılan *Hozirgi Özbek Adabiy Tili (Günümüz Özbek Edebî Dili)* ve yüksek okul yurtları için ders kitabı niteliğinde basılmış yayınlarda da sözcük türleri ve bunların özellikleri gibi konularda değerli gözlemlerde bulunulmuştur (Tursunov-Muhtarov-Rahmetullayev, 1975: 112-114).

Sözcük türleri, tasnifi, karşılıklı ilişkisi ve birbirlerine dönüşümü meselelerini araştırma konusunda 1975 yılında yayımlanan *Özbek Tili Grammatikasi I (Özbek Dili Grameri I)* büyük bir rol oynamıştır. Bu çalışma G. A. Abdurrahmanov, Ş. Ş. Şoabdurrahmanov, A. P. Hajiyev gibi Özbek dilbiliminin önemli isimleri tarafından ortaya konmuştur. *Özbek Tili Grammatikasi I*'de sözcükler türlere ayrılırken her bir sözcüğün morfolojik, leksik-semantik ve sentaktik eğilimler vasıtasıyla ortaya konan leksik-gramatik yönleri göz önünde bulundurulmuş ve sözcük türleri belirlenirken yukarıdaki eğilimlerin hepsinin birlikte dikkate alınması zorunluluğu öne sürülmüştür. Bu çalışmada sözcük türleri konusu "Sözlerin Leksik Gramatik Kategorileri" başlığı altında değerlendirilmiş ve şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- I. Müstakil Sözler (*ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf*)
- II. Yardımcı Sözler (*edat, bağlaç, yükleme*)
- III. *Modal Sözler*

IV. Ünlemler

V. *Yansıma (Taklidî) Sözcükler* (ÖTG, 1975: 123).

Buna göre morfolojik prensip denildiğinde, o sözcüğün aldığı ekler sonucu oluşan biçimleri akla gelmektedir. Bir sözcüğün, aldığı bir ekle anlamının veya türünün değişebileceği gibi hiçbir değişikliğe uğramamaları da mümkündür. Bir sözcüğün leksik-semantik yönden incelenmesi demek, o sözcüğün içeriğini esas almak demektir. Ad nesneyi, fiil hareketi ve durumu, sıfat nesnenin özelliğini, niteliğini bildirir. Sözcüklerin sentaktik yönü ise o sözcüğün cümlede ve konuşmada üstlendiği görevdir (ÖTG, 1975: 120). Sözcük türlerinin esas gramatik göstergesi onların morfolojik yapıları, yani aldıkları eklerdir. Sözcüğün aldığı eke bakılarak o sözcüğün isim, sıfat, sayı ya da fiil olduğuna karar verilebilir: *beşev*: sayı, [+ev] eki sayıya özgü bir ektir. *toyda*, *toydan*, *toyga*: toy “düğün” addır. *toydum*, *toyding*, *toydi*: toy- “doy-” fiildir. Gramatik açıdan bakıldığında sözcük, çeşitli eklerin ve onları ifade eden gramatik anlamların bütünüdür (ÖTG, 1975: 122).

Bu sınıflandırmadan sonra ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf, adat, bağlaç, yükleme (ilgeç), modal sözler, ünlem ve yansıma sözcükler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir (ÖTG, 1975: 124, 271, 307, 332-334, 365-366, 528-529, 541-542, 566, 575, 582-583, 591-592, 602).

Sözcük türleri konusunda geniş kapsamlı araştırmalar yapan bir diğer isim de Akad. A. Hadjiev'dir. Bilgin, sözcük türleri tasnifi ve tasnifte kullanılması gereken ölçütler konusundaki sorunlara çözüm önerileri getirmiştir (Hadjiev, 1988: 178).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ ÖZBEK DİLBİLİMİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARI

1. Özbekistan’da Sözcük Türlerinin Araştırılma Durumu

Özbek dilbiliminde yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi sözcük türleri ile ilgili birçok çalışma yapılmış, sözcük türleri ile ilgili çeşitli meseleler ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; ancak sözcük türlerinin karşılıklı ilişkisi ve birbirlerine dönüşümü konuları değerlendirilmemiştir. Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya gibi ülkelerin dilbilimlerinde bu konuyla ilgili birçok çalışma yapılmış, Özbekistan’da da konu ile ilgili araştırmalara 1950 yılında G. Abdurrahmanov ile başlanmış; A. Gulamov, S. Oblokulov, M. Mirtojiev, J. Muhtarov, J. Hamdamov, T. K. Turdibaev gibi isimlerle devam edilmiştir.

G. Abdurrahmanov’un 1950 yılında yayımladığı *Hozirgi Özbek Tilida Otilaşgan Sifatlar (Günümüz Özbek Türkçesinde Adlaşmış Sifatlar)* adlı çalışmasında sıfatların ada geçişinin düşünsel, morfolojik ve sentaktik etkileri araştırılmış; bilgin, adların sıfata dönüşümünde düşünce faktörünün esas olduğunu belirtmiştir (Abdurrahmanov, 1950: 8).

A. Gulamov, 1954 yılında yayımlamış olduğu “Özbek Tilida Adverbializatsiya Hodisasiga Doir (Özbek Dilinde Zarflaşma Hadisesine Dair)” adlı makalesi ile sözcük türlerinin birbirine dönüşümü konusuna ilk el atanlardan biri olmuştur (Gulamov, 1954: 3-15). Sözü edilen makalede günümüz Özbek Türkçesinde çok miktarda görülen sözcük türlerinin birbirine dönüşümü olayının sözcük türetmenin leksik, morfolojik ve sentaktik kurallarından biri olduğu belirtilmiştir. Bu makalede, sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümünün çeşitleri, bu olayın dilbilimdeki yeri ve başka türdeki sözcüklerin zarfa dönüşümü gibi konular üzerinde durulmuş ve konuyla ilgili önemli bilgiler verilmiştir (Gulamov, 1954: 4-14).

XX. yüzyılın 60’lı yıllarında sözcük türlerinin birbirine dönüşümü ile ilgili olarak adlaşma ve zamirleşme gibi konular üzerinde, S. Oblokulov’un “Özbek Tilida

Otlaşış (Özbek Dilinde Adlaşma)” adlı makalesi ve M. Mirtojiev’in “Özbek Tilida Leksik Omonimlarning Vücutga Kelişi (Özbek Dilinde Leksik Eşseslerin Meydana Gelişi)” adlı tezi gibi birkaç çalışma sayılabilir. S. Oblokulov’un sözü edilen makalesinde sıfat, fiil, zamir, sayı, ünlem ve bağlaç gibi sözcük türlerinin adlaşması gibi durumlar üzerinde durulmuştur (Oblokulov, 1960: 79-88). M. Mirtojiev, leksik eşseslilerin meydana getirdiği sözcük türleri arası dönüşümlerin dilin zenginleşmesi konusunda önemli bir rol oynadığını belirtmiştir (Mirtojiev, 1963: 48-54, 96-97, 110-116).

XX. yüzyılın 70’li yıllarında sözcük türleri arasındaki dönüşümler konusunda J. Muhtarov ve J. Hamdamov da gözlemlerde bulunmuştur. J. Muhtarov, Özbek Türkçesinde sıfat-fiillerin ada, J. Hamdamov zarf-fiillerin zarf, edat, ilgeç, bağlaç, ünlem, sıfat ve ad türlerine dönüşümü konusunda görüşlerini bildirmişlerdir (Muhtarov, 1971: 23-25, 39-40, 44-48; Hamdamov, 1978: 26-28, 29-31).

Sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümü konusundaki teorik düşüncelere *Özbek Tili Grammatikasi (Özbek Dili Grameri)*”nde de rastlanmaktadır. Çalışmanın Prof. A. Gulomov tarafından yazılan sözcük türlerinin birbirine dönüşümü ile ilgili bölümünde de sözcük türleri arasındaki bu dönüşümlerin sözcük türetme çeşitlerinden biri olduğu belirtilmiş ve bu dönüşümün gerçekleşmesi konusunda bazı kuralların mevcut olduğu ifade edilmiştir. Buna göre sözcükler arası dönüşümlerde sözcük, kendi fonetik şeklini koruyarak türünü değiştirir ve sonuçta oluşan sözcük, anlamca iki sözcüğün görevini üstlenir (ÖTG, 1975: 46-51). Bu çalışmada konu ile ilgili öne sürülen düşünceler sonraki dönemde Özbek dilbilimi temsilcileri tarafından geliştirilmemiş ve sonuçta Özbek dilbiliminin en karmaşık çıkmazlarından biri, araştırılmadan kalmıştır. 1996 yılında T. K. Turdibaev tarafından meydana getirilen tezde, yardımcı sözcükler arası birbirlerine dönüşüm konusu ayrıntılara girilmeden tahlil edilmiş olsa da bu çıkmazın teorik meselelerine de değinilmiştir (Turdibayev, 1996: 114).

Özbek dilbiliminde sözcük türleri arasındaki dönüşümler konusundaki çalışmalar, günümüze kadar genel olarak belli sözcük türleriyle sınırlandırılmıştır. Sözcük türleri arasındaki ilişki ve birbirlerine dönüşümü, bu dönüşümlerin düşünsel,

lisanî ve nutkî esasları, müstakil sözcük türleri arasındaki dönüşümler, müstakil sözcüklerin müstakil ve yardımcı sözcük türleri ile birbirlerine dönüşümü konuları araştırmacıların dikkatleri dışında kalmıştır. Sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümü meselesini daha geniş öğrenmek için sözü edilen esasların Özbek Türkçesinin çeşitli alanlarında görülen durumlarına bakmak şarttır. Bu nedenle sözcük türleri arasındaki dönüşümün her sözcük türü bazında değerlendirilmesi, bütün bu araştırmaların yöntem ve tarzlarının dilimizin yapısına uygun şekilde belirlenmesi gerekmektedir.

2. Sözcük Türleri Araştırmalarının Gelişimi: Deneysel (Empirik¹²) Yaklaşımdan Sistemli Tahlile

Özbek Türkçesinin gramer konularını bilimsel bir şekilde araştırma faaliyetleri XIX. yüzyılın 70'li yıllarında başlamıştır. Bu dönemde Çarlık Rusyası, Orta Asya'yı kendisine bağlamış ve yeni sömürgelerini yönetmek için yerli ahalinin dilini öğrenmenin gerekli olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle Rus bilginleri ilk olarak Özbek Türkçesini öğrenmeye yönelik araştırmalar yapmış, böylece Özbek Türkçesindeki sözcük türleri hakkında ilk bilgiler de elde edilmiştir. S. Aşirbayev, 1917 yılında Özbek Türkçesini bilimsel yöntemlerle araştırmış, Rus bilginlerinin Özbek Türkçesindeki sözcük türlerine yaklaşımlarını aşağıdaki tabloda göstermiştir¹³:

¹² Empirik (Empiriye): Deneycilik, ampirizm veya empirizm, bilginin duyular sayesinde ve deneyimle kazanılabileceğini öne süren görüştür. Deneyci görüşe göre insan zihninde doğuştan bir bilgi yoktur. İnsan zihni, bu nedenle boş bir levha gibidir. Deneycilik, akılcılığın karşıtıdır ve yalnızca duyum ve deneyimle temellenen bilgileri bilgi olarak kabul etmektedir.

¹³ AŞİRBAYEV, S. (1974), *Özbek Tili Grammatik Kurilişining Örganiliş Tarihidan (1875-1917 Yıllardagi Rus Türkologları Asarlari Asosida) [Özbek Dili Kuruluşunun Araştırılma Tarihinden (1875-1917 Yıllarındaki Rus Türkologlarının Eserleri Esasında)]*, Kand.diss., Taşkent.

№	Eserler ve Yazarları	Sözcük Türleri									
		Ad	Sıfat	Sayı	Zamir	Fil	Zarf	Bağlaç	Edat	Unlem	İlgeç
1	Terentev, M. (1875), <i>Grammatika Turetskaya, Pesidskaya, Kirgizskaya i Uzbekskaya</i> , SPB.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
2	Starçevskiy, A. V. (1878), <i>Sputnik Russkogo Çeloveka v Sredney Azii</i> , SPB.	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-
3	Alekseev, Z. A.-Vişnegorskiy, S. (1884), <i>Samoyçitel Sartovskogo Yazıka</i> , Taşkent.	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-
4	Nalivkin, V.-Nalivkina, M. (1884), <i>Grammatika Sartovskogo Yazıka</i> , Kazan.	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
5	Lapin, S. A. (1894), <i>Kratkaya Grammatika Uzbekskogo Yazıka</i> , Semerkand.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-
6	Nalivkin, V. (1898), <i>Rukovodstvo K Praktičeskomu İzüçeniyu Sartovskogo Yazıka</i> , Semerkand.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
7	Belyaev, İ. Y. (1906), <i>Rukovodstvo K Sartovskogo Yazıka</i> , Taşkent.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-

Tabloda Rus bilginlerinin Özbek Türkçesindeki sözcük türleri miktarı konusundaki düşüncelerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu durum Özbek Türkçesinde sözcük türlerini araştırma konusunda değişik fikirlerde bulunulduğunu göstermektedir.

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren mevcut toplumsal siyasi düzenin bir sonucu olarak Özbek dilbilimine Rus dilbilimi büyük ölçüde etki etmiş, sözcük türleri konusundaki düşünceler geliştirilmiş, onları tasnif ve tahlil etmenin farklı kuralları belirlenmiştir. Bu nedenle Fıtrat'tan sonraki bilginlerin eserlerinde geleneksel Doğu dilbiliminin etkisi çok fazla hissedilmemiştir.

H. Kayyumî ve S. Dalimof'un 1934 yılında okullar için yayımladıkları *Grammatika I (Gramer I)*, Q. Ramazan ve H. Kayyumî'nin 1937 yılında yayımladıkları *Grammatika, Sarf (Gramer, Sarf)*, O. Usman ve B. Avizov'un 1939 yılında ders kitabı olarak yayımladıkları *Özbek Tili Grammatikası (Özbek Dili Grameri)* adlı çalışmalarda sözcük türleri ile ilgili bilgiler verilmiştir (Kayyumî-Dalimof, 1934: 32; Ramazan-Kayyumî, 1937: 43; Umsan-Avizov, 1939: 67).

Sözcük türlerinin bilimsel bir şekilde özel olarak araştırılmaya 50'li yıllardan itibaren başlanmıştır. A. Kulomov *fiil*, S. Uzailov *zarf*, H. Kamilova *sayı ve zamir*, Ş. Şoabdurahmanov *yardımcı sözcükler* üzerinde çalışmışlardır. Bütün bu gözlemler F. Kemal'in 1957 yılında yayımladığı *Hozirgi Zamon Özbek Adabiy Tili (Günümüz Özbek Edebî Dili)* adlı çalışmasında toplanmıştır (Kemal, 1957: 303-305). A. N. Kononov, *Hozirgi Özbek Adabiy Tilining Grammatikası (Günümüz Özbek Edebî Dilinin Grameri)* adlı çalışmasında sözcük türlerini *ad, sıfat, sayı, zamir, zarf, edat, bağlaç, ilgeç, ünlem, ses ve hareket taklidi sözcükler* olmak üzere on grupta toplamıştır (Kononov, 1960: 64-65). 60'lı yıllarda T. Rüstemov *edatlar*, S. Nizameddinova *sayılar*, R. Konğurov *tasviri sözcükler*, İ. Süyarov *zamirlerle ilgili gözlemlerini bildirmişlerdir* (Nizameddinova, 1963; Rüstemov, 1966; Konğurov, 1966). Özbek Türkçesindeki sözcük türleri ile ilgili araştırmalar 70'li yıllarda da M. Sadikova'nın *Hozirgi Özbek Adabiy Tilida Sıfat (Günümüz Özbek Edebî Dilinde Sıfat)* adlı monografisi, R. K. Konğurov'un *Hozirgi Özbek Tilida Özgermaydigan Sözler (Günümüz Özbek Dilinde Çekimlenmeyen Sözcükler)* adlı bildirileriyle (lecture), U. Tursunov, J. Muhtarov, Ş. Rahmetullayev'in yayımladıkları *Hozirgi Özbek Adabiy Tili (Günümüz Özbek Edebî Dili)* adlı çalışmalarlarıyla devam etmiştir (Sadikova, 1974; Konğurov, 1978, 1980; Tursunov-Muhtarov-Rahmetullayev, 1975). Akad. A. Hadjiyev de sözcük türleri tasnifinde göz önünde bulundurulması gereken ölçütler konusunda görüşlerde bulunmuştur (Hadjiev, 1988).

A. Nurmanov ve R. Rasulov'un 1993 yılında yayımladıkları *Özbek Tili Jadvallarda (Özbek Dili Tablolarda)* adlı çalışmada, sözcükleri türlere ayırma esaslarına dair öne sürülen fikirler dikkate değerdir. Bu çalışmada sözcükleri türlere ayırırken dikkat edilmesi gereken altı ölçüt üzerinde durulmuştur (Nurmanov-Rasulov, 1993: 65-68). Bu altı ölçüte göre sözcük türlerinin genel tasnifi tabloda görülmektedir:

Nurmanov ve R. Resulov Tarafından Yapılan Sözcük Türleri Tasnifi

<i>Sözlerin En Genel Özelliklerine Göre Türleri</i>	<i>Tür</i>	<i>Soruları</i>	<i>Gramatik Özelliği</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Sentaktik Özelliği</i>
1	2	3	4	5	6
Müstakil Sözcükler	A D	<i>Kim?</i> <i>Nima?</i> “Ne?” <i>Qayer?</i> “Nere?”	İyelik, hâl (durum), çokluk ekleri ile çekimlenir.	Nesneyi, eşyayı bildirir.	Sahiplenme, çokluk, tamlama, yer, ad, yüklem
	S I F A T	<i>Qanday?</i> “Nasıl?” <i>Qanaka?</i> “Nasıl?” <i>Qaysı?</i> “Hangi?”	Derece ve pekiştirme biçimlerine sahiptir.	Nesne ve eşyanın niteliğini bildirir.	Niteleyici, açıklayıcı

<p>(Genel, kategorisel anlama sahip sözcükler)</p>	<p>S A Y I</p>	<p><i>Qança?</i> “Kaç, ne kadar?” <i>Neça?</i> “Kaç, ne kadar?” <i>Neçançi?</i> “Kaçınıcı?”</p>	<p>Kendine özgü gramatik kategorileri (sıra, grup, tahmin, taksim) ifade eden gramatik biçimlere sahiptir.</p>	<p>Nesne ve eşyanın özelliğini (miktar, sayı, sıra) bildirir.</p>	<p>Sıfat, tamlayan</p>
	<p>Z A M İ R</p>	<p><i>Kim?</i> <i>Nima?</i> “Ne?” <i>Qayer?</i> “Nere?” <i>Qanday?</i> “Nasıl?” <i>Qanaka?</i> “Nasıl?” <i>Qaysı?</i> “Hangi?” <i>Qança?</i> “Kaç, ne kadar?” <i>Neça?</i> “Kaç, ne kadar?”</p>	<p>Ad karakterindeki zamirler adın, sıfat karakterindeki zamirler sıfatların, zarf karakterindeki zamirler zarfın, sayı karakterindeki zamirler sayının gramatik özelliğine sahiptir.</p>	<p>Genelleşen nesne, eşya, nitelik, miktar anlamlarını ifade eder.</p>	

	F	<i>Nima qılmoq?</i> “Ne yapmak?”	Şahıs, zaman, meyil, nispet, geçişli, geçişsizlik biçimlerine sahiptir.	Hareket, durum anlamlarını bildirir.	Yüklem
	İ	<i>Nima bolmoq?</i> “Ne olmak?”			
	Z	<i>Qanday?</i> “Nasıl?”			
	A	<i>Qanday kılıp?</i> “Nasıl yaptı?”			
	R	<i>Qay tarzda?</i> “Hangi şekilde?”	Çekimlenememe özelliğine sahiptir. Derece şekli mevcuttur (durum zarflarında).	Hareketin, durumun özelliğini bildirir.	Hâl (durum)
	F	<i>Qay holda?</i> ‘Hangi durumda?’			
		<i>Qaçan?</i> “Ne zaman?”			
		<i>Qayerga?</i> “Nereye?”			
		<i>Qayerda?</i> “Nerede?”			
		<i>Qayerdan?</i> ‘Nereden?’			

Yardımcı (Genel Kategorisel Anlama Sahip Olmayan) Sözcükler	E D A T	-	Çekimlenmez, değişik durumlardaki (yalın, çıkma, yönelme) sözcüklerle birlikte kullanılırlar.	Birleşik cümleleri ve basit cümle bölümlerini, sentaktik ilişkileri (vasıta, amaç, neden, zaman, mekân gibi) ifade eder.	
	B A Ğ L A Ç		Çekimlenmez.	Birleşik cümleleri ve basit cümle bölümlerini, sentaktik ilişkileri (zaman, neden, sonuç, zıtlık vb.) ifade eder.	
	İ L G E Ç		Çekimlenmez.	Bazı sözcük veya cümlelerle birlikte soru, şaşkılık, karşılaştırma, buyruk, inkâr gibi anlamları ifade eder.	Birleşik cümlelerin ve cümle öğelerinin sentaktik ilişkilerini ifade etme

	M O D A L S Ö Z	Çekimlenmez.	Söyleyenin anlattığı fikre yönelik durumunu ifade eder.	Giriş sözcüğü
	Ü N L E M	Çekimlenebilir (sözcük yapımında esas olabilir), adlaşabilir, adın gramatik özelliklerini taşıyabilir.	Duygu, buyruk, hitap, çağırma gibi anlamları bildirir.	Adlaştığında adın sentaktik görevini üstlenen sözcük, cümle
	Y A N S I M A S Ö Z C Ü K	Çekimlenmez.	Ses, görünüş ve durumun taklidini bildirir.	Durumu anlatma, niteleme

Özbek dilbiliminde sözcük türlerini araştırma konusunda önemli adımlardan biri de İ. Madrahimov'un *Özbek Tilida Sözning Serkırraligi va Uni Tasniflaş Asoslari (Özbek Dilinde Sözün Çok Yönlülüğü ve Onu Tasnif Etme Esasları)* adlı çalışması ile atılmıştır. İ. Madrahimov bu çalışmasında dil ve nutuk ürünü olan sözcükleri ayrı olarak ele almış ve sözcük türü tasnifine materyal niteliğinde sözcükleri dâhil etmiştir. Aşağıdaki tabloda Madrahimov'un yapmış olduğu sözcük türleri tasnifi görülmektedir:

İ. Madrahimov'un Özbek Türkçesi Sözcük Türleri Tasnifi¹⁴

T Ü R Ü	<i>Anlamı</i>	<i>Sentaktik Görevi</i>	<i>Morfolojik Görevi</i>	<i>Açıklaması (Esas Özelliği)</i>
A D	Nesneyi bildiren müstakil sözcükler	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	Adlandırma, çekimlenebilme	Morfolojik ve somut- soyut
S I F A T	Niteliği bildiren müstakil sözcükler	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	Niteleme, çekimlenebilme	Morfolojik ve somut- soyut
S A Y I	Miktarı bildiren müstakil sözcükler	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	Sıralama, çekimlenebilme	Morfolojik ve somut
F İ İ L	Hareket ve durumu bildiren müstakil sözcükler	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	Oranlama, çekimlenebilme	Morfolojik ve soyut
Z A R F	Yer, zaman, tarz bildiren müstakil sözcükler	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	Çekimlenememe	Morfolojik ve soyut
M O D A L S Ö Z	Münasebet bildiren sözcükler	Ayırıcılık	Çekimlenememe	Soyut ve sentaktik
Ü N L E M	Duygu, heyecan bildiren sözcükler	Ayırıcılık	Çekimlenememe	Soyut ve sentaktik
Z A M M İ R	İşaret bildiren müstakil sözcükler	-	-	Soyut

¹⁴MADRAHİMOV, İ. (1994), *Özbek Tilida Sözning Serkırraligi va Unı Tasnıflaş Asoslari (Özbek Dilinde Sözün Çok Yönlülüğü ve Onu Tasnif Etme Esasları)*, NDA, Taşkent, 17.

T A K L İ D İ S Ö Z C Ü K	Ses veya görünüş yansıması	Cümlelerin herhangi bir ögesi olabilir.	-	Soyut
E D A T	-	İki sözcük arasında bağlantı kurar.	Çekimlenememe	Soyut
B A Ğ L A Ç	-	Sözcükleri ve cümleleri bağlar.	Çekimlenememe	Soyut
İ L G E Ç	Cümleye onaylama anlamı katar.	Cümle ögesi olamaz.	Çekimlenememe	Soyut

İ. Madrahimov, sonraki araştırmalarında semantik ölçütler kullanmıştır. Açıklığın açık olmamak ile, açık olmamanın soyutluk ile, temizliğin kirlilik ile daha net hâle gelmesi nedeniyle sözcüklerin tasnifinin en iyi karşıtlık yoluyla açıklanabileceği üzerinde durmuştur (Madrahimov, 2003: 30).

N. Mahmudov, A. Nurmanov, A. Sabirov ve D. Nabıyeva'nın altıncı sınıflar için hazırlamış oldukları *Ona Tili (Ana Dili)* adlı çalışmada sözcüklerin özel ve genel anlam ifade etmelerine göre türlere, gruplara ayrıldığı belirtilmiş ve sözcükler, anlamlarına ve görevlerine göre şu şekilde gruplara ayrılmıştır: 1. *Müstakil sözcükler* 2. *Yardımcı sözcükler* 3. *Ünlem sözcükleri* 4. *Yansıma (Taklidi) sözcükler* 5. *Modal sözcükler*. Bu sınıflandırmada *fil* (fe'l), *ad* (ot), *sıfat*, *sayı* (son), *zarf* (raviş) gibi

sözcük türleri üzerinde ayrı ayrı durulmuştur (Mahmudov-Nurmanov-Sabirov-Nabiyeva, 2009: 29,91, 117-118, 141, 156).

N. Mahmudov, A. Nurmanov, A. Sabirov, D. Nabiyeva ve A. Mirzaahmedov'un yedinci sınıflar için hazırlamış oldukları *Ona Tili (Ana Dili)* adlı çalışmada ise zamirler ve yardımcı sözcükler içinde değerlendirilen *edat, bağlaç, ilgeç, ünlem, taklit ve modal sözcükler* üzerinde ayrı ayrı durulmuştur (Mahmudov-Nurmanov-Sabirov-Nabiyeva, 2009: 14-15, 58, 60, 68, 87, 96, 100, 103).

Özbek Türkçesindeki sözcük türleri, sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümü konularında ilk çalışmalar yapılmış ve gözlemlerde bulunulmuş; yapılan bütün bu çalışmalarla birlikte sözcük türlerinin tasnif ve tahlil edilmesinde mantıkî, felsefî, lisanî ve nutkî (speech) ölçütler belirlenmiş, sonuçta Özbek Türkçesine mükemmel sözcük türleri tasnifleri kazandırılmıştır.

3. Sözcük Türleri Araştırmalarında Dünyanın Dilsel Manzarası Yöntemi ve Özbek Bilim Adamlarınca Araştırılması

Dünyanın dilsel manzarası (DDM) konusu (*İng.* language pictures of the World; *Alm.* Sprache Bilder der Welt; *Rus.* языковая картина мира “yazıkovaya kartina mira), çağdaş dilbilimin en çok tartışılan ve üzerinde düşünülen konularından biridir. Günümüzde "dünyanın manzarası" kavramı felsefe, psikoloji, kültüroloji, epistemoloji, bilişsel bilim ve dilbilimi gibi birçok bilimin temsilcileri tarafından çok aktif olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Batı veya Rusya'daki bilimsel literatürde dünyanın "doğacı", "bilimsel", "genel bilimsel", "fiziksel", "biyolojik" dilsel manzarası hususundaki kayıtlar da bulunmaktadır. Bu durum, dünya manzarası düşüncesinin çeşitli alanlara yayıldığı ve birçok bilim dalının "işçi kavramları" kategorisinde yer aldığı göstergesidir. Ancak bu noktada dilbilimin durumu farklıdır. Bunun nedeni, dilbilimin araştırma alanı olan dilin, dünyadaki nesnelere ve olguların algılarını, dünyanın dilsel olarak kavranışını göstergeler sistemi ile ifade eden iletişim aracı olmasıdır. Dolayısıyla dilbilim, "dünyanın manzarası" düşüncesiyle doğrudan doğruya bağlantılıdır (Kornilov, 2003: 3).

DDM, belli bir dil toplumunun veya belli bir dili ortak iletişim aracı olarak kullananların bilincinde tarihsel olarak oluşmuş ve o toplumun diline yansımış dünya hakkındaki tasavvurlar toplamı, belli bir şekilde dünya düzenini algılama ve gerçekliği kavramsallaştırma şeklidir. Herhangi doğal bir dilde, dilin kendisine özgü, başkalarına benzemeyen “dilsel manzarası” mevcuttur. Bireyde ise bu manzara, onun kişisel deneyimi ve entelektüel faaliyetleri sonucunda şekillenen dünya görüşünün birleşimi olarak ortaya çıkmaktadır.

3.1. Dünyanın Dilsel Manzarası Meselesinin Tarihçesi

Sözü edilen düşüncenin teorik meseleleri ilk olarak W. von Humboldt’un eserlerinde ele alınmıştır. Humboldt, “dil”i objektif varlık ve düşünsel faaliyetin ortasındaki “ara âlem” şeklinde tanımlamış, her bir dilin aslında milli düşüncüyü yansıttığını ileri sürmüştür. Bu “ara âlem” dilsel faaliyetin durağan halidir. Dünya manzarası ise dinamiktir; dilsel müdahale neticesinde şekillenmiştir, temelinde “nutuk” (speech) vardır. Humboldt’a göre düşüncüyü şekillendiren dildir. Dil, insanın gelişiminde ve insanın düşünce sisteminin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Humboldt, 1984: 78).

XX. yüzyılın 30’lu yıllarında dilbilim okulları ve akımları tarafından W. von Humboldt’un dünyanın dilsel manzarası konusundaki görüşleri geliştirilmiş ve dünya-insan-dil ilişkilerini araştırma faaliyetlerine başlanmıştır. Amerikalı antropolojist-dilbilimci Edward Sapir, dünya manzarası ve dünyanın dilsel manzarası düşüncelerine açıklık getirmiştir. Ona göre bir toplumun kabul ettiği sözde gerçekler dünyası, bu toplumdaki insanların farkındalığı dışında yine o toplumun dil alışkanlıkları üzerine kurulmuştur. Her dil, gerçeği farklı şekilde yansıttığı için farklı toplumların ve bu toplumlarda yaşayan insanların dünyaları da birbirlerinden farklıdır, birbirlerine benzememektedir (Başkan, 2003: 168). İnsan, dış dünyada dilin hayat bulmuş şeklidir. “Gerçek dünya” insan şuuru dışında kişinin içinde bulunduğu toplumsal grupların dilsel kurallarını temel almıştır. Bu durum insana, kendilerini kuşatan dünyanın çoğunluk tarafından kabul kılınmış düşüncelerini değiştirme imkânını vermiştir (Sepir, 1993: 261, 226).

Genellikle insanların ve toplumların dil aracını yarattıkları düşünülmeekteyse de tam tersine dil, insanları ve toplumları biçimlendirmektedir. “Dil içi dünya görüşü” denilebilecek bu görüşe göre bir toplumda yaşayan insanlar çevrelerindeki dünyayı gerçekte olduğu gibi değil, dillerinin kendilerine sunduğu imkânlar çerçevesinde ve şekillerde görmektedirler. Böyle olunca da tek ve aynı gerçekler dünyası farklı dillerde konuşan insanlara ve bunların kurduğu toplumlara başka başka gözükecektir. Dilin insanın düşünce dünyasına bu şekilde biçim verebileceği düşüncesi, XVII. yüzyılda İngiliz filozofu F. Bacon tarafından öne sürülmüştür. Bacon, insanların akıllarının kendi dillerini kumanda ettiklerini sandıklarını, oysa ki akıllarını yöneten şeyin gerçekte dilin kendisi olduğunu ileri sürmüştür.

Alman fikir adamı W. von Humboldt 1836 yılında yayımlanmış olduğu *Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die Geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* adlı çalışmasında insanların bu dünyada, anadillerinin dünyayı kendilerine tanıttığı biçimde yaşadıklarını ifade etmiştir. Buna göre her insan, dünyayı öncelikle kendi ana dili vasıtasıyla algılar. Her bir dilde, kendi dilsel manzarasını şekillendiren kendine özgü vasıtalar vardır ve bunlar dünyanın genel dil manzarasını meydana getirmedeki araçlardır (Humboldt, W. Von, 1836; Başkan, 2003: 168).

DDM'nin hem dilbilimin hem de başka bilimlerin terminolojisine ve kavramsal aparatına yerleşmesinde bir diğer ünlü Alman dilbilimci Johann Leo Weisgerber'in hizmetleri büyüktür. Weisgerber'e göre DDM'nin temel özellikleri şunlardır:

1. DDM, belli bir dil toplumunun kültür ve zihniyet özgünlüklerini içeren, hem manevi yönünü hem de dilin kendisinin varlığını ve işleyişini belirleyen dilsel tüm anlamların sistemidir.
2. DDM, bir taraftan dil ve halkın (etnos'un) tarihsel gelişimi sonucudur, diğer taraftan ise onların özgün yollarla daha da gelişmesinin vasıtasıdır.
3. DDM, "yaşayan organizma" niteliğinde net bir şekilde yapılandırılmıştır ve dilsel ifade bakımından çok katmanlıdır. O; belli bir dile ait özel ses ve ses kombinasyonlarını, bu dili ortak konuşanların söyleyiş aygıtlarının yapısal yönlerini,

konuşma ahengi özelliklerini, aynı şekilde dilin sözvarlığını, sözcük türetme yöntemlerini, sözdizimi ve cümle sentaksını, paremiolojikal¹⁵ varlığını belirler ve tanımlar. Başka bir deyişle DDM, iletişimsel faaliyetlerin tümünü belirler; doğanın dış dünyası ile insanın iç dünyasını ve dil sistemini anlamaya olanak sağlar.

4. DDM zaman içinde değişebilir ve herhangi bir "canlı organizma" gibi gelişime tabidir ve bu gelişme, her aşamasında diyakronik (artzamanlı) anlamda tamamen aynı çizgide seyretmemiştir.

5. DDM, dilsel varlığın bütünlüğünü oluşturur; dilsel varlığın kültürel kimliğininin oluşmasına ve bunların dil araçlarıyla ifade edilmesine katkı sağlar.

6. DDM, homojen bir dil toplumu içindeki belli bir türün özel kimliğine dayanarak varlığını sürdürür ve dil araçlarına yüklenmiş kendine özgü dünya görüşleriyle, davranış ve yaşam biçimleriyle gelecek nesillere iletilir.

7. Belli bir dilin DDM'si, dil aracılığıyla bu dilde konuşanlar arasında "geçici dünya" şeklinde dış dünyanın bir örneği olarak oluşturulur.

8. Belli bir dil toplumunun DDM'si onun genel kültür mirasıdır (Weisgerber, 1993: 2).

Dile geleneksel yaklaşımlardan bayağı farklı olan bu görüşler, dünyadaki dilbilim ekolleri temsilcilerini harekete geçirmiştir. Bu nedenle günümüzde çeşitli milli dilbilimlerde dünyanın dilsel manzarası konusundaki araştırmalara çok yer verilmektedir. Günümüz Rus dilbiliminde de bu yöndeki araştırmaların hızla arttığını görmek mümkündür (Abieva, 2000: 158-172; Apresyan, 1997: 272-298; Arutyunova, 2000: 7-19; Balbina, 2002: 222-226).

Türkoloji'nin eski dönemlerinde, özellikle eski Sovyet Türkolojisi coğrafyasında bu alanda bazı araştırmalar yapılmış; ancak Türkiye'de son dönemlerde dahi DDM konusu ile ilgili çalışmalar yapılmamış, konu ile ilgili terimler ve kavramlar ortaya konulmamıştır. Söz konusu çalışmada Türkçenin dilsel manzarası ve bu konunun sözcük türleri meselesi ile ilgisi hususunda görüşler belirtilmiştir.

¹⁵ Paremioloji: Atasözleri çalışmaları.

3.2. Dünyanın Dilsel Manzarasının İşleyişi ve Bölümleri

Bu konuda en yeni araştırmalardan birini yapan Rus araştırmacı S. G. Ter-Minasova'dır. Ter-Minasova, Sapir'in gerçek âlem ve dilin birbirleriyle ilişkisi konusundaki görüşlerini aşağıdaki şekilde tablolastırılmış ve konuyu şöyle açıklamıştır (Ter-Minasova, S. G., 2000):

Gerçek dünya	Dil
V	V
Nesne, olay	Sözcük

Dil sahibi, dünya ve dil konusunda düşünen insandır. Dil ve o dili konuşanlar arasında çeşitli bağlar mevcuttur. İnsan dünyayı kendi duyu organları ile algılar ve dış dünya ile ilgili çeşitli tasavvurlar geliştirir. Bu tasavvurları kendi şuurunun eleğinden geçirir ve ortaya çıkan sonuçlar, düşünce vasıtasıyla o dili konuşan toplumun diğer üyelerine iletilir.

Sözcük varlıktaki gerçekliği olduğu gibi yansıtmaz, belki insan bilincinde yer alan tasavvurlardaki şeklini yansıtır. Gerçek âlemden düşünceye, yani tasavvura ve oradan da dilsel ifadeye doğru geçiş, dünyanın dilsel manzarasının esas özelliklerinden biridir (Ter-Minasova, 2000). O halde, ilgili tablo şu şekilde gösterilebilir:

Gerçek dünya	Düşünce	Dil/Nutuk
v	v	v
Nesne, olay	Tasavvur, düşünce	Sözcük

Günümüzde insan tarafından tasavvur edilen dünyanın dilsel manzarasının genel yönleri oluşturulup verilmiştir. Dünyayı görme ve algılama özelliği her dilde ve her toplumda birbirinden farklıdır. Örneğin; Alman bilgini F. Dornseiff, Almanca için dünyanın dilsel manzarasını yirmi uzuvlu olarak tasvir etmiştir:

1. Cansız tabiat; eşyalar
2. Bitkiler ve hayvanlar dünyası; insan (canlı organizma)
3. Uzay, uzaysal durum; şekil
4. Ölçü; ilişkiler; neden
5. Zaman
6. Dünya; renk; ses; sıcaklık; ağırlık
7. Durum; koku; tat
8. Hareket
9. İstek
10. Sezgi
11. Duygu; heyecan
12. Düşünce
13. İşaret; haberler; dil
14. Yazı; bilim
15. Sanat
16. Toplum ve toplumsal münasebetler
17. Alet-donanımlar (tesisatlar) ve teknik
18. Köy ekonomisi
19. Hukuk; ahlak
20. Din; sıra dışı olaylar (Dornseiff, 1933-1934: 1)

DDM'nin şekillenme mekanizması ise aşağıdaki tabloda şu şekilde verilebilir:

Gerçek dünya	Düşünce	Dil / konuşma
v	v	v
Nesneler ve olaylar	Kavram, düşünce	Sözcük (kelime)

Görülüyor ki dünyanın dilsel manzarası konusu bile sözcük türleri meselesi ile kesişmektedir. DDM alanında elde edilen teorik bilgiler ve pratik yaklaşımların ışığında, henüz yeterince çalışılmamış ve çözümlenmemiş Türkçedeki sözcük

türlerinin miktarı ve onların doğru sınıflandırılması sorununa çözümler teklif etme şansı oluşmaktadır.

Türkçenin DDM'sinin aşağıdaki bileşenlerden oluştuğunu söylemek mümkündür:

I. Nesnelere:

1. Yaradan Tanrı; insan, onun maddi ve manevi dünyası
2. Canlı ve cansız doğa; nesnelere, uzay
3. Toplum ve toplumsal ilişkiler
4. Sesler; görüntüler
5. Dil; bilim
6. Zaman; bilgi
7. Kültür; sanat

II. Özellikler (nitelikler):

1. Renk; görünüm
2. Şekil; hacim; ölçek
3. Tat; koku; düzey (derece)
4. Sayı (miktar); sıra; oran
5. Durum; tarz; nitelik

III. Eylem: Olaylar; süreçler

IV. Kolerasyon: Neden; sonuç; ilgi

3.3. Dünyanın Dilsel Manzarası ve Sözcük Türleri

Yukarıda teklif edilen Türkçenin DDM'si ışığında onu canlı dilde simgeleyen sözcük türlerinin aşağıdaki gibi tasnifi yapılabilir:

1. Yalın sözcük türleri: *ad, sıfat, sayı, tasvirî sözcükler, fiil, zamir*
2. İşaret görevli sözcük türleri: *adıl (zamir)*
3. Korelasyon sözcük türleri: *ünlemler, modal sözler, bağlaçlar, edatlar, ilgeçler*

Yukarıda ortaya konulan görüşlere dikkat edildiğinde, bunlarda sadece objektif varlıkta yer alan nesnelere adları yer almaktadır. Bu gruplar mahiyet olarak birbirine çok yakındır. Çeşitli gruplarda belirtilen “şekil”, “ölçü”, “renk”, “hareket” düşünceleri, nesnelere sadece leksik anlamına dâhil olan yönleri anlatmaktadır.

Aslında dünyanın manzarası, nesnelerin şekil ve renk özellikleri, hareket ve durumları ile miktar özellikleri söz konusu edilmediğinde tamamlanmamış olmaktadır. İnsan, iletişim esnasında sadece nesnelerin adını söylemekle kalmaz, o nesneyle ilgili diğer olguları da düşünür. Şöyle ki *muzkaymak* “dondurma” denildiğinde o nesnenin soğuk ve lezzetli oluşunu, *rüzgâr* denildiğinde hareketi ve soğuk akımı düşünmek doğaldır.

Bu şekilde tasnif edilmiş dilsel manzara, dildeki temel sözcük türleri ile paralellik göstermektedir. Örneğin; *adlar*, mahiyet olarak yaratıcı Tanrı; canlı varlıklar, cansız nesnelere, tabiat olayları, toplumsal olaylar ve ilişkiler, maddeler, uzay ve onun bölümleri, zaman bölümleri, manevi ve psikolojik durumlar, taklidî ve tasvirî *adlar* gibi her cins nesneyi genelleştirir. Bu listeyi böyle devam ettirmek mümkündür. *Sıfat* ise renk, şekil, hacim, anlam özellikleri, tat, karakter, tavır, insan ve hayvanların cisimsel özellikleri gibi “nitelik” ile ilgili birçok düşünceyi ifade eder.

Yukarıdaki dilsel manzarada “nitelikler” grubuna giren sıfat türü gibi *sayı* ve *zarf* türleri de çeşitli özellikleri anlatır. Ancak bu özellikler *sayı* ve *zarf*ta, sıfattaki gibi geniş ölçüde değildir. *Sayı* miktarı, dereceyi; *zarf* durumu, amacı, tarzı, olayın zamanını, hareketin yönelişini ifade eder.

Fiiller ise hareketi (*gitmek, yazmak, korumak*); insanın hayattaki durumunu (*yaşlanmak, hastalanmak, güvenmek*); onun cisimsel durumunu (*konuşmak, koşmak, oturmak*); niteliklerin zamanla değişimini (*ağarmak, kızarmak, sıklaşmak*); olayların çeşitli basamaklarını, aşamalarını (*başlamak, bitirmek, devam ettirmek*); nesnelere hakkındaki duyuşsal ilişkileri (*sezmek, saygı göstermek, korkmak*); yansıma (taklidî) hareketi (*kağıllamak, takıllamak, yaltıllamak*) bildirir. Fiilin dünyanın dilsel manzarasında işgal ettiği yerin öteki türlerden farkı vardır. O, nesne kavramı dışında hareket, cereyan kavramlarını da içinde barındırır ve bu yönüyle dünyanın diğer dilsel manzarası bölümlerine karşıt gibi görünmektedir. Bunun nedeni isim türüne giren gerçek dünyadaki varlıkların maddi olmalarına karşılık fiilin anlattığı hareket ve durumların maddi olmamasıdır. Antik dilbilimden bu yana bahsedilen sözcük türleri konusundaki “isim-fiil karşıtlığı” işte bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu dil manzarasında *zamirler* de yer almaktadır. Zamirler öncelikle başka sözcük türleri yerine kullanıldığı ve işaret edildiği için daha çok soyut düşüncenin ürünüdür.

Bağlaç, edat, ilgeç, modal söz, ünlem gibi münasebet ifade eden sözcük türleri, nesnelere ve hareketlerle ilgili olarak neden-sonuç, karşıtlık, benzerlik gibi ilişkiler kurdukları için dünyanın dilsel manzarasında önemli bir yer tutmaktadırlar.

Objektif gerçeklikteki nesnelere ile sözcük türleri arasındaki münasebetlerin yukarıda açıklandığından daha karmaşık şekilde meydana geldiği ortadadır. Nesnelere mahiyetlerinin yakın olması ve düşüncelerin soyutlaştırılmasındaki benzerlikler nedeniyle ad ve sıfatlar, sıfat ve zarflar, fiil ve adlar bazen aynı nesnelere ifade edebilirler: “*güzel yaz*” ve “*güzel yazı*” örneklerinde mahiyet benzerliği söz konusudur. Bu nedenle sözcük türleri ve onların gerçek dünyadaki eşdeğerleri konusunda her zaman kesin bir uygunluk yoktur ve olması da zordur (Migirin, 1973: 50-51).

3.4. Sonuç

Türkçede sözcük türetimi ve çekimi yapılırken kökler değişmez, ekler sözcüğün sonuna getirilir, oluşan sözcükte kök ve ek açıkça görülür. Bu durum bu dildeki sözcükler ile objektif dünyadaki nesnelere, olaylar, nitelikler ve korelasyonlar arasında güçlü bağlar mevcut olduğunun göstergesidir. Bunun nedeni varlığın dilde yansımada ve anlaşılmasında, yukarıda bildirildiği gibi gerçek dünya-tefekkür-düşünce-dil-sözcük zincirindeki benzerliğin (analoji) çok önemli olmasıdır. Türkçede, başka dil ailelerine mensup dillerdekinin aksine mantık ve kural dışı unsurlar bulunmamaktadır, kesin bir kurallılık söz konusudur. Bu durum da gerçek dünyayla Türkçedeki dilsel manzara arasındaki mantıki ve sağlam bağların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde söz konusu durum, Türkçenin DDM’sini oluşturmada araştırmacılar için önemli ölçütler içermektedir.

Dünyanın dilsel manzarası ve sözcük türleri arasındaki ilişki konusunda Türkiye’de araştırmalar yapılmamakla birlikte Rus ve Özbek dilbilimcileri tarafından konu üzerinde fazlaca durulmuştur. Bu çalışmalar Özbek dilbiliminin başarısının ve

yeni araştırma yöntemlerine geçmiş olduklarının göstergesidir. Dünyanın dilsel manzarası ve sözcük türleri arasındaki ilişki her ne kadar karmaşık görünürse görünsün, bu iki kavram her zaman birbiriyle etkileşim içindedir, biri diğerinin gelişiminde yardımcı unsurdur. Bu karmaşık ilişkiyi araştırmak ve çözmek konusunda da dilbilimcilere, psikologlara ve diğer sahaların uzmanlarına önemli görevler düşmektedir. Başta Türkiye Türkçesi olmak üzere diğer Türk lehçeleri için de dünyanın dilsel manzarasının oluşturulması gerekmektedir.

ALTINCI BÖLÜM

GENEL TÜRKÇE VE ÖZBEK TÜRKÇESİNİN YAPISINA UYGUN SÖZCÜK TÜRLERİ TEORİSİ YARATMA YOLUNDA

Sözcük (Fr. word; Alm. Vokabel, Wort; İng. word; Rus. slovo), anlamlı ses veya sesler birliği; *sözcük türü* (Fr. parties du discours; Alm. Wortarten, İng. parts of speech; Rus. chastı rechi) ise yapı, anlam ve görev bakımından aralarında benzerlikler bulunan sözcüklerin her biridir. Dilin kullanımında sözcüklerin ne derece önemli olduğu eski çağlardan bu yana fark edilmiş bir gerçektir. Geçmişten günümüze kadar sözcükleri anlamlarına ve görevlerine göre türlere ayırma yönünde birçok çalışma yapılmıştır. Ancak Türk dilbilimcisi J. Deny'nin de belirttiği üzere Türkçede sözcük türleri Fransızcada olduğu kadar kesin bir şekilde birbirinden ayrılamamaktadır (Deny, 1942: 193,198). Aynı zamanda dil ve nutuk (speech), dil ve düşünce, sözcük ve nesne gibi kavramlar arası ilişkilerin yeterli derecede açıklanamaması gibi durumlar sözcükleri türlere ayırmada sıkıntılar yaratmaktadır (Ne'metov, 1973: 27). Sözcük türleri ile ilgili ilk tutarlı çalışmayı Aristoteles yapmıştır. Aristoteles *ad*, *eylem*, *tanım edatı* ve *bağlaç* gibi türleri belirtmiş, sonraki dönemlerde ortaya çıkarılan çalışmalarda da sözcükler tasnif edilirken sözcüklerin *ad*, *fiil*, *tanım edatı* ve *bağlaç* olmak üzere dört; *ad*, *fiil* ve *sıfat* olmak üzere üç ya da *ad*, *sıfat (önad)*, *zamir (adıl)*, *zarf (belirteç)*, *edat*, *ünlem*, *bağlaç*, *fiil (eylem)* olmak üzere sekiz grupta toplanabilecekleri yönünde ortak fikirler yürütülmüştür. Türkiye'de de geleneksel dilbilim ölçütlerine uygun olarak sözcükler, üç ya da sekiz türe ayrılarak incelenmiştir. Ancak bu tasniflerde kavramların sıralanışı ve ele alınış biçimlerinde yazardan yazara, dilden dile çeşitli farklılıklar bulunduğu ve sözcük türlerinin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmadıkları görülmektedir.

Sözcükler türlere ayrılırken onlara tek bir yönden bakılmaması, birçok faktörün bir arada düşünülmesi gerektiği yadsınamaz bir gerçektir. Sözcüklerin cümle dışındaki durumlarının yanı sıra cümle içindeki durumları da sözcükleri türlere ayırmada göz önünde bulundurulması gereken ölçütlerden biridir. Bu doğrultuda yapılan tasniflerde sözcüklerin fonksiyonel-semantik, fonksiyonel-sentaktik özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir. Sözcükler fonksiyonel-

semantik ölçütler doğrultusunda müstakil anlamlı sözcükler ve müstakil anlamı olmayan (görevli) sözcükler olmak üzere öncelikle iki ana gruba ayrılabilir. İsimler, tasvirî fiiller, fiiller ve zarflar müstakil anlamlı sözcükler grubuna; ünlemler, modal sözler, bağlaçlar, edatlar ve ilgeçler (yüklemeler) yardımcı sözcükler grubuna dâhil edilebilir. İsim türü içinde ise adlar, sıfatlar, sayılar ve zamirler değerlendirilebilir. Böylece sözcükler fonksiyonel-semantik ve fonksiyonel-sentaktik ölçütler bağlamında şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Müstakil (Bağımsız) Anlamlı Sözcük Türleri

1.1. Nominativ (Leksik Anlamı Olan) Sözcükler

1.1.1. İsim

1.1.1.1. Ad (Ât)

1.1.1.2. Sıfat

1.1.1.3. Sayı (Son)

1.1.1.4. Zamir (Âlmâş)

1.1.2. Tasvirî Fiil (Kömakçi Fe'l)

1.1.3. Fiil (Fe'l)

1.1.3.1. Sıfat-fiil (Sıfatdoş)

1.1.3.2. Zarf-fiil (Ravişdoş)

1.1.3.3. İsim-fiil (Hareket adı)

1.1.4. Zarf (Raviş)

2. Müstakil (Bağımsız) Anlamı Olmayan Sözcükler

2.1. Relativ (Leksik Anlamı Olmayan) Sözcükler

2.1.1. Ünlem (Ündov)

2.1.2. Modal Sözler

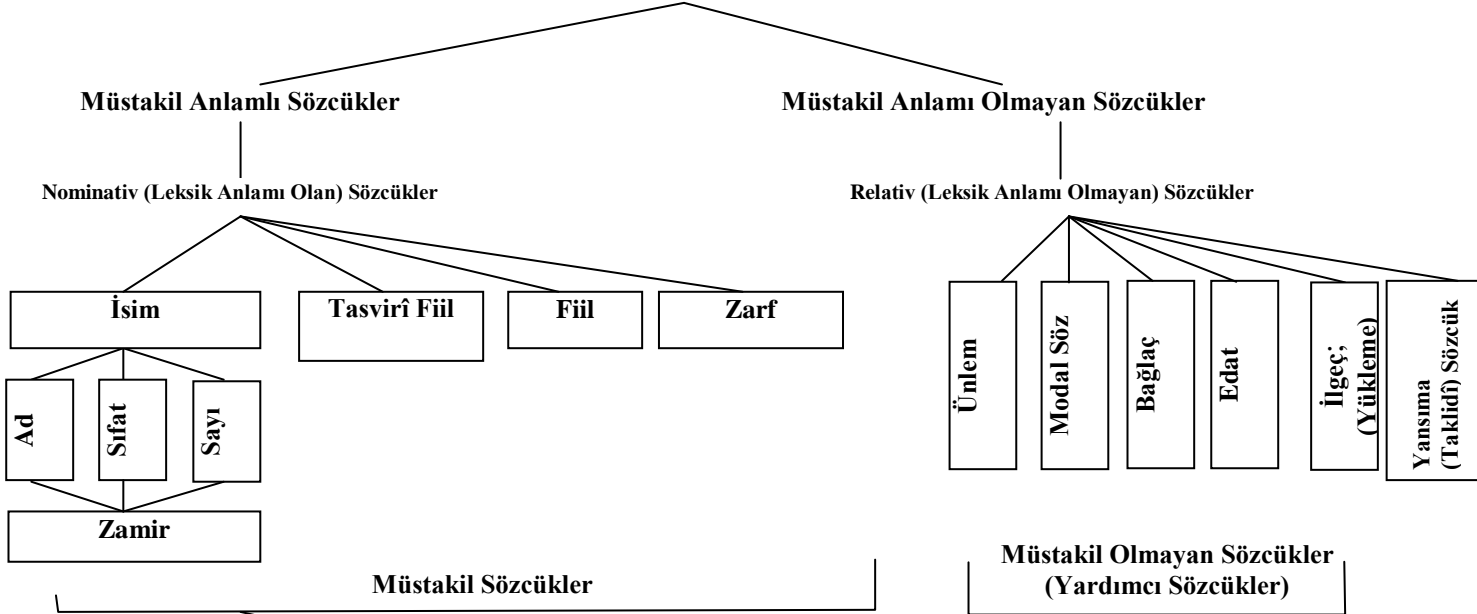
2.1.3. Bağlaç (Boğlovçı)

2.1.4. Edat (Kömakçı)

2.1.5. İlgeç (Yükleme)

2.1.6. Yansıma (Taklidî) Sözcükler

Fonksiyonel-Semantik Ölçütlere Göre

Fonksiyonel-Sentaktik Ölçütlere Göre

1. Müstakil (Bağımsız) Anlamli Sözcük Türleri

1.1. Nominativ (Leksik Anlamı Olan) Sözcükler

1.1.1. İsim

İsimler; adları, sıfatları ve sayıları kapsayan sözcük türleridir. Bir varlığa baktığımızda gördüğümüz şey onun adıyla, nitelikleriyle ve sayısıyla tam bir bütündür. Bu durumda bir sözcük o varlığın adını bildiriyorsa *ad*; niteliğini, vasfını bildiriyorsa *sıfat*; miktarını, sayısını bildiriyorsa *sayı* olur. Bir varlık tek başına düşünülemez; bütün bu nitelikleriyle bir arada, bir bütün olarak düşünülür. *Zamir* ise ad, sıfat, sayı ve cümlenin yerine kullanılan sözcük türüdür. Asıl itibariyle zamirler soyut anlamlıdır ve neyin yerine kullanıldığı bağlamdan anlaşılmalıdır. Zamirin oluşabilmesi için diğer sözcük türlerinden birinin o konuşmada ya da cümlede bulunması şarttır. *O geliyor.* cümlesinde “o” zamirdir. Ancak neyin yerine kullanıldığı, tek başına bu cümleye bakıldığında anlaşılammaktadır. Öncesinde *Mehmet okuldan çıktı.* şeklinde bir cümle geçmelidir ki “o” zamirinin “Mehmet” yerine kullanıldığı anlaşılsın.

1.1.1.1. Ad (Ât)

Adlar (*Alm.* Substantiv, Gegenstandswort; *Fr.* nom, substantif; *İng.* name, noun, substantive; *Rus.* İмя сушествител’ное); canlı veya cansız, somut veya soyut varlıkları tanımlamak ve tanıtmak için kullanılan sözcük türlerinden biridir. Özbek Türkçesinde adlar; özel adlar (atoqli otlar) (*Toşkend, Hojiyev; Ahmet, Ankara*), cins adlar (türdoş otlar) (*üy* “ev”, *gilam* “halı”), somut adlar (konkret otlar) (*şkof* “dolap”, *daftar* “defter”), soyut adlar (mavhum otlar-abstrak otlar) (*hayol* “hayal”, *sahiylik* “cömertlik”), topluluk adları (camlovçi otlar) (*armiya* “ordu”, *poda* “sürü”) gibi türlere ayrılmaktadır (Coşkun, 2000: 71).

Adlar, diğer sözcük türlerinden bazı yönlerden ayrılmaktadır. Sözcüğün leksik anlam taşıyan kısmını nesne anlamıyla anlatır. Adlar çokluk, hâl ve iyelik kategorilerine sahiptir.

Çokluk kategorisi, adlara [+lar] eki şeklinde gelerek onların birden çok olduğunu bildiren, onların miktarına işaret eden kategoridir: *âlim+lar* “bilginler”, *fasl+lar* “mevsimler”... Bu eki almayan nesnelere ise tekil şekildedir. Bu durumda *daraxt* “ağaç” tekil ad, *daraxt+lar* “ağaçlar” çoğul addir. Bunun dışında mantık açısından bakıldığında *daraxt*, o türdeki bütün varlıkları kapsadığından miktar olarak bir sınırlandırma söz konusu değildir (ÖTG, 1975: 125).

İyelik ekleri, adın karşıladığı nesnenin bir şahsa veya nesneye ait olduğunu belirten eklerdir. Özbek Türkçesinde bu gramatik kategorinin esas ekleri [+m, +ng, +i, +si; +miz, +ngiz, +nglar; +lari]dir (ÖTG, 1975: 144). Bu eklerin Özbek Türkçesinde yuvarlak şekilleri yoktur (Coşkun, 2000: 73).

Özbek Türkçesinde III. şahıs iyelik ekleri, hâl ekleriyle kullanılırken [+i] ve [+si] eklerinden sonra zamir n’si gelmez.

Küçültme eki [+ginä], iyelik eklerinden sonra kullanılır: *âta+si+ginä* “(onun) babacağızı”, *âna+si+ginä* “(onun) anneceğızi” (Coşkun, 2000: 74)...

Hâl ekleri (kelişik), çokluk eki ve iyelik eklerinden sonra gelerek adları cümle içindeki başka sözcüklerle ilişkilerine göre çeşitli durumlara sokan eklerdir. Özbek Türkçesindeki hâl ekleri şunlardır:

- Baş Kelişik (Yalın Hâl)
- Qaratkiç Kelişigi (İlgi Hâli)
- Tüşüm Kelişigi (Yükleme Hâli)
- Çıqış Kelişigi (Çıkma Hâli)
- Cönaliş Kelişigi (Yönelme Hâli)
- Orın Kelişigi (Bulunma Hâli) (ÖTG, 1975: 190-248)

Bu hâl ekleri dışında Özbek Türkçesinde vasıta (vosita), eşitlik-benzerlik (ohşatiş), yön gösterme (yönaliş körsatiş), sınırlama (çegaralaş) ekleri de bulunmaktadır (Coşkun, 2000: 77-79).

Özbek Türkçesinde adlarda bildirme şeklinin dört türü bulunmaktadır:

1. Şimdiki Zaman (Hozirgi Zamon)
2. Görülen Geçmiş Zaman (Anık Ötgan Zamon)
3. Duyulan Geçmiş Zaman (Ötgan Zamon Eşitilganlik Şakli)
4. Şart (Şart Mayli) (Coşkun, 2000: 79-84).

1.1.1.2. Sıfat

Bir nesneyi, olayı, durumu renk, hacim, tat, karakter bakımından niteleyen sözcük türlerine *sıfat* (Alm. Belwort, Adjectiv; Fr. adjektif; İng. adjective; Rus. kaçestvo) denir. Sıfat terimi ilk olarak Dionysios Thrax'ın belirlediği sözcüğün Yunancasından çevrilmiştir (Aksan, 2007: 95).

Özbek Türkçesinde sıfatlar, cümleye ve sözcük gruplarına yöneltilen *qanday* “nasıl”, *qanaqa* “nasıl”, *qaysi* “hangi”, *qaçonki* “ne zamanki” sorularıyla bulunur: *bäländ daraxt* “yüksek ağaç”, *sür yaprok* “kuru yaprak”, *tar koridor* “dar koridor”, *kök devâr* “mavi duvar”... Sıfatlar cümlede esas olarak niteleme (anıklovçi-sıfatlovçi) sıfatları ve yüklem (kesim) şeklindeki sıfatlar olmak üzere iki gruba ayrılır:

- a) Niteleme Sıfatları: *horgın va oç hotin* “yorgun ve aç kadın”, *behad* alam “sınırsız dünya”...
- b) Yüklem Şeklindeki Sıfatlar:

Tâğ baland edi. “Dağ yüksek idi.”

Átam horğın edi. “Babam yorgun idi.”

Sıfatlar yapı bakımından basit (sodda) ve birleşik (mürekkeb) sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılır: *issik* “sıcak”, *sovuk*, *aççık* “acı”, *tatlı*, *qızıl*, *yeğri-kıyşi* “eğri-eğri”, *yahşi-yaman* “güzel çirkin”, *ak-kara*; *küzli*, *aqlli*, *tolık*, *bolalık* “çocuklu”, *yigitlik*, *aklsiz*, *sababsiz*, *qışloki*, *jannati*; *sahrayi*, *iraki*, *holdar*, *rangdar*, *vafadâr*, *tuğdir*, *serharakat*, *serzavk*, *serfayz*, *sergak*, *besabr*, *behafsala*, *betamiz*, *bahaybat*, *bamaza*, *noçor*, *notavin*, *badhazm*, *badboy* (basit ve türemiş sıfatlar); *havorang*,

soddadil “sade dil”, *huşmuomala*, *keçpişar*, *nafsi buzuk*, *tok cigar rang*, *olardek yengil tabiat (qız)*, *toq qara qızıl (duhoba)* (birleşik sıfatlar) (ÖTG, 1975: 271-272).

Özbek Türkçesinde, sıfatlarda modal çekim de söz konusudur. Sıfatların modal çekimlerini ifade etmek için çeşitli ekler ve edatlar kullanılır. Bu yapılar sıfatların anlamlarını değiştirmezler, onlara duygusal açıdan çeşitli anlamlar katarlar: [+gına/+kına/+qına] (*qattagina*, *faqirgına*); [+ça] (*yaşirinça*, *oşikça*); [-kam] (*hazilakam*, *çalakam*); *bir*, *biram*, *maşşok*, *judabir*, *ajoyib* (ÖTG, 1975: 300-301)...

Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sıfatlar, kendilerinden sonra gelen isimleri niteler. Ancak tek başlarına kullanılıp herhangi bir ismi nitelemediklerinde adlaşırlar ve adın aldığı bütün ekleri alabilir: *gözal*, *nazik*, *qâra*, *kör*, *qışlıq*, *çolak*; *Sarığı* sevarman. “Sarıyı severim.”, (ÖTG, 1975: 306). İsim ve sıfat arasındaki bazı farklılıklardan dolayı her sıfat isim olarak kullanılabilmekte; ancak her isim sıfat olarak kullanılamamaktadır. İsim, karşıladığı varlığın bir değil birçok niteliğini kendisinde barındırır. Birden çok nitelik birleşmiş ve o nesne olmuştur. Bütün nitelikleriyle oluşan bu nesneye “isim” denir. Sıfat ise ismin bir niteliğini belirten tek bir ögedir. *Gökyüzü* ve *masa* örneklerine bakıldığında bu nesnelere bütün nitelikleriyle, bir bütün olarak göz önünde canlandırılır. Ancak *mavi gökyüzü* veya *ağır masa* örneklerinde varlıklar tek bir nitelikten ibarettir ve bu varlıkların başka nitelikleri düşünülemez, bu durumda varlıkları renk ve hacim yönünden niteleyen söz konusu sözcükler “sıfat”tır (Ergin, 2000: 244-245).

1.1.1.3. Sayı (Son)

Sayılar (Alm. Nummer, Fr. nombre, numéro, İng. number, Rus. nomer), nesnelere sayısını ve sırasını gösteren sözcük türleridir. Tek başlarına kullanıldıklarında “isim” sayılırlar. Ancak bunlar genellikle bir nesneyle birlikte kullanılırlar ve bu durumda nesnelere adet olarak, dereceli olarak, bölük bölük ya da topluluk şeklinde belirterek “sıfat” görevinde bulunurlar (Ergin, 2002: 249).

Sayılar, sıfat ve zarfa benzer. Sıfatlar nesnenin niteliğini, zarflar hareketin niteliğini, sayılar ise nesnelere miktar ve sırasına göre niteliğini bildirir.

Sayılar, adlar ile birlikte kullanıldıklarında onların miktarını net bir şekilde bildirir. Bu nedenle nesnelere miktarını açık bir şekilde bildirmeyen *biroz* “biraz”, *köp* “çok”, *oz* “az” gibi sözcüklerden farklıdır. Ancak nesnelere miktarını açık bir şekilde bildirmeyen sayılar da mevcuttur (*beş-olti* kitabı “beş altı kitap”). Her iki durumda da sayılar rakamla göstermekle birlikte *biroz* “biraz”, *köp* “çok”, *oz* “az” gibi sözcükler rakamlar ile ifade edilemez (ÖTG, 1975: 307).

Sayılar, nesnelere belirtme şekillerine göre de asıl sayılar, sıra sayıları, üleştirme sayıları, kesir sayıları, topluluk sayıları olmak üzere beş grupta incelenebilirler:

1. Asıl Sayılar (Sanoq Sonlar)

Asıl sayılar, birlikte kullanıldıkları nesnelere sayılarını belirtirler. Diğer sayı çeşitleri bunlardan yapılmıştır. Bu sayılar, ya tek sözcük halinde ya da sıfat tamlaması veya sıfat grubu halinde kullanılırlar.

Sözcük şeklinde kullanılanlar; *bir*, *ikki* “iki”, *üç*, *tört* “dört”, *beş*, *alti* “altı”, *yetti* “yedi”, *sakkiz* “sekiz”, *toqqız* “dokuz”, *on*, *yigirma* “yirmi”, *ottiz* “otuz”, *qırq* “kırk”, *ellik* “elli”, *yetmiş* “altmış”, *yetmiş*, *seksen*, *toqson* “doksan”, *yüz*, *ming* “bin”dir: *älti yil* “altı yıl”, *ikki kişi* “iki kişi”, *tört kün* “dört gün”, *üç hâtin* “üç kadın”...

Sözcük grubu şeklinde kullanılanlar; *on tört (yil)* “on dört yıl”, *ellik beş (som)* “elli beş som”, *yüz qırk (marta)* “yüz kırk defa”, *beş-olti (oy)* “beş-altı ay”, *on-on ikki (minut)* “on-on iki dakika”, *tört yüz (odim)* “dört yüz adım” örneklerinde olduğu gibi ya *on tört*, *ellik beş* şeklinde sayı grubu ya da *tört yüz* şeklinde sıfat tamlaması olarak kullanılabilirler (Coşkun, 2000: 87).

Özbek Türkçesinde asıl sayılar [+ta] ekiyle genişleyebilir. Bu tür sayılara Özbek Türkçesinde *dona sonlar* denir: *sakkiz+ta yosh* “sekiz genç”, *yigirma+ta hotin* “yirmi kadın”, *ikki-üç+ta tengdoşlar* “iki-üç akran”...

Asıl sayılara [+ta] *eki* ve [+ça] eşitlik eki eklenebilir. [+ça] eşitlik eki, sözcüğe “kadar” anlamı verir: *ikki+ta+ça kişi* “yaklaşık iki kişi”, *tört+ ta+ça yigit* “yaklaşık dört genç” (Coşkun, 2000: 87)...

Asıl sayı sıfatları “bir” sayısı dışında anlam bakımından çokluk ifade ettikleri için onlarla birlikte gelen nesnelere çokluk eki almaz. Fakat Türk dilinde bunun istisnaları vardır: *kırk yigitler* (Eski Anadolu Türkçesi), *kırk haramiler*, *dört büyükler*, *üç silahşörler*, *üç ahbap çavuşlar* (Ergin, 2002: 250)...

2. Sıra Sayıları (Tartib Sonlar)

Bunlar Özbek Türkçesinde asıl sayı sözcüklerine [+ (i)nçi] eki getirilerek yapılan ve nesnelere derecelerinin sayısını gösteren sayı türüdür. Sıra sayıları adet ya da miktar belirtmezler, derece gösterirler: *ikki+nçi yıl* “ikinci yıl”, *beş+inçi hane* “beşinci hane”, *yetti+nçi kün* “yedinci gün” (Coşkun, 2000: 87)...

3. Kesir Sayıları (Käsır Sonlar)

Bunlar, nesnelere bir parçasını belirten sayılardır. Tek sözcük halinde değil, sözcük grubu şeklinde kullanılırlar (Ergin, 2002: 252). Özbek Türkçesinde kesir sayıları [+dan] ekiyle oluşturulur: *beş+dan ikki* “beşte iki”, *älti+dan üç* “altıda üç”, *sakkiz+dan yetti* “sekizde yedi” (Coşkun, 2000: 87-88)...

4. Üleştirme Sayıları (Taqsım Sonlar)

Nesnelere sayısını bölük bölük gösteren, bölme, ayırma, paylaşırma, dağıtma ifade eden sözcüklerdir. Asıl sayılardan türemişlerdir. Üleştirme sayıları bir nesneyle kullanılıyorsa, çokluk ifade ettiğinden yanındaki nesnelere çokluk eki almaz. Sıfat tamlaması şeklindeki sayıların üleştirme şekli *üçer yüz*, *altışar yüz* şeklinde yapılabilmekle beraber *onar bin*, *kırkar bin*, *yetmişer bin* şeklindeki kullanım daha çok tercih edilmektedir (Ergin, 2002: 251).

Özbek Türkçesinde üleştirme sayıları asıl sayıların üzerine [+ta] ve [+dan] eklerinin getirilmesiyle oluşturulur: *ikki+ta+dan non* “ikişer ekmek”, *üç+ta+dan guruh* “üçer grup”, *beş+ta+dan kün* “beşer gün” (Coşkun, 2000: 88)...

5. Topluluk Sayıları (Camlovçi Sonlar)

Bunlar, belirttikleri nesnelere arasında bir birlik, bir yakınlık olduğunu gösteren, belli bir topluluğu ifade eden sayılardır. *Beşiz kardeşler, ikiz kız...* Bu sayılarla birlikte kullanılan isimler çokluk eki alabilirler. Bu sıfatlar asıl sayı sözcüklerinden türemişlerdir. İki'den yediye kadar oluşturulabildikleri için sayıları çok azdır. Bunlar sıfat tamlaması şeklinde kullanılmalarından çok tek başlarına kullanılırlar: *ikizler, dördüz, beşizler* gibi (Ergin, 2002: 251).

Özbek Türkçesinde topluluk sayıları, asıl sayılara [+ala] ve [+lab] ekleri getirilerek oluşturulur: *olti+ala>olti+la hodisa* “her altı olay”, *tört+ala köl* “her dört göl”, *ming+lab som* “binlerce som” (Coşkun, 2000: 88)...

1.1.1.4. Zamir (Álmâş)

Zamirler (Alm. Pronomen; Fr. pronom; İng. pronoun, Rus. mestoimenie) adların, sıfatların, sayıların ve hatta bazı durumlarda fiillerin ve cümlelerin yerini tutan sözcük türleridir. Bu özelliğinden dolayı diğer sözcük türlerinden ayrılmaktadır. Zamirlerin hangi sözcük türü yerine kullanıldığı bağlamdan anlaşılabilir. Zamirler nesne, nitelik ve miktar anlamını doğrudan doğruya kendilerinde barındırmaz, çeşitli yollarla onlara işaret eder. Zamirlerin en önemli özelliği onların soyut ve genel anlamlar içermesidir.

Dilciler, diller arasında akrabalık ilişkilerinin saptanmasında zamirleri önemli ipuçları olarak görmektedir. Aynı zamanda dilciler eklemeli dillerde kişi gösteren ek ve belirtme öğelerinin genellikle zamirlerden geliştikleri görüşünü savunmaktadırlar (Aksan: 2007: 96).

Zamirlerden önce hiçbir zaman bir niteleyici sözcük gelmez. Zamirler bazı özelliklerine göre adlara, bazı özelliklerine göre sıfatlara, bazı özelliklerine göre de zarflara yakın özellikler taşımaktadır. Zamirler cümlede üstlendikleri görevlere göre ad, sıfat, zarf ve sayı karakterinde bulunabilirler. Ad karakterindeki zamirler cümlede adların alabileceği ekleri alır (*hammaning könglida* “hepsinin gönlünde”). Sıfat karakterindeki zamirler (*qanday* “nasıl”, *qaysı* “hangi”, *bu, şu, şunday* “böyle”...)

sıfatlar gibi addan önce gelir (*qaysı qışlâğida* “hangi köyde”, *qanday uruğ* “nasıl tohum”). Sayı karakterindeki zamirler (*neça* “kaç, ne kadar”, *neçançi* “kaçıncı”, *qança* “kaç, ne kadar”) sayılara benzer ve nesnenin miktarını ifade etmek için kullanılırlar: *Neçançi öy?* “Kaçıncı ev?”, *Yoşingiz neçada?* “Yaşınız kaç?”. Zarf karakterindeki zamirler (*nega* “niye, niçin”, *qalay* “nasıl”, *qanı* “hani, nerede”) zarfa benzer ve hareketin niteliğini, özelliğini ifade eder: *Ahvâllari qalay?* “Haliniz nasıl?” (ÖTG, 1975: 334).

Zamirler taşıdıkları çeşitli özellikleri dolayısıyla diğer sözcük türlerinden ayrılmaktadır. Zamirlerde sözcük türetme hadisesi adlara, fiillere ve sıfatlara göre daha güçsüzdür. Ancak Özbek Türkçesinde zamirlerden bazı ekler yardımıyla çeşitli türlerde sözcükler yapılabilir: *sensira-* “saygısızca davran-”, *sizla-* “siz diye hitap et-, hürmet et-”, *mensi-* “küçümse-”, *şunça* “bunca, bu kadar”, *menimça* “bence, bana göre”, *qaçângi* “ne zamanki”, *senbân, unda-munda* (ÖTG, 1975: 333).

Özbek Türkçesinde zamirler, anlam ve gramatik özelliklerine göre şu gruplarda değerlendirilebilir:

1. Kişi (Şahıs) Zamirleri (*men, sen, u, biz, siz, ular*)
2. İşaret Zamirleri (*bu, şu, oşa* “o, şu”, *mana şu* “işte şu”, *mana bu* “işte bu”, *ana şu* “işte o”)
3. Soru Zamirleri (*kim, nima, qanday* “nasıl”, *neça* “kaç, ne kadar”, *qaysi* “hangi”, *qança* “kaç, ne kadar”, *nega* “niye, niçin”, *qalay* “nasıl”)
4. Dönüşlülük Zamiri (öz “kendi”)
5. Topluluk Zamirleri (*hamma* “hepsi”, *bütün, barça* “hep, bütün”, *bari* “hep, bütün”, *har kim, har qanday*)
6. Belgisizlik Zamirleri (*heeç kim, heeç qanday, heeç nima, heç qaysı*)
7. Belirsizlik Zamirleri (*allakim* “birisi”, *allaqanday* “bir nice, bir”, *kimdir, nimadir* “nedir”, *allanima* “bir şey”) (ÖTG, 1975: 335).

İşaret zamirleri adlar, sıfatlar ve zarflar yerine kullanılabilir. Adlar yerine kullanımı şu şekildedir: *bu daraxtlar-bunlar, şu tâğlari-şularni...* Sıfatlar yerine kullanılan işaret zamirleri nesneden önce gelir ve nesnenin niteliğini ifade eder: *bu*

habar, *şu iş...* Zarf yerine kullanılan zamirler ise *şu-şu, oşa-oşa* “eskisi gibi, değişmemiş” şeklinde tekrarlanarak gelir (ÖTG, 1975: 337-338).

İşaret zamirleri [+dâq, +dâqa, +aqa, +daqangi, +aqangi] gibi ekleri almış şekilde de kullanılabilir: *bundoq, bundaqa, şunaqa, şundaqangi, şunaqangi* (ÖTG, 1975: 339)...

Şahsa sorulan *kim*; nesneye sorulan *ne*; niteliğe sorulan *qaysı, qanday* “nasıl”; miktara sorulan *neça, qança* “ne kadar”; zamana sorulan *qaçân* “ne zaman”; amaç ve nedene sorulan *nega, nimaga* “niçin” ve yere yönelik sorulan *qanı* “hani, nerede” soruları, soru zamirleridir:

- *Nimani* buyurmuş? “Neyi buyurmuş?”
- Mening *kimim* bor? “Benim kimim var?”
- *Kim kim* keldi? “Kim kim geldi?”
- Sening nima *işing* bor? “Senin ne işin var?”
- Siz *nimani* yoptirasiz? “Siz neyi yaptırıyorsunuz?”
- *Nima-nimalar* aldın? “Neler neler aldın?”
- *Nega* kelding? “Niçin geldin?”
- Soat *neçalar* boldi? “Saat kaç oldu?”
- *Neça* kilometr yol ketting? “Kaç kilometre yol gittin?”
- Endi siz *qaçon* hisob berasiz? “Şimdi siz ne zaman hesap vereceksiniz?”
- *Qalay* oqıyapti? “Nasıl okudunuz?”
- *Qalay*, fikrimiz sizga makulmı? “Nasıl, düşüncemiz size uygun mu?” (ÖTG, 1975: 343-352).

1.1.2. Tasvirî Fiil (Kömakçi Fe'l)

Tasvirî fiiller, tek başlarına bir anlam taşımayan sözcüklerdir. Birlikte kullanıldıkları sözcüklerle söze gücü yetme, kolaylık, çabukluk, birdenbirelik, deneme, devamlılık, süre ve yaklaşma anlamı katarlar. Türkiye Türkçesinde tasvirî fiiller esas olarak zarf-fiil şeklindeki esas bir fiile *bil-*, *ver-*, *gel-*, *gör-*, *dur-*, *kal-*, *yaz-*, *koy-* (*ko-*) tasvir fiilleri getirilerek oluşturulan yapılardır. Anlam, ilk getirilen fiilin

üzerindedir. Günümüzde ünlü şeklindeki zarf-fiiller tek başlarına zarf şeklinde kullanılmadıkları için böyle yapılar görüldüğünde orada tasvirî bir fiilin varlığı hemen anlaşılabilir. Ancak eski dönemlerde sonu ünlü ile biten birleşik fiiller olduğu gibi bunların tek başlarına kullanıldığı zarflar da görülmektedir. Böyle olunca da çevirilerde birtakım yanlışlıklar yapılmaktadır. Bu nedenle bu yapıların eski dönemlerde tek başlarına kullanıldıklarını unutmamak gerekmektedir (Ergin, 2002: 388).

Özbek Türkçesi tasvirî fiiller bakımından oldukça zengindir. Sadece tasvirî fiil olarak kullanılabilen fiiller dışında müstakil fiil olmalarına rağmen sözcük gruplarında ve cümlelerde tasvirî fiil olarak da kullanılabilen fiiller bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde zarf-fiil şeklindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasıyla oluşan birleşik fiiller mevcuttur. Bu birleşik fiillerin oluşmasını sağlayan tasvirî fiiller şunlardır: *ol-, ber-/ver-, bor-, bit- (bitir-), bil-, boşla-, bol-, çıq-, kara- kel-, ket-, kör-/bâq-, kôtar-, qal-, qoy-, otir-, öl-, ôt-, sal-, tişla-, tur-, tüş-, yot-, yoz-, yet-, yubor-, yür-...* Bu yardımcı fiillerin her birinin kendilerine özgü bazı nitelikleri bulunmaktadır. Bazı tasvirî fiiller her türlü zarf-fiilden sonra gelebilir; ancak genel olarak [-i)b] ve [-a/-y] zarf-fiil eklerini almış esas fiillerden sonra kullanılırlar. Bazı tasvirî fiiller sadece [-i)b] veya [-a/-y] zarf-fiil eklerinden sonra gelebilir. Örneğin; *ol-, ber-/ver-, tur-* tasvirî fiilleri [-i)b] ve [-a/-y] zarf-fiil eklerinden sonra; *boşla-, yâz-* tasvirî fiilleri [-i, -y] zarf-fiil ekli asıl fiillere; *bol-, tâşlä-* tasvirî fiilleri [-i)b] ekli zarflarla birlikte; *boşla-, bil-, yoz-* tasvirî fiilleri ise [-a, -i] zarf-fiil ekli asıl fiillerden sonra kullanılır. Bazı tasvirî fiiller esas fiile zarf-fiil eki almadan gelebilir: *yozdi-oldi, ayt-qoy, ketsin-qoysın...* Asıl fiil ve tasvirî fiilden oluşmuş birliklerde, asıl fiilden sonra birden fazla yardımcı fiil gelebilir: *aytib berib tur, aytib berib tura kal...* Aynı şekilde zarf-fiil ekleri almış birden fazla asıl fiilden sonra da bir tek tasvirî fiil gelebilir: *On yoşidan beri oqitib, yedirib, kiydirib kelaman.* “On yaşından beri okutup yedirip giydirim” (*A. Kadiri*). (ÖTG, 1975: 373-374).

Bazı tasvirî fiillerin tek, bazılarının ise birden fazla anlamı bulunmaktadır. Örneğin; *bit-* fiili tamamlanmışlık, eksiksizlik anlamını içermektedir. *qol-* fiilinin ise

ondan fazla anlamı mevcuttur (ÖTG, 1975: 375). Birden fazla anlamı olan tasvirî fiillerin hangi anlamda kullanıldığı ise bağlamdan anlaşılabilir (ÖTG, 1975: 376).

Türkçede yeterlik şekli eski dönemlerden bu yana Eski Türkçeden gelen *u-* “muktedir ol-“ yardımcı fiiliyle yapılmıştır. Sonraki dönemlerde ise *u-* yardımcı fiili unutulmuş ve Batı Türkçesinde *u-* yardımcı fiilinin yerini *bil-* yardımcı fiili almıştır. Ancak Batı Türkçesinde yeterlik fiilinin olumsuz şekillerinde *u-* fiilinin “-uma-, -üme-, -ıma-, -ime-, -ama-, -eme-” şeklinde tekrar ortaya çıktığı görülmektedir. Sonradan Osmanlı Türkçesinde dar ünlülü şekiller yerini “-ama-, -eme-”ye bırakmıştır (Ergin, 2002: 388).

Özbek Türkçesinde yeterlik fiili *âl-* ve nadir olarak da *bil-* fiilleridir. Yeterlik şeklinde birlikte kullanılan fiil kök ve gövdelerinin sonuna ünsüzlerden sonra [-a], ünlülerden sonra [-y] zarf-fiil ekleri getirilir. Bazı durumlarda da zarf-fiil eki [-a] ile *ol-* yeterlik fiilindeki /â/ ünlüsü kaynaşabilir: *aytol-* “söyleyebilmek”, *körol-* “görebilmek”, *oqiyol-* “okuyabilmek”, *sözlay bil-* “söyleyebil-”, *köndira olma-* “kandırama-”, *zorlay olma-* “zorlayama-”...

Özbek Türkçesinde kullanılan diğer tasvirî fiillerin özellikleri şunlardır: *ol-* (*kılıb ol-* “yapıp bitir-”, *sözlab ol-* “söyleyip bitir-”); *bor-* (*kılıb bor-* “yavaş yavaş yap-”, *rivojlanib bor-* “yavaş yavaş geliş-”); *boşla-* (*köra boşla-* “görmeye başla-”, *körsata boşla-* “göstermeye başla-”, *küla boşla-* “gülmeye başla-”, *işlay boşla-* “çalışmaya başla-”); *ber-*, *ver-* (*bârib ber-* “gidiver-”, *kılıb ber-* “yapıver-”, *sözlab ber-* “söyleyiver-”), *külaber-* “gülüver-”, *isteyber-* “isteyiver-”, *kıraber-* “kırıver-”); *bol-* (*okib bol-* “okuyup bitir-”, *tolab bol-* “ödeyip bitir-”, *yoziq bol-* “yazıp bitir-”); *çiq-* (Bola her yerga *karab çiqdi*. “Çocuk her yere baktı.” Hotin *işlamay çiqdi*. “Kadın çalışmadı, çalışmadan kaldı.” *Maktubni yozib çiqdim*. “Mektubu yazdım, yazıp bitirdim.”); *kel-* (*Bu odatlar bugüngaça yetip keldi*. “Bu adetler bugüne kadar ulaştı.” *Bu afsona asrlar boyınça sözlanib keldi*. “Bu efsane yüzyıllar boyunca söylenegeldi.”); *ket-* (*çopib ket-* “koşup git-”, *sözlab ket-* “söyle-, söyleyip git-”; *qızıb ket-* “birdenbire kız-”, *borib ket-* “birdenbire git-”), *külay ket-* “gülmeye başla-”, *qızaray ket-* “kızarmaya başla-”; *kör-*, *boq-* (*kelib kör-* “gelip dene-”, *karayib kör-* “bakmayı dene-”, *yâzib kör-* “yazmayı dene-”); *kötär-* (*barib kötär-* “gidil-”, *kelib*

kötar- “gelin-“); **qal-** (*hayrat qılib qol-* “şaşakal-“, *tüşib qâl-* “birdenbire düş-“, *yoza qol-* “yazadur-“, *bara qol-* “gidedur-“), *külmay qol-* “gülmeden kal-“, *qaramay qol-* “bakmadan kal-“); **qoy-** (*oqıb qoy-* “oku-“, *yoziq qoy-* “yaz-“, *kelip qoy-* “gel-“, *sözlay qoy-* “söyle-“, *ta’kidlay qoy-* “vurgula-“, *körmay qoy-* “görmeden bırak-“, *sözlamay qoy-* “söylemeden bırak-“); **otir-** (*Sözlab otiribmân.* “Söylüyorum, söylemekteyim.” *Ta’kidlab otiribsiz.* “Vurguluyorsunuz, vurgulamaktasınız.”); **öt-** (*sevib öt-* “çok çok sev-“, *işlab öt-* “çok çok çalış-“); **taşla-** (*sözlab taşla-* “esaslı bir şekilde söyle-“, *gaplaşib taşla-* “esaslı bir şekilde konuş-“); **tur-** (*Qarab turibman.* “Şu anda bakıyorum, bakmaktayım.” *İnsonlar kelib turidi.* “İnsanlar gelmekte.”); **yot-** (*yoziq yot-* “yazıyor ol-, yazıp dur-“, *borib yot-* “gidiyor ol-, gidip dur-“); **yoz-** (*tüşa yoz-* “neredeysе düş-“, *öla yoz-* “neredeysе öl-“); **yet-** (*borib yet-* “git-“, *koşib yet-* “koş-“); **yubor-** (*qıçqırıb yubor-* “birdenbire bağır-“, *yığlab yubor-* “birdenbire ağla-“); **yür-** (*Kelib yüribman.* “Geliyorum, gelmekteyim” *Külâb yürâdi.* “Gülüp duruyor.”) (Coşkun, 2000: 178-190).

1.1.3. Fiil (Fe’l)

Fiiller (Alm. Verb, Verbum; Fr. verbe; İng. verb; Rus. deystvie), bir oluş, kılış, devinim ya da bir durum gösteren sözcük türüdür. Bu sözcük türünün Aristoteles tarafından saptandığı şekilde görüşler bulunmaktadır. Kimi dilbilimciler de insanların ilk söylediği sözcüklerin eylemler olduğunu belirtmişlerdir (Aksan, 2007: 98). Tabiatıta biri nesne, diğeri hareket olmak üzere iki unsur vardır. Nesnelere canlı, cansız, maddi, manevi bütün varlıklar ve mevhumlardır. Hareketler ise nesnelere zaman ve mekân içindeki yer değiştirmeleri, oluşları, kılışları, duruşları, kısacası her türlü faaliyetleridir. Nesnelere varlıkları kendileri yerine geçen unsurlar, hareketler ise varlıkları ancak nesnelere ile beliren unsurlardır. Kâinatta bulunan bu iki unsur arasındaki fark onları isim ve fiil olmak üzere birbirinden kesin çizgilerle ayırmıştır. Nesnelere karşılaman isim kök ve gövdeleri tek başlarına kullanılabilirler, başka herhangi bir sözcük türüne ihtiyaç duymazlar. Ancak hareketleri karşılaman fiiller nesnelere, tek başlarına kullanılamazlar. Bunların kullanılabilmesi için hareketlerin çeşitli nesnelere bağlanmaları ve hareketi nesneye bağlarken de çeşitli çekimli şekillere girmeleri gerekmektedir. Kısacası fiiller cümle içinde her zaman çekimli şekillerde bulunurlar. Çekimli fiil üç unsurdan meydana gelir. Bu

unsurlardan birincisi yalnızca hareketi ifade eden fiil kök ve gövdesidir. İkinci unsur şekil ya da zaman ifade eden şekil ve zaman ekidir. Üçüncü unsur ise hareketi yapan kişiyi ifade eden şahıs ekidir. Bu üç unsur sırasıyla fiil kök veya gövdesi, şekil ve zaman eki ve şahıs eki şeklinde gelir. Bu durumda çekimli fiil şekle, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi karşılayan sözcüktür (Ergin, 2002: 280-281).

Özbek Türkçesinde de “hareket” sözcüğünün anlamı çok geniştir. Bu durumda *uhla-* “uyu-”, *yot-* “yat-”, *tur-* “dur-” gibi fiiller durumu; *qorq-*, *çoçı-* “kork-”, *zavqlan-*, *qahrlan-* gibi fiiller ruhsal değişimleri; *gulla-* “çiçeklen-”, *os-* “bit-, büyü-, geliş-” gibi fiiller biyolojik değişimleri ifade eden fiillerdir.

Özbek Türkçesinde fiiller leksik-grametik özelliklerine göre müstakil (bağımsız) fiiller ve yardımcı fiiller olmak üzere iki gruba ayrılır.

Bunun dışında Özbek Türkçesinde de fiilimsiler Türkiye Türkçesindeki gibi sıfatdoş (sıfat-fiil), ravişdoş (zarf-fiil) ve harakat nomi (isim-fiil) olmak üzere üç grupta incelenebilir:

1.1.3.1. Sıfat-fiil (Sıfatdoş)

Sıfat-fiiller esas olarak fiil özelliği taşıyan; ancak sıfatlar gibi önlerine geldikleri nesnelere niteliğini ifade eden sözcük türleridir. Türkiye Türkçesinde sıfat-fiiller için sıfat-fiil, isim-fiil, ortaç, partisip, sıfat-eylem, fiilsi, kılın adı, kılın sanı gibi terimler, Özbek Türkçesinde ise “sıfatdoş” terimi kullanılmaktadır. (Tekin, 2009: 17-18). Genel olarak bakıldığında sıfatlar ve sayılar nesnelere çeşitli özelliklerini nitelerler. Sıfatlar nesnenin rengi, şekli, tadı gibi özelliklerini; sayılar ise nesnelere miktarını ifade eden sözcük türleridir. Sıfat-fiillerin bu iki sözcük türünden farkı ise nesnenin durumunu veya hareketini niteleyen sözcükler olmasıdır (ÖTG, 1975: 510). Birer fiil şekilleri olarak nesnelere, hareketleri ile ifade eden sıfat-fiiller hareket dışında zaman da bildirir (Ergin, 2002: 333). Günümüz Özbek Türkçesinde [-gan (-kan/-qan), -(a)digan, -(y)digan, -(a)yatgan, -(a)r, -mas, -acak, -asi, -gi/-gü, -ğı/-gü, -miş] gibi ekler geniş bir şekilde kullanılmaktadır. [-gan (-kan/-qan)] Türkiye Türkçesinde {-An, -mİş, -dİk, -mA/-mAk} ile aynı işlevde kullanılmakta ve geniş geçmiş zaman anlamı ifade etmektedir. [-(a)digan, -(y)digan]

ekleri, geniş ve gelecek zaman anlamı vermektedir. [-(a)yatgan], geniş zaman anlamı ifade etmektedir; cümleye uzun süredir devam eden ve sık sık tekrarlanan bir iş anlamı katmaktadır. [-(a)r] geniş zaman anlamını ifade eder, [-mas] ise [-ar] sıfat-fiil ekinin olumsuz şeklidir. Bazı durumlarda gelecek zaman anlamı da taşımaktadır. [-gi/-gü, -ğ1/-ğü] genellikle üzerine [+si] iyelik ekini alarak gelecek zaman anlamı vermektedir. [-acak, -asi] birçok örnekte kalıplaşarak kullanılmakta ve cümleye gelecek zaman anlamı katmaktadır. [-miş] ise geçmiş zaman anlamı ifade etmekte ve genellikle kalıcı isimler yapmaktadır. Bu eklere bakıldığında Eski Türkçe döneminde kullanılan bazı eklerin günümüzde de kullanıldığı, bazılarının ise kalıplaşmış oldukları görülmektedir (Tekin, 2009: 18-19).

Sizga *aytadigan* gaplarım bor. “Size söyleyeceğim sözlerim var.”

Kelgan odamlarını tezda huzuringizga yuboraman. “Gelen adamları hemen huzurunuzda gönderiyorum.”

Oqıgan kitoblardagi qolga *tüşgan* josuslarning taqdiri keldi. “Okuduğu kitaplardaki yakalanan casusların kaderi geldi.”

Kel-acak habar “gelecek haber”, *bolma-ydigan harakat* “olmamış hareket”, *bol-ğusi iş* “olacak iş”, *aylanil-mas yol* “değiştiremez yol”, *kör-miş hotin* “görmüş kadın”, *yoz-ar kassa* “yazar kasa”...

1.1.3.2. Zarf-fiil (Ravişdoş)

Zarf-fiiller hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar fiil çekimleri gibi şekli, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket ya da sıfat-fiiller gibi nesneyi nitelemek için kullanılmazlar. Bunlar şahsa ve zamana bağlanmadan hareket halini karşılayan fiil şekilleridir. Fiili hâl ve durum yönünden niteleyen sözcük türlerine zarf denildiğine göre bu durumda zarf-fiiller fiillerin zarf şekilleridir ve daima çekimsiz bir şekilde kullanılırlar (Ergin, 2002: 338). Zarf-fiiller ya tek başlarına zarf olarak kullanılırlar (*sorab* “sorarak”, *quvâñib* “sevinerek”, *qoşaraq kel-* “koşarak gel-”, *kel-ğaç* “gelince”, *sözla-may qal-* “söylemeden kal-”, *kel-gali* “geleli”) ya da yardımcı

fiillerin önüne gelerek onları birleşik fiil yaparlar (*alı ber-* “aliver-”, *tüşe yaz-* “düşeyaz-”, *kel-a ber-* “geliver-”, *oqı-y bil-* “okuyabil-”) (Ergin, 2002: 339).

1.1.3.3. İsim-fiil (Harakat Nomı)

İsim-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları, şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır (Korkmaz, 2009: 864). Fiiller, isim-fiil (matar) ekleri getirilerek adlandırılır. Türkiye Türkçesinde isim-fiiller {-mAk, -mA, -Iş} ekleri ile Özbek Türkçesinde [-moq, -(i)ş, -(u)v] ile oluşturulur. [-moq] daha çok yazı dilinde, [-(i)ş] hem yazı hem konuşma dilinde kullanılır. [-(u)v] ise diğerlerine göre daha seyrek kullanılmaktadır: *Çocuk yetiştirmek*, *iyi yazabilmek*, *ısınmak*; *kazanma*, *kızma*, *anlama*; *okunuş*, *gidiş*, *geliş*, *batış*; *oqımoq* “okumak”, *ketmoq* “gitmek”, *tanıtmoq* “tanıtmak”, *bolış* “oluş”, *keliş* “geliş”, *qaraş* “bakış”, *topiş* “buluş”, *qorquv* “korkma, korku”, *oquv* “okuma”, *yazuv* “yazma” (Erkaya, 1992: 56-58).

1.1.4. Zarf (Raviş)

Zarflar (Alm. Adverbium; Fr. adverbe; İng. adverb; Rus. nareçie); zaman, yer, durum ve miktar bildiren sözcüklerdir. Tek başına sıfat düşünülemez gibi zarf da düşünülemez. Sıfatlar, sözcük gruplarında bir ismin önüne gelerek onu niteler; zarflar ise cümlede sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın önüne gelerek onları anlam bakımından etkileyen sözcük türleridir.

Zarflar çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman çekim eklerini alırlar; ancak zarf oldukları zaman durum ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini almazlar. Durum ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, vasıta ve yönelme ekleridir. Bu ekler adeta bir zarf yapım eki gibi görünürler ve geçmişten bu yana da yapım eki olarak kalıplaşarak günümüze kadar gelmişlerdir (Ergin, 2002: 258). Zarflar, sıfatlar ve başka zarflarla da kullanılırlar; ancak genel olarak fiillerle kullanıldıkları görülmektedir. Zarflar anlamını etkilediği, değiştirdiği fiile doğrudan doğruya çekimsiz bir şekilde bağlanır. Eğer bu şekildeki sözcükler herhangi bir çekim eki almışsa zarf olmaktan çıkar: *ileri git-* (ileri: zarf), *ileri+y+e git-* (ileriye: isim) (Ergin, 2002: 258).

Türkiye Türkçesinde çeşitli şekillerde oluşturulan zarfları anlamlarına göre durum zarfları, yer-yön zarfları, zaman zarfları, azlık-çokluk (miktar) zarfları ve amaç (maksat) zarfları olmak üzere beş gruba ayırabiliriz.

Özbek Türkçesinde zarflar, ekler ya da bir araya getirilen sözcükler yardımıyla yapılmaktadır. Zarf yapımında kullanılan ekler genellikle ad, sıfat, zamir, sıfat-fiil ve zarf-fiillere eklenen [+ça, +larça, +çasiga, +iga/+siga, +dek/+day, +lab, +ona, +an, +gaça, +simon, +namo, +lay/+layın, +n (+in, +un)] ekleri yardımıyla yapılabilir: *dostça*, *askarça* “askerce”, *yangiça* “yenice”, *mardlarça* “mertçe”, *yillarça*, *ojarçasiga* “inatçıcısına”, *yalpisiga* “genellikle”, *uzunasiga* “uzunca”, *askardek* “asker gibi”, *sizdek* “sizin gibi”, *bunday* “bunun gibi”, *keçalab* “gecelerce”, *oylab* “aylarca”, *dostona* “dostça”, *ojizona* “acizce”, *zahiran*, *fikran*, *vaktgaça*, *arazsimon* “darılmış gibi”, *olimnamo* “bilgin gibi”, *tirikleyin* “canlıca”, *keçin* “geççe”, *oldın* “öncelikle” (ÖTG, 1975: 529-532). Sözcüklerin yan yana getirilmesiyle meydana getirilen zarflara da şu örnekler verilebilir: *kündan-künga*, *bu oraga*, *har safar*, *har lahza*, *bir on*, *bir boşdan*, *qator qator*, *tez-tez*, *jüda-jüda*, *borib borip* “gidip gidip”, *boşka boşka*, *üzil kesil* “kesinlikle”, *oldın keyin* “önce sonra”, *öz öziçe*, *taqa-taq* (ÖTG, 1975: 532-535).

Özbek Türkçesinde zarflar anlamlarına göre durum, yer, zaman, miktar ve amaç zarfları olmak üzere beş grupta incelenebilir:

- Elim, yurtım deb *qahramânlarça* küreşdilar. “Memeleketim, yurdum diyerek kahramanlar gibi savaştılar.”
- *İlgariga* intil, *oldinga* bos demiş. “İleri git, önce bas demiş.”
- Hodisani *avval* anglat. “Olayı önce anlat.”
- U *hiyla* uzoqlaşmışdi. “O bayağı uzaklaşmıştı.”
- Siz odamlarga şunday köriniş üçün *corttaga* şunday qılsangız kerak. “Siz adamlara böyle görünmek için mahsus, bile bile şöyle yapmalısınız.” (ÖTG, 1975: 538-539)

Özbek Türkçesinde zarfların yalın derece (*tez*), karşılaştırma derecesi (*tez-roq* “daha çabuk”), artırma derecesi (*eng tez*) ve yoğun-güçlendirme derecesi (*tez-tez, zinhor-zinhor*) olmak üzere dört çeşit derecesi vardır (ÖTG, 1975: 540).

2. Müstakil (Bağımsız) Anlamı Olmayan Sözcükler

2.1. Relativ (Leksik Anlamı Olmayan) Sözcükler

2.1.1. Ünlem (Ündov)

Ünlemler (*Alm.* Interjektion; *Fr.* interjection; *İng.* interjection; *Rus.* vosklitsatelnyy znak); konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık, hitap, hayıflanma gibi her türlü duygu ve heyecanını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya yarayan sözcük türüdür (Coşkun, 2000: 226). Bunlar içinde en geniş kullanılanı, duyguları ifade eden ünlemlerdir. Ünlemlerin kendine özgü özellikleri vardır ve bu özellikleri dolayısıyla diğer sözcük türlerinden ayrılır. Ünlemler başka sözcüklerle münasebete girmez ve cümlenin herhangi bir ögesi olamaz (ÖTG, 1975: 591). Ünlemler tek başlarına kullanılabilen ve başlı başına bir anlam taşıyan sözcük türüdür (Ergin, 2002: 349).

Anlamlarına göre ünlemler, duygu ve hitap ünlemleri olmak üzere iki grupta incelenebilir. Duygu ünlemleri, kişilerin hislerini ve duygularını ifade eder: *obbo, oh, attang* “yazık”, *ah, ov* (şikayet), *dod* “imdat”, *bälli* (övgü bildirir), *bay-bay* (hayret, acıma, nefret ifade eder), *hayfki* (Coşkun, 2000: 226-229)... Hitap ünlemleri ise hitap, seslenme ve çağırma görevlerinde kullanılır: *ey, e* “buyur”, *hay, hâv* “hey”, *habbarakalla* “haydi”, *ayyühannos* “ey insan”, *hayt* “haydi”, *hayr* “Allaha ısmarladık”, *qani, marhama* “buyurun, rica ederim”, *pöşt* “çekilin”; *ana* “işte”, *mana* “işte”; *oriy* “evet”, *ha* “evet”, *havva* “evet”, *hoş* “peki, evet, söyleyin”, *hor* “peki, olur”, *labbay* “evet, buyur”, *mayli* “peki, makul”, *yoq* “hayır” (Coşkun, 2000: 229-233).

2.1.2. Modal Sözcükler

Bir yargı bildirmek için tek başına veya çekimli bir fiille kullanılan sözcükler dizisine “cümle” denir. Bir cümle, konuşanın o konu ile ilgili düşüncesini de bildirir.

Sözü söyleyen kişinin kendi fikrini ifade etmesiyle oluşan ve birbirleriyle morfolojik, sentaktik, leksik kurallar çerçevesinde sıkı sıkıya bağlı olan anlama *modal anlam*, konuşanın kendisinin ifade ettiği düşünceye çeşitli yönlerden ilgisini bildiren, sözü söyleyen kişinin o olayla ilgili olarak objektif veya subjektif münasebetini ifade eden sözlere ise *modal sözler* denir. Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde "kip" (*Alm.* Modus; *Fr.* mode; *İng.* mood, mode; *Osm.* sîga; *Rus.* modus) maddesinde *modal* terimi "kök ve gövde durumundaki fiilin bildirdiği oluş ve kılışın; konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilen şahıslar açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimi olarak tanımlanmıştır (Korkmaz, 2010: 148). *Modal* terimi Berke Vardar'ın *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde (*Alm.* Modus; *Fr.* mode; *İng.* mood, mode) maddesinde "eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle salt bildirmeye mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklilik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği" şeklinde tanımlanmıştır (Vardar, 2002: 135). "Kiplik" (*Alm.* modalität; *Fr.* modalité; *İng.* modality, *Rus.* modalnost) maddesinde ise "1. Konuşucuyla dinleyici arasındaki bildirişimin türüne göre tümcenin içerdiği yapının özelliğidir. 2. Bir başka anlambirimi belirleyen dilbilgisel anlambirim" şeklinde açıklanmıştır (Vardar, 2002: 135). Emine Gürsoy Naskali'nin *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde modal sözlere edatlar ve cümle başı edatları maddesinde değinilmiştir (Naskali, 1997: 28, 36). Verilen bu bilgilerden modal sözün morfolojik olarak fiilin kip ve zaman yapısını ilgilendirdiğini anlıyoruz. Kip ve zaman ifadeleri fiille ilgili bir olgudur; ancak modallikte kip ve zaman olgusunun bulunması şart değildir. Çünkü bu durum fiilsiz cümlelerde de belirgin bir ses tonu ve tonlama kullanılarak da ortaya çıkarılabilmektedir (Biray, 2009: 342). Modal sözler bir düşünceyi daha net bir şekilde anlatmak, o düşüncenin doğruluğuna inanma derecesini, kesinliğini veya şüpheli olduğunu ifade etmek için kullanılır. Modal sözler cümlenin herhangi bir parçası olarak gelmezler; ancak cümle ögeleri ile sentaktik yönden ilişki içindedirler. Genel olarak cümlenin girişinde bulunsalar da cümlenin girişindeki her söz modal söz olarak değerlendirilemez. Modal anlamlar morfolojik olarak kip, zaman ve şahıs ekleri; sentaktik olarak özel cümle yapıları, tekrar, tonlama ve leksik olarak dilde çeşitli yöntemler kullanılarak ifade edilir (ÖTG, 1975: 582, 584). Aynur Öz Özcan'ın

konu ile ilgili makalesinde Palmer'in modalite ile ilgili görüşüne yer verilmiştir. Palmer'e göre *modalite* sözün öznel niteliği ile ilgilidir ve hatta öznellik modalitenin temelidir. Modalite, konuşmacının fikir ve tavrının gramatikleşmesidir (Palmer, 1986: 16; Özcan, 2004: 2253-2264).

Genel olarak bakıldığında bir konuşucu çevresinde sürekli olarak meydana gelen değişiklikler, karşılaştığı varlıkların özellikleri, çeşitli nesnelere hareketleri konusundaki tavrını ve düşüncesini kurduğu cümleye yansıtır. Cümle içeriğinin gerçekle ilişkisi ve konuşucunun bu konudaki fikri, dilbilimde genellikle cümlenin modallığı şeklinde adlandırılır. Özbek ve Türkiye Türkçesi gramerlerinde modal sözler farklı değerlendirilmektedir. Özbek Türkçesi gramerlerinde modal sözler adıyla ayrı bir grupta ele alınan bu sözcük türü, Türkiye Türkçesi gramerlerinde ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirilmemekte ve genel olarak zarfların, edatların veya ünlemlerin bir türü olarak ele alınmaktadır. Türkiye'deki çalışmalarda genel olarak zarfların içinde değerlendirilen modal sözlere bakıldığında bu yapıların zarf gibi sadece fiilin, zarfın ya da sıfatın anlamını etkilemedikleri, cümlenin bütününün anlamını etkiledikleri, bu nedenle de bu yapıların herhangi bir sözcük türü içinde değerlendirilmesi yerine ayrı bir sözcük türü olarak ele alınması gerektiğini görüyoruz. Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Edatlar* adlı çalışmasında *belki/belkim, galiba, her halde, hiç şüphesiz, ihtimal ki, şüphesiz* gibi yapılar bağlama edatları konusu içinde; *'aceb, asla, elbet/elbette, galiba, hiç, ille/illâ, muhakkak, mutlaka, tabii* gibi yapılar da kuvvetlendirme edatları içinde değerlendirilmiştir (Hacıeminoğlu, 1992: 114, 124-126, 149, 158-159, 159-162, 193; 218, 240-241, 242, 245, 246-247, 249, 255). Bu tür sözler, Gencan'ın çalışmasında zarf konusu içinde ele alınmıştır (Gencan, 1996: 280). Banguoğlu'nun çalışmasında ise modal anlam bildiren sözcük ve yapılar belli bir sınıflandırma yapılmadan "Gerçekleme Zarfları" başlığı altında değerlendirilmiş; *evet güzel, hayır çıkmadı, öyle değil, peki tamam mı?, olur elbette, tabii, yok, asla, katiyen* gibi yapılar sıralanmıştır. Banguoğlu, "Olur-olmaz" kavramlarına böldüğü bu zarflar arasında, orta kavramlar olarak saydığı ve kullanışta bu ikisinin arasına düştüğünü düşündüğü *gerçekten elverişli, oldukça elverişli, hiç elverişli değil, elbette anlayacak, belki anlar, hiç anlamaz* örneklerini sıralamıştır. Bunun dışında *galiba, ihtimal, bari,*

keşki, bolayki gibi ihtimal ve dilek bildiren sözleri de bu grupta değerlendirmiştir (Banguoğlu, 2000: 372).

Doğan Aksan yönetiminde Neşe Atabay, Sevgi Özel ve İbrahim Kutluk tarafından hazırlanan *Sözcük Türleri* adlı çalışmada *elbet, elbette, mutlaka, tamamen, kuşkusuz, şüphesiz, er geç, asla, hiç, hiç mi hiç, ne olursa olsun, ne derlerse desinler; belki, olsa olsa, ola, ola ki, tut ki, varsayalım ki, farz edelim ki, farzet ki* gibi kesinlik ve olasılık bildiren modal yapılar, “Durum Belirteçleri” konusu içinde “Kesinlik” ve “Olasılık Belirteçleri” başlığı altında değerlendirilmiştir (Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 93-95).

Korkmaz’ın çalışmasında modal sözler “Durum Zarfları” başlığı altında “Kesinlik Bildirenler” ve “Olasılık (İhtimal)”, “Duraklama, Tereddüt, Şüphe ve Şaşırma Bildirenler” konuları içinde değerlendirilmiştir. Korkmaz; *asla, behemahal, bir türlü (asla), elbet, elbette, doğrudan doğruya, doğruca, gerçekten, er geç, hiç, hiç mi hiç, iyice, kat’iyyen, kesinlikle, mutlaka, ne olursa olsun, ne derlerse desinler, tamamen, tamamıyla, zaten* gibi kesinlik bildiren zarfların fiildeki oluş ve kılışa kesinlik kazandırdıklarını, onları bu açıdan pekiştirdiklerini; *acaba, acep, belki, belki de, galiba, ihtimal ki, olsa olsa, ola ki, tutalım ki, varsay ki, varsayalım, farz edelim ki* gibi olasılık, tereddüt, şüphe ve şaşırma bildiren zarfların fiildeki oluş ve kılışın gerçekleşme durumunun bir olasılık, merak, şüphe ve şaşırma bağladıklarını bildirmiştir (Korkmaz, 2009: 507, 509). Korkmaz çalışmasının “Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçlar” bölümünde *elbette ki, kuşkusuz, şüphesiz, hiç şüphesiz* sözcüklerine de yer verilmiştir (Korkmaz, 2009: 1122-1123). Söz konusu çalışmada *acep, elbet* gibi yapıların “Dışa Dönük Ünlemler” olarak adlandırılan bölümde de ele alındığı görülmektedir. Dışa dönük ünlemlerin insanların iç dünyasındaki duygu ve heyecanlarını yansıtan ünlemler olmadığı, insanın dış dünyadaki insanlar, hayvanlar ve nesnelere olan iletişimini seslenme, gösterme, sorma, onaylama, cevap verme yollarıyla ortaya koydukları ifade edilmiştir (Korkmaz, 2009: 1173).

Aynur Öz Özcan’ın Özbek ve Türkiye Türkçesinde kesinlik ve olasılık-tahmin bildiren modal sözler konulu iki makalesinde modal sözün tanımı yapılmış, Türkiye’de ve Türkiye dışında bu türün nasıl değerlendirildiğinden bahsedilmiş ve

modal sözcükler Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olan, Özbek Türkçesine özgü olan ve Türkiye Türkçesine özgü olan modal sözcükler şeklinde üç gruba ayrılarak incelenmiştir (Özcan, 2004: 2256-2262, 452-456).

Nergis Biray'ın "Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?)" başlıklı makalesinde, Kazak Türkçesi gramerlerinde gösterme, onaylama, sorma, ret, cevap verme vb. bildiren sözcük ve yapıların dilbilim eserlerinin çoğunda "Modal Sözcükler" başlığı altında ele alındığı, bazen de yardımcı (kömekçi) sözcük terimiyle karşılandığı belirtilmiş, Kazak Türkçesinde çeşitli eserlerde konu ile ilgili tanımlamalara yer verilmiştir (Biray, 2009: 340).

Modal sözcükler Özbek Türkçesinde ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirilmektedir. Aynur Öz Özcan konu ile ilgili makalesinde *Kononov'un Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka* adlı eserinde "Modalniye Slova" başlığı altında modal sözcüklere yer verildiğini belirtmiştir. Buna göre Kononov, kitabın cümle bilgisi bölümünde cümle içinde ne temel ne de yardımcı öge sayılabilecek, semantik bakımdan ayrı duran söz ve söz gruplarının bulunduğunu, bunların kendilerine özgü içerikleriyle bütün ifadeye özel bir anlam verdiklerini ve bu söz ve söz gruplarının giriş sözcükleri olarak adlandırıldıklarını belirtmiş ve modal sözcükleri şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Pişmanlık, sevinç, şaşkınlık türünden modal faaliyetler: *maatessüf*
2. Emin olma, tereddüt, tahmin bildiren modal sözcükler: *şüphesiz ki, hiç şüphe yok ki, elbet, elbette, gerçekten, mutlaka, mutlak, galiba, ihtimal (ki), muhakkak ki, belki*
3. İleri sürülen fikrin menşei: *bence, nazaran, sözüne göre*
4. İleri sürülen düşüncenin daha önceki düşünceyle bağlantısı: *demek, demek ki*
5. Düşüncenin sıralanması: *evvela, evvelden, birincisi*
6. Karşılaştırma: *sanki, tıpkı, güya, âdeta*
7. Onaylama, ret bildiren modal sözcükler: *evet, yok, hayır, hay hay* (Kononov, 1956: 346, 355, 488-490; Özcan, 2008: 447-459).

Modal sözler Özbek Türkçesinde taşıdıkları anlamlara bakılarak düşüncenin açıklığını, kesinliğini ifade etmek için kullanılan ve düşüncenin belirsizliğini, açık, net olmadığını, şüpheli olduğunu ifade etmek için kullanılan modal sözcükler olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenmektedir (ÖTG, 1975: 583, 587). Bunların cümleye nasıl bir anlam kattığı konuşmada şekillenmektedir.

Düşüncenin açıklığını ifade etmek için kullanılan modal sözler arasında düşüncenin doğruluğunu, gerçekliğini (*darhakikat, hakikatan, hakikatda, filhakikat, nafsambiriga, muhakkak, vokean*); kesinliğini (*şübhasiz, sözsiz, şaksiz, şak-şüphasiz*); anlatılan olayın gerçekleşmesine veya gerçekleşeceğine yönelik inancı (*albatta*), anlatılan olayın gerçekleşmesinin çok doğal olduğunu (*öz-özidan, tabiy*), düşüncenin gerçekliğini hatırlatmayı (*râstdan ham, darvoke, aslida, asli, aslan*) ifade eden modal sözler vardır. Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olan modal sözler *albatta-elbette, qat'ıyan-kat'ıyyen, mutlaqâ (mutlaq)-mutlaka, muhaqqaq-muhakkak, şübhasiz-şüphesiz* ve *hiç şübhasiz-hiç şüphesiz* gibi yapılardır. Bunlar Türkiye ve Özbek Türkçelerinde birbirleri yerine kullanılabilir. *şübhasiz-şüphesiz* yapısı dışında diğer yapılar cümlenin her yerinde kullanılabilir. *albat, albatta-elbet, elbette* yapısı Özbek Türkçesi gramerlerinde anlatılan olayın gerçekleşeceğine dair kesin inancı bildirir, bunun dışında cümleye kesinlik ve onaylama anlamları da katar. *mutlaqâ (mutlaq)-mutlaka* yapısı Özbek Türkçesinde olumlu cümlelerde kullanılırken konuşmada olumsuz cümlelerde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu yapıların yerini genellikle *kesinlikle* ve *kesin* sözcükleri almaktadır. Özbek Türkçesinde eski olduğu bilinen *muhaqqaq-muhakkak* yapısı Özbek ve Türkiye Türkçelerinde diğer modal sözler kadar sık kullanılmamaktadır. *şübhasiz-şüphesiz* yapısı Özbek Türkçesinde *sözsiz*, Türkiye Türkçesinde genellikle *kesin* ve *kesinlikle* yapıları ile aynı anlamdadır. Bu yapı Özbek Türkçesinde genellikle cümlenin girişinde kullanılırken Türkiye Türkçesinde cümle sonunda da kullanılabilir. *sözsiz, şaksiz* ve *şak-şübhasiz* yapıları sadece Özbek Türkçesinde kullanılan ve cümleye “kesin, kesinlikle, mutlaka” anlamları veren yapılardır. *eminim, kesin, kesinlikle, kuşkusuz* sözcükleri ise Türkiye Türkçesine özgü olan ve cümlenin her yerinde kullanılabilen modal sözcüktür. Kesinlik bildiren modal sözler, genellikle vurgulanmak istenen yapıdan önce kullanılır, böylece anlam güçlendirilmiş olur. Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olarak kullanılan modal

sözler alıntı sözcüklerdir. Diğer modal sözler birbiri yerine kullanılabilen, kullanılan tercihinin göre kendilerine yer verilen eş anlamlı yapılardır (Özcan, 2008: 452-456).

Düşüncenin açık, net olmadığını, şüpheli olduğunu ifade etmek için kullanılan modal sözler arasında da düşüncenin tahminî (*şekilli, çâği, çamasi* “heralde, galiba, anlaşılan”), şüpheli (*ehtimal, balki*), anlama bağlı (*hâyna-hây, aftidan* “galiba, anlaşılan”, *mazmuni*) olduğunu, düşüncenin gerçekliği konusunda şüphe duyulduğunu (*har qalay* “her nasıl”, *har hâlda*) ifade eden modal sözler vardır (ÖTG, 1975: 583). *balki-belki, ehtimâl-ihtimal, gâliba-galiba, har hâlda-herhâlde* gibi sözler aralarında bulunan küçük fonetik farklılıklar dışında Özbek ve Türkiye Türkçelerinde ortak olan ve cümlenin her yerinde kullanılabilen yapılardır. *balki-belki* yapıları Özbek ve Türkiye Türkçelerinde oldukça sık kullanılmaktadır. *ehtimâl-ihtimal* yapısı Türkiye Türkçesine oranla Özbek Türkçesinde daha çok yer almaktadır. *gâliba-galiba* yapısı Özbek Türkçesinde genellikle cümle başında kullanılmakta, Türkiye Türkçesinde ise cümlenin her yerinde kullanılabilir (Özcan, 2004: 2256-2258). *çâği, çamasi, çamamda, aftidan, har qalay, mazmuni* ve *şekilli* sözleri Özbek Türkçesine özgü modal sözlerdir. Bu modal sözler birbirleri yerine kullanılabilen sözlerdir; ancak bazıları cümlede kullanılış yerlerine göre farklılık göstermektedir. *çâği* sözcüğü çok sık kullanılmamakta ve genellikle cümlenin sonunda yer almaktadır. *çamamda* sözü tahmin anlamındaki “çama” sözcüğüne iyelik ve bulunma hali eklerinin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu nedenle sadece birinci şahsın tahminini bildirmekte, cümle başı ve sonunda kullanılabilir. *Çamasi* sözü de genel olarak cümle sonlarında, *aftidan* sözü ise genellikle cümle başlarında bulunmaktadır. *Her qalay* modal sözü *her halde* sözü yerine kullanılmakta; ancak *her halde* sözü cümlenin her yerinde, *her qalay* sözü ise cümlenin girişinde kullanılabilir. *mazmuni* sözü diğer modal sözler kadar sık kullanılmamakta ve genellikle cümle başlarında yer almaktadır. *şekilli* sözünün diğer modal sözlerden farkı sadece cümle sonunda kullanılabilmesidir. Kendisi gibi cümle sonunda kullanılan *çâği, çamasi* ve *çamamda* sözlerine göre daha sık görülmektedir. Bu modal sözlerin devamlılıklarını sağlayan en önemli nokta cümlede kullanılış yerlerinin farklı olmasıdır. Cümlenin her yerinde kullanılabilen modal sözler diyaloglarda önceki düşünceyle ilgili olarak gelebilmektedir; ancak bu durum cümlenin sadece sonunda kullanılabilen *çâği, çamasi, çamamda* ve *şekilli* sözleri için

geçerli değildir. *muhtemelen*, *sanırım* ve *zannederim* gibi sözler ise Türkiye Türkçesine özgü modal sözlardir. *muhtemelen* sözü genellikle cümle başında kullanılmakta, diğerleri ise cümlenin her yerinde kullanılabilmekte, bu nedenle diyaloglarda da tek başlarına gelebilmektedirler. *sanırım* ve *zannederim* birinci tekil şahısla çekimlendiği için birinci şahsın konuşmadaki tahmini bildirilebilmekte, diğer şahıslar için kullanılamamaktadır. Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olan olasılık-tahmin bildiren sözler alıntı sözcüklerdir (Özcan, 2004: 2258-2262).

Özbek Türkçesinde modal sözlere konuşmada durak ile, yazıda ise *belki* ve *şakilli* sözleri dışında virgülle ayrılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu yapılar yazıda virgülle ayrılmaz, konuşmada ise durak ile belirtilir (Özcan, 2004: 2262).

Özbek Türkçesinde modal sözlere sayısı çok fazla değildir. Yakın anlamlı modal sözlere bir kısmının konuşma sırasında kullanımına göre anlam farklılığı ayırt edilebilir. Örneğin; *şübhasız*, *şaksız*, *sözsüz* sinonimlerinden *sözsüz* modal sözünün anlamı daha güçlüdür; düşüncenin kesinliği hiçbir tartışmaya açık değildir. Diğerlerinde ise bu derecede bir kesinlik söz konusu değildir.

Modal sözlere, özellikleri gereği konuşmaya özgü sözcük türleridir. Bu nedenle modal sözlere genel olarak yazı dilinden çok konuşma dilinde rastlamak mümkündür. Ancak *sözsüz*, *şübhasız*, *tabiiy*, *hakikatda* gibi bazı modal sözlere edebî dilde de kullanılmaktadır. Aktif modal sözlere arasında *albatta*, *ehtimal*, *darhakikat*; pasif modal sözlere arasında ise *çâği*, *darvoke* gibi sözlere bulunmaktadır.

Modal sözlere anlamı daha da güçlendirmek için tekrarlanarak kullanılabilir. Bir cümlede birden fazla modal söz bulunabilir. Modal sözlere hissel, duygusal anlam içeren sözcüklerle birlikte kullanılabilirler gibi ilgeç (yükleme) olarak da kullanılabilirler (ÖTG, 1975: 585).

Modal sözlere bir nesneyi adlandırma ve cümle ögesi olma gibi özelliklere sahip olmadıklarından müstakil sözcükler içinde değerlendirilememekle birlikte taşıdıkları özelliklere göre ayrı bir sözcük türü olarak ele alınmalıdır. Modal sözlere, anlam ve görev olarak edat ve bağlaçlardan tamamen farklıdır. Edatlar sözcüklerin, bağlaçlar sözcük veya cümlelerin birbirleriyle münasebetlerini, modal

sözler ise sözü söyleyen kişinin düşünce ile münasebetini ifade eder. Modal sözler kısmen ünlem sözcük türüne benzetilebilir. Her iki sözcük türü de cümlenin herhangi bir ögesi sayılmazlar; ancak cümlenin tamamını anlam yönünden etkilerler. Ünlemler söz söyleyenin duygusunu, heyecanını ifade eder; cümleye duygusal yönden anlam katar. Modal sözler ise düşüncenin açıklığını veya açık olmadığını ifade eder, cümleye aklî yönden anlam katar. Böylece modal sözler cümleye ek bir anlam katmış olurlar. Zarf sözcük türüne de benzetilebilecek olan modal sözler, zarfların sadece önlerine geldiği zarf, sıfat ve fiillerin anlamlarını etkilemeleri, modal sözlerin ise cümlenin bütününe çeşitli anlamlar katmaları nedeniyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Mahiyet olarak modal sözcükler ile ilgeçler (yüklemeler) arasında da bir yakınlık söz konusudur. Bundan dolayı da bu iki sözcük türü çoğunlukla beraber ele alınmakla birlikte iki sözcük türü arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. İlgeçler (yüklemeler) çeşitli anlamları ifade eder, çoğunlukla tek başlarına kullanılmazlar, çeşitli sözcüklerle birlikte kullanılırlar. İlgeç, içinde bulunduğu cümleyle doğrudan ilgili değildir, öncelikli olarak birlikte kullanıldığı ögenin anlamını vurgulamakta görev alır ve bu öge vasıtasıyla cümleyle ilişkili olurlar (ÖTG, 1975: 588).

Bazı sözcükler cümle içinde modal söz ya da diğer sözcük türleri görünümünde olabilirler. Bu sözcükleri ayırt etmek için cümlede ne şekilde kullanıldıklarına bakmak yeterlidir. “Murâd ota yomğır yoğış ehtimalini aytib.” cümlesinde *ehtimal* sözcüğü ad görevindedir. “*Ehtimal* sözing toğrıdır.” cümlesinde ise *ehtimal* sözcüğü modal söz görevindedir.

Düşüncelerin karşılıklı münasebetini ifade eden *hullas*, *demak*, *binovarin* “binaaleyh”, *qısqasi* “kısacası”, *umuman* (genelleştirme ifade eden sözcükler); *masalan*, *jumladan*, *çünânçi* “yani, mesela” (açıklama ifade eden sözcükler); *aksinça* “tersine, bilakis” (karşıtlık ifade eden sözcükler); *avvalâ*, *avvalambâr*, *nihâyat* (düşüncelerin sırasını gösteren sözcükler); *hususan*, *aynıksa* “özellikle”, *asâsan* (onaylama bildiren sözcükler); *kâşki*, *zâro*, *yahşiki hayriyat*, *haytâvur*, *attang* “ne yazık”, *afsuski* “maalesef, ne yazık ki”, *ajaba*, *abbâ*, *bolmasamçi* “yoksa ki” (duygu, his anlamı bildiren sözcükler) modal sözler değildir, bunlar modal sözlerle karıştırılmamalıdır. Bu sözcük türlerinin bazıları cümlenin girişinde bulunur; ancak bu durum onları modal söz kategorisine dâhil etmez. Gereklilik anlamındaki *kerak*,

darkor “gerek”, *zarur*, *lâzim* gibi sözcükler de cümlenin öğeleri ile sentaktik bir şekilde bağlandıkları için modal söz değildirler. *bârişim kerak*, *kitâb kerak* gibi yapılara bakıldığında bunların cümlede yüklem oldukları görülmektedir. Modal sözler ise bu tür görevlerde kullanılmazlar (ÖTG, 1975: 589).

2.1.3. Bağlaç (Boğlovçi)

Bağlaçlar (Alm. Konjunktion, Bindewort; Fr. conjonction; İng. conjunction, Rus. soyuz) sözcükten küçük dil birliklerini, sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında ilişki kuran sözcük türleridir. Türkçede aslında bağlama edatlarının olmadığı, yabancı dillerin etkisi ile sonradan ortaya çıktığı bilinir. Bu nedenle Türkçede kullanılan bağlaçların büyük bir kısmı yabancı asıllıdır. Türkçe olanlar da bazı isim ve fiil şekillerinin kalıplaşması ile meydana gelmişlerdir (Ergin, 2002: 352).

Bağlaçların tek başlarına bir anlamları yoktur. Bu yüzden sözcük ve cümleler arasında değişik münasebetleri göstermek için kullanılırlar. Özbek Türkçesinde bağlaçlar tek başlarına ya da tekrarlanarak kullanılırlar.

Bağlaçlar cümledeki görevlerine göre denkleştirme bağlaçları (*yo* “yahut, veya, yoksa”, *yoki* “veya”, *yohud*, *ham da*, *ammâ*, *lekin*, *balki*, *biroq* “ama, fakat”, *faqat*, *holbuki*, *yo*, *yoki* “veya”, *yohud*, *yoyinki*, *goh-goh*, *dam-dam*, *bir-bir*, *bazen-bazan*, *hoh-hoh...*) ve sıralama bağlaçları (*va*, *bilan*) olmak üzere iki grupta incelenebilir (ÖTG, 1975: 567).

Bu bağlaçlar dışında Özbek Türkçesinde karşıtlık (zıdlovçi) bağlaçları (*lekin*, *ammo*, *biroq* “ama, fakat”, *holbuki*), ayırıcı bağlaçlar (*yo*, *yoki*, *yohud*, *yoyinki*, *yo-yo*, *goh-goh*, *dam-dam*, *bir-bir*, *bazen-bazan*, *hoh-hoh*), neden bağlaçları (*çünki*, *şuning üçün*, *agar*, *başarti* “eğer”, *garçi*, *göyo*, *göyoki*, *yani*, *-ki/kim*), açıklayıcı bağlaçlar (*yani*, *-ki/kim*), neden-sonuç bağlaçları (*çünki*, *şuning üçün*), şart bağlaçları (*agar*, *agarda*, *başarti* “eğer”, *mabâdâ* “eğer”, *garçi*), karşılaştırma bağlaçları (*güyo*, *güyoki*) vardır (ÖTG, 1975: 569-574).

2.1.4. Edat (Kömakçi)

Edatlar (Alm. Partikel, Nachstellung; Fr. postposition; préposition, particule; İng. postposition, particle, Rus. çastitsa, predlog) vasıta, amaç, neden, zaman, mekân gibi anlamlar bildirmek için kullanılan sözcük türleridir.

Lat. *Praepositio* terimi Aristoteles'ten bu yana gelen geleneksel sözcük türleri sınıflamasında, Batı dillerinde genel olarak “iki ayrı sözcüğü aralarında ilgi kurarak birleştiren sözcük” anlamında kullanılmıştır. Bu birleştirilen ögeler adla ad, adla fiil ya da sıfat olabilir. Ancak bu birleştirme görevinin karşılığında *postpositio* terimi de kullanılmakta ve bu görev sözcükten sonra gelen ögelerle ve soneklerle de yerine getirilmektedir. Bu kavram aynı zamanda Batı dillerinde çoğunlukla bağlaçları da içermektedir. Türkiye'deki bazı çalışmalarda da bağlaç türü edat başlığı altında incelenmektedir. Ancak Türkçenin özelliği gereği edat kavramı içine “postpositio” sayılan, sözcükten sonra gelen ögeler alınabilir (Aksan, 2007: 96). Bunun nedeni Türkçede edatların ögeleri birbirine bağlamaktan çok ögeler arasında anlam ilgisi kurmalarından kaynaklanmaktadır.

Edatlar geçmişte müstakil sözcükler şeklinde kullanılmaktayken günümüz Özbek Türkçesinde leksik (sözlük) anlamı olmayan ve sadece başka sözcüklerle birlikte kullanılabilen yardımcı sözcüklerdir.

Günümüz Özbek Türkçesinde edatların iki türü vardır. Bunlardan *bilän, üçün, kabi* “gibi”, *sari* “+e doğru”, *sayin* “-dıkça”, *qadar, singari* “gibi” müstakil anlamı olmayan sözcüklerdir. *tomon* “taraf”, *boşqa, sababli, orqali* “+dan; yoluyla, yardımıyla”, *tufayli* “dolayı, nedeniyle”, *qarab* “göre”, *qaramay* “rağmen”, *song* “sonra”, *taşqari* “dışında”, *beri, köra, çoğli* “karşılıklı”, *üzra* şeklinde edat görevinde kullanılan sözcükler ise ad, sıfat, zarf ve fiillerden edat türüne geçmiş olan sözcüklerdir. Edatlar yalın durumda bulunan ya da yönelme hali ve çıkma hali ekini alan sözcüklerle kullanılırlar. Yalın durumda bulunan sözcüklerle kullanılan edatlar vasıta, neden, amaç, karşılaştırma bildirir: *bilan* “ile”, *üçün* “için”, *kabi* “gibi”, *çağli* “karşılıklı”, *qadar, sayin* “-dıkça”, *boyıça, orqali* “+dan; yoluyla, yardımıyla”, *sababli*. Yönelme hâli ekini almış sözcüklerle kullanılan edatlar neden ve amaç ifade eder: *köra, qariş, qarab* “göre”, *qaramasdan* “rağmen”, *qaramay* “rağmen”. Çıkma

hali ekini almış sözcüklerle kullanılan edatlar karşılaştırma, ayrılma anlamlarını ifade eder: *song* “sonra”, *başqa, keyin* “sonra”, *beri, bölak* (ÖTG, 1975: 541-542).

2.1.5. İlgeç (Yükleme)

Sözcük ve cümlelere soru, şaşkınlık, onaylama, açıklama, sınırlama, karşılaştırma, inkâr gibi çeşitli anlamlar katmak için kullanılan ek ve sözcüklerdir. Bu tür sadece Özbek dilbiliminde değil, diğer Türk dillerinde de yeterince araştırılmamış bir sözcük türüdür. Her bir sözcük diğer sözcüklerle karşılaştırıldığında kendine özgü nitelikler taşıdığı için bu sözcük türünün de ayrı olarak incelenmesi gerekmektedir (Bozorov, 1977: 24). Çağdaş Özbek Türkçesinde ilgeçler cümledeki anlamlarına göre şu şekilde gruplara ayrılır:

1. Soru ve tereddüt ilgeçleri
2. Pekiştirme ve onay ilgeçleri
3. Ayırma ve sınırlama ilgeçleri
4. Benzetme ilgeçleri
5. Belirsizlik ilgeci
6. İnkâr ilgeci (ÖTG, 1975: 575)

1. Soru ve Tereddüt İlgeçleri (*-mi, -çi, -a, -ya*): Bu tür ilgeçler cümleyi soru şekline dönüştürür. *-mi* ilgeci soru, şaşkınlık ve modal anlam bildirir. *-çi* ilgeci soru, buyruk, iltimas, karşılaştırma, istek, onaylama; *-a (-ya)* ilgeci soru, duygu, heyecan, onaylama, inanç, şaşkınlık anlamları bildirir.

Ben-*çi*? “Ya ben?”

Ular keldilarmi? “Onlar geldiler mi?”

Keç boldimi üyga ketamiz. “Geç oldu da eve gidelim.”

Ahmat kelganmi, kelmaganmi? “Ahmet geldi mi gelmedi mi?”

Bizni kütmadimi? “Bizi beklemedi mi?” (ÖTG, 1975: 576).

Uning orzusi tilşunos boliş-a? “Onun isteği dilci olmak mı?” (Yıldırım: 2009: 253).

2. Pekiştirme ve Onaylama İlgeçleri (-*ku*, *ham*, -*u*, -*yu*, -*da*, -*oh*, -*ok*, -*yok*, -*ki*, -*kim*, *kıp-*, *toppa-*, *tim*, *şir*, *ğirt*, *lik*, *jikka*, *hatto*, *hattoki*, *nahotki*): Bu tür ilgeçler sözün anlamını güçlendirir, cümleye onaylama anlamı vermek için kullanılır. *ham* ilgeci onaylama anlamı verir. -*da* ilgeci şart kipi taşıyan fiillerden sonra gelir. -*u* (-*yu*) ilgeçleri iş ve hareketin çabuk bir şekilde yapıldığı anlamını vermek için kullanılır ve benzer bölümler arasında gelerek bağlaç vazifesi görür. -*ok*, -*yok* ilgeçleri yönelme, bulunma ve çıkma hallerinden sonra gelerek sözü güçlendirmek için kullanılır. [-*(i)b*] ekli zarf-fiillerden ve *bilan* edatından sonra gelerek işin, hareketin çabucak yapılması anlamını verir. *ahir*, *hattâ*, *hattoki*, *nahatki* ilgeçleri de cümleye güçlendirme ve onaylama anlamlarını katar (ÖTG, 1975: 576, 578-579).

Keldim-*ku* “Geldim ya.”

Ular bularni berdi-*yu* va ketti. “Onlar bunları verdi (hemen) gitti ya.”

U yer qış oylarida ham sovuq. “Orası kış aylarında bile soğuk.”

Ha, bir sözladim-*da*! “İyi ki bir söyledim!”

3. Ayırma ve Sınırlama İlgeçleri (+*gına*/*kına*, *fakat* “sadece”, *yoğiz*, *holos* “sadece”): Bu ilgeçler çeşitli sözcük türleri ile birlikte gelir ve söze ayırma, sınırlama anlamlarını katar. [+*gına*/*kına*] ilgeçleri, müstakil sözcükler ve edatlardan sonra gelerek söze ayırma ve sınırlama anlamlarını katar. Nesne ve hareket bildiren sözcüklerden sonra gelerek nesne veya hareket özelliğini ayrı olarak gösterip o özellikte söz konusu nesne veya hareketin güçsüzlüğünü ifade eder. *Fakat* “sadece” ve [+*gına*/*kına*] ilgeçleri birlikte kullanıldığında (*fakatgına* gibi) söze sınırlama anlamı katılmış olur. *Fakat* ilgeci yerine, *yoğiz* ilgeci de kullanılabilir:

fakat bitta “sadece bir tane”, *ikkitagina* “yalnızca iki tane”

Gullar qurib, *faqat* daraxtlar qolipti. “Çiçekler kurumuş, sadece ağaçlar kalmıştı.”

Keça işga hamma keldi, *faqat* Ahmat kelmadi. “Gece işe hepsi geldi, sadece Ahmet gelmedi.”

Mardikorlikka *faqat* öz ihtiyori bilan borişga aytdi. “Gündeliğe sadece kendi isteği ile gittiğini söyledi.”

4. Benzetme İlgeçleri (*huddi* “aynen, tıpkı; güya, sanki”, *göyo, naq* “gibi”): Bu tür ilgeçler sözün anlamını netleştirmek, açıklamak için kullanılır. *huddi* ilgeci netlik, açıklık, karşılaştırma, güçlendirme anlamlarını bildirir. *nak* ilgeci *huddi* ilgeci yerine kullanılabilir ve söz konusu anlamları bildirmesinin yanı sıra “hayli, tam” anlamlarını da içermektedir.

Huddi u yerday. “Tıpkı orası gibi.”

Ovozi *nak* bulbuldek. “Sesi bülbül gibi.”

5. Belirsizlik İlgeci (*-dir*): Bu ilgeç bütün sözcük türlerine eklenebilir ve eklendiği sözcüğe şüphe, belirsizliklik anlamlarını katar.

Menimça u yere barmış*dir*. “Bence oraya gitmiştir.”

6. İnkâr İlgeci (*na-na*): İnkâr ilgeci ikileme şeklinde gelerek sözcükleri veya cümleleri böler, söze inkâr anlamı katar (ÖTG, 1975: 581).

U *na* oqidi va *na* yozdi. “O ne okudu ne yazdı.”

U *na* oqimadi va *na* yozmadi. “O ne okumadı ne yazmadı.”

Maktabga *na* u *na* Ahmad bardı. “Okula ne o ne Ahmet gitti.”

2.1.6. Yansıma (Taklidî) Sözcük

Yansıma (taklidî) sözcükler (Alm. Onomatopöie; Fr. onomatopée; İng. onomatopoeia, Rus. izobrazitel’nyye slova), insanların ya da diğer canlı ve cansız varlıkların çıkardığı sesleri, çeşitli görünüşleri, hareketleri, durumları tasvir eden sözcüklerdir. Yansıma sözcüklerin ilk olarak çocuk dilinde meydana geldikleri ileri

sürülmektedir. Yansıma sözcükler, genel olarak tek heceden meydana gelmişlerdir. Bu tek heceli yalın biçimlere birincil (primary) biçimler adı verilir. Birincil biçimler adı verilen ses dizilerinden birçoğunun daha çok aynı olayın, aynı hareketin ortaya çıkardığı sesin sürekliliğini sağlamak amacıyla çeşitli eklerle genişletilmiş biçimlerine de ikincil (secondary) biçimler denir (Zülfikar, 1995: 6-7). Yansıma sözcükler özellikle halk ağzında sık sık başvurulan sözcük gruplarıdır. Bu sözcük türü ile ilgili olarak günümüze kadar çok fazla çalışma yapılmamıştır. Oysa ki bu tür sözcükler Türkçenin ses tarihini aydınlatacağı gibi dilin şekillenmesi ve oluşması konusunda da yapılacak araştırmalara yol gösterecektir. Ses yansımaları, Doğu ve Batı dillerinden gelen etkilerden korunmuş olduğu için yapılarının Türkçenin özüne en yakın, dilin kendine özgü işleyişini en iyi yansıtan sözcük grubu oldukları konusunda görüşler bulunmaktadır (Zülfikar, 1995: 168). Bu konu üzerinde çalışma yapan birçok araştırmacıya göre yansıma sözcüklerin etimolojik bakımdan incelenmesi diğer sözcüklere oranla daha kolaydır ve birçok fiilin kökü yansıma sözcüklerden meydana gelmiştir (Muhammadjonova, 1978: 52).

Bu sözcükler cümlede yeri geldiğinde isim, yeri geldiğinde sıfat, zarf; bazı durumlarda da fiil olarak kullanılabilirler. Bu nedenle bu sözcük türünü, ne isim ne de fiil türüne dâhil edebiliriz. Yansıma sözcükler Türkiye gramerlerinde ayrı bir başlık olarak alınmayıp isim, sıfat, zarf ve ünlem türleri içinde değerlendirilmiştir. Yansıma sözcüklerin bir kısmı insanların veya diğer canlı ve cansız varlıkların çıkardıkları sesleri, bir kısmı ise bu varlıkların hareketlerini, durumlarını taklit eder. Aşağıdaki örnek cümlelerde insanların bazı hareketler sırasında çıkardığı seslerin yansımaları söz konusudur:

Sütüni *hor-hor* içer. “Sütü hur hur içer.”

Çayni *qult-qult* qilib yutdi. “Çayı kult kult yuttu.”

Hakim *qah-qah* urib küldi. “Hâkim kah kah güldü.”

Taş *çaqıldı*. “Taş çakıldı.”

Aşağıdaki örneklerde ise çeşitli hayvan ve canavarların çıkardığı seslerin yansımaları bulunmaktadır:

Mo-o-o! Şu tomondan sığır *ma'radi*. “İnek şu taraftan möledi.”

Kuş *kakri-kakri-kakri* diye sayradi. “Kuş kakri kakri kakri diye öttü.” (ÖTG, 1975: 602)

Zanjir *tık* etip tüşti. “Zincir tık diye düştü.”

Eşikga *tık-tık* urdi. “Kapıya tık diye vurdu.”

Maşına *kars-kars* diye hareket kıldı. “Araba kars kars diye hareket etti.”

Mototsikling *tır-tırı* kuloğimğa kirdi. “Motosikletin tır tırı kulağıma geldi.”

Şamol yüzga *ğır-ğır* urar. “Rüzgâr yüze ğır ğır vurur.”

Suv tagidan *fışır-fışır* okmokda. “Su dağdan fışır fışır akıyor.”

Üzüm danelerini tişlari arasında *çars-çars* ezipdi. “Üzüm tanelerini dişleri arasında çars çars ezmişti.”

Çırt-çırt tovuş eşitti. “Çırt çırt ses çıkardı.”

Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere ses taklidî sözcükler daha çok duyma duyusuyla ilgilidir; ancak hareket ve durum taklidi sözcükler görme duyusuyla da ilgili olabilmektedir. Bu sözcükler nesnelere hâl ve hareketlerini, çeşitli görünüşlerini tasvir ederler ve dilde geniş bir şekilde kullanılırlar: *lip-lip*, *yalt-yalt* “ışıl-ışıl”, *pıldır-pıldır*, *hang-mang*... Hayatta hareket ve görüntüler ne kadar çoksa dil de onları ifade etmek bakımından o kadar zengindir (ÖTG, 1975: 603). Örneğin; *alang-jalang* kişinin bir nesne karşısında şaşkınlığını; *jilpang-jilpang* bazı kişilerin kendilerini insanlara yersiz yere güzel göstermek için yaptıkları hareketi; *jimir-jimir* suyun görünüşünü; *yilt-yult*, *milt-milt*, *lip-lip* suyun çeşitli şekillerde görünüşünü ifade eden durum taklidi sözcüklerdir.

Özbek Türkçesinde hareket ve durum taklidi sözcüklerden hareketi ve onun karakterini taklit eden sözcükler daha çok kişilerin, nesne ve canavarların yürüyüşlerini ve başka türden hareketlerini taklit eder: *lip-lip, lop, likang-likang, şip-şip, qılpang-qılpang, salang-salang, jildir-jildir, lapang-lapang, ğıvır-ğıvır, dık-dık, lık-lık, hılp-hılp* (ÖTG, 1975: 606).

Yansıma sözcükler, içinde bulunduğu cümlenin anlamını güçlendirir. Fillerden önce gelerek hareketin ne şekilde gerçekleştirildiğini gösterir. Bu özelliği ile zarflara yakındırlar: *Pık-pık* yığılayman. “Pık pık ağlıyorum.” Yansıma sözcükler aynı şekilde adlardan önce gelerek adın hangi özelliklerde olduğunu niteler, ikileme şeklinde cümlenin yüklemi olma görevini de üstlenebilirler: Şamol eserdi *ğır-ğır*, yaprâklar *şıldır-şıldır*. Yansıma sözcükler aynı şekilde cümlede ad görevinde de bulunabilir: Devâr arasındaki *duk-duk*. Yansıma sözcükler yükleme, yönelme ve çıkma hâl eklerini alarak cümlede adlar gibi görev alırlar: Bezâr edik *ğuv-ğuvlardan*. Tovuşğı boğık qattık *miyovga* ohşab (ÖTG, 1975: 609).

İkileme şeklindeki yansıma sözcükler ise bir olayın çeşitli şekillerde değişimini, ses veya görünüş durumlarının güçlenmesi ya da zayıflamasını, yaklaşması veya uzaklaşmasını ifade eder (ÖTG, 1975: 606). Bu tip yansıma sözcükler arka arkaya gelen yansıma sözcüklerden birindeki ünlü veya ünsüz sesin değiştirilmesi, ikinci sözcüğün başına bir ünsüzün eklenmesi veya birleştirmesi yollarıyla yapılır: *ğarç-ğurç, tak-tuk, tars-turs, bağır-buğur, çirt-pirt, ğing-ping; alang-jalang, apıl-tapıl, apır-şapır; qıy-çur, ğij-badabang, ğovur-şuvur...*

Yansıma sözcükler, bileşenlerinin birbirleriyle ilişkilerine ve cümlede kullanılışlarına göre üçe ayrılır:

1. Bileşenlerinden her ikisinin de tek başına kullanılabildiği ikileme şeklindeki yansıma sözcükler: *ğovur-ğuvur, şov-şuv, alang-jalang, ğıvır-şıvır, bağır-şağır...*
2. Bileşenlerinden sadece birinin tek başına kullanılabildiği ikileme şeklindeki yansıma sözcükler: *ıvır-şıvır, şakır-şukur...*

Bu tür ikilemelerde bileşenlerden ya ilk sözcük ya da ikinci sözcük anlamlı olur: *şaldır-şuldur*, *tarak-turuk*; *kıy-çuv*, *ğala-ğovur*...

3. Bileşenlerden her ikisinin de tek başına kullanılmadığı ikileme şeklindeki yansıma sözcükler: *apıl-tapıl*, *hang-mang*, *apır-şapır*, *ğıdı-bıdı*, *fangır-gungur* (ÖTG, 1975: 607).

SONUÇ

SOVYET-RUS EKOLÜ IŞIĞINDA ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ ARAŞTIRMALARININ OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ

Dilbilim içinde yer alan diğer birçok konu gibi “sözcük türleri” konusu ile ilgili araştırmalara da antik dönemde başlanmıştır. Antik dilbilimcilerin dil hakkındaki görüşlerinin dilbilimin şekillenmesinde ve dünya dilbiliminin uzun yüzyıllık gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Sözcük türlerinin açıklaması ve tasnifinde Antik dilbilimcilerden Parmenid, Platon, Aristoteles, Frakyalı Dionysius, Aelius Donatus, Stoikler ve Mark Varro’nun hizmetleri birinci sırayı almaktadır. Günümüzde Hint-Avrupa dilleri için meydana getirilen sözcük türleri teorisinin temelleri antik dilbilimciler tarafından atılmış ve bu yaklaşımlar Yunan, Latin ve Aryan dillerinin dilbilimsel niteliklerine uygun hale getirilmiştir. Sonrasında sözü edilen sözcük türleri teorisi, Rus gramer okulu gibi başka dilbilim okulları tarafından benimsenmiş ve bunlar vasıtasıyla sözcük türleri ile ilgili görüş ve ölçütler diğer milli dilbilimlerin yanı sıra Özbek dilbilimini de etkilemiştir.

Antik dilbilimle paralel olarak Eski Doğu dilbilim okullarının neredeyse hepsinde sözcük türleri konusunda görüşlerde bulunulmuştur. Buradaki dilbilimcilerin düşünceleri, Antik (Grek) dilbilimcilerin düşüncelerinden farklı olmuştur. Örneğin; Eski Hindistan, Arap ve Çin dilbilim okulları sözcük türlerinin pratik amaçlarla ve mahalli dillerin dilbilimsel yapılarından ortaya çıktıklarını ileri sürmüşlerdir.

Özbek ve dünya dilbilimindeki sözcük türleri konusundaki araştırmalar arasında “yerli uygarlık - genel beşerî uygarlık”, “milli dilbilim - dünya dilbilimi” dairesinde sürekli karşılıklı etkileşimler olagelmıştır. Türk dilleri ve Özbek Türkçesindeki sözcük türleri ile ilgili olarak çeşitli dönemlerde gözlemler yapan Kaşgarlı Mahmut (XI. yy.), Ali Şir Nevâyî (IV. yy.), Abdurrauf Fitrat (XX. yy. başı) gibi bilginlerin çalışmaları incelendiğinde bu eserlere çeşitli dönemlerdeki Doğu ve Batı uygarlıklarının, antik Yunan-Roma, eski Hint ve Arap-İslam dilbilim geleneklerinin etkilerinin belli ölçülerde yansıdığı görülecektir. Kaşgarlı Mahmut’un

Divanü Lugati't-Türk adlı eseri Türk dillerinin sözcük türleri sistemi hakkında geniş çerçevede gözlemler içeren ilk eserdir.

Batı'da XVII. yüzyılda Arnauld tarafından *Port Royal Grameri* yazılmıştır. Bütün diller için genel bir gramer olan bu çalışma, aynı zamanda sözcük türleri teorisinin esaslarını da içinde barındırması açısından önemlidir¹⁶.

Dünya dilbilimindeki sözcük türlerini araştırma tarihinde XIX. ve XX. yüzyıllar önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzyıllarda dilbilim, sözcük türlerinin araştırılmasında önemli başarılar elde etmiştir. Sözcük türleri günümüzde “sözün parçaları” değil, dış dünyanın insan şuurundaki yansımaları olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle XIX-XX. yüzyıllardaki dilbilim okulları ve akımlarının hepsi, sözcük türlerinin yapısını, kendi bakış açılarıyla işlemeye çalışmışlardır. Komparativistler, Psikolojizm akımı vekilleri, natüralistler, Moskova, Kazan ve Petersburg dilbilim okulları sözcük türlerinin çeşitli açıklama ve tasniflerini yapmışlardır. Onların hizmetlerinin sonucu olarak sözcük türlerini tasnif etmede yeni ölçüt ve yaklaşımlar şekillenmiş, sözcük türleri; dil tarihi, insan şuru gibi canlı dil materyalleri ile bağlantılı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

XX. yüzyıl dilbilimi, XIX. yüzyıl dilbiliminden çok farklıdır. Bu fark söz konusu bilimin geniş uluslararası alanda yayılması, hemen hemen bütün ülkelerde milli dilbilimlerin oluşması, yeni bilimsel okulların ve geleneklerin ortaya çıkması, bu okulların temsilcileri tarafından çağdaş araştırma yöntemlerinin ortaya atılması gibi özellikleri barındırmasından kaynaklanmaktadır. XX. yüzyılda eski SSCB gibi bazı ülkelerin dilbiliminde Marrcılık hareketi nedeniyle sözcük türleri bilim dışı yollar ile araştırılmış olsa da bu yüzyıl dilbiliminin sözcük türlerini araştırmadaki başarıları yadsınmamaktadır. XX. yüzyıl dilbiliminde F. De Sossyur'un dil ve nutka ait görüşlerine göre dil, bir sistem olarak ele alınmaya başlanmış, Sossyur'un izinden gidenler olmuş, birçok dilbilim akımının ve okullarının temsilcileri tarafından dil, sözcük ve sözcük türleri ile ilgili teorik çalışmalar yapılmış, bütün bu gelişmeler

¹⁶ *Port Royal Grameri*, XVII. yüzyılda Arnauld tarafından yazılmıştır. Arnauld, bütün insanlar ile bütün dillerin aynı mantık düzenine bağlanabileceğini savunmuş ve bu doğrultuda bütün dilleri açıklayan tek bir genel gramerin olabileceğini ileri sürmüştür. Arnauld bu görüşünde, akılcı filozof Descartes'in etkisinde kalmıştır (Başkan, 2003: 18).

dilbilimin gelişmesine hizmet etmiştir. XX. yüzyılda dilbilimin eriştiği en büyük başarılarından biri dil ve nutkun ayrı ayrı kavramlar olarak ele alınması ve buna göre de dilbilim ve nutukbilimin oluşmasıdır¹⁷. Bu gelişmeler aşama aşama olmuş ve XX. yüzyıl sonunda parametreleşme (parametrization, N. Chomsky¹⁸) teorisi veya “çekirdek gramer” meydana getirilmiş ve sözcük türlerinin araştırılmasına dair farklı yaklaşımlar, teoriler, görüşler ortaya atılmıştır. Özbek dilbilimi, Türk dilleri için ayrı bir sözcük türleri teorisi yaratma gerekliliğini XX. yüzyılın 50-60’lı yıllarında anlamış ve bu doğrultudaki girişimlere 90’lı yıllarda başlanmıştır. Eski SSCB’deki Türkoloji ve Özbek dilbiliminde dönemin yasal koşulları nedeniyle sözcük türlerine Rus gramer gelenekleri doğrultusunda yaklaşılmıştır. Bağımsızlık yıllarında Özbek dilbiliminde sözcük türleri ile ilgili yeni yaklaşımlar şekillenmiş ve sözcük türleri tasnifi dilimizin yapısına ve gramer özelliklerine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır.

Bizim gözlemlerimize göre Özbek Türkçesindeki mevcut sözcük türleri paradigmasını tasnif ederken kullanılabilir en kolay ve doğru yol, fonksiyonel-semantic ve fonksiyonel-sentaktik ölçütlerdir. Ayrıca bazı sözcük türlerinin bugünkü tasnif ve açıklamalarında göz ardı edilmiş farklı özelliklerini tasniflere dâhil etmek gerekmektedir. Aynı şekilde bugünkü dilbilimde sözcük türleri arasındaki ilişki ve sözcüklerin birbirlerine dönüşümleri gibi konular üzerinde daha çok durulmalıdır. Sözcük türleri tasnif edilirken bir bütünü anlatan sözcüklerin kendi özelliklerinin anlatıldığı alt gruplara ayrılması gerekmektedir.

Türk dillerinde ve Özbek Türkçesinde ilgili tasnifin temelinde yer alan sözcük türleri şunlardır:

¹⁷ “Nutuk” kavramı Süheyla Bayrav’ın çalışmasında “söylev”, Özcan Başkan’ın çalışmasında “söz” şeklinde adlandırılmıştır. “Dil” ile “nutuk” ikiliği bugün bütün dilbilimciler tarafından kabul görmüş bir ikiliktir. Dil olmadan nutuk, nutuk olmadan dil olamaz. Dil sosyal, nutuk bireyseldir. Nutukta kişi akıl ve iradesini kullanır, dil ise edilgin bir bilgidir (Bayrav, 1998: 44). Başkan, Saussure’nin insan haberleşme aracının toplumsal kısmına “dil”, kişisel kısmına da “söz” dediğini; böylece haberleşme aracının toplumsal yönünü ön plana çıkardığını ifade etmiştir. Saussure’ye göre haberleşme aracının önemli kısmı “dil”dir. Dil, bir işaretler sistemi olarak anlaşmayı sağlar. Bu sistem içerisinde dil işaretlerinin nasıl kullanılacağını düzenleyen kurallar bulunmaktadır. Bir toplumdaki insanlar, dil sistemi içerisinde dil işaretlerinin nasıl kullanılacağını düzenleyen belli kurallara göre soyut olan dili kendi telaffuzları ile sözlü hale geçirip somut olarak kulakla duyulmasını sağlarlar. Bu bakımdan da toplumda bir tane “dil” olduğu halde o toplumdaki insanların sayısı kadar “söz” bulunmaktadır (Başkan, 2003: 82).

¹⁸ Chomsky, en son dilbilim akımı olan dönüşümlü-üretimsel dilbilim çalışmalarını kesin bir şekilde belirlemiş, bu yolda mantık ve matematikte kullanılan işlemlerden esinlenmiştir.

- İsim türü:

- a) Nesnenin özelliğini ifade eden sıfat
- b) Nesnenin miktar özelliğini bildiren sayı
- c) Nesneye ve onun niteliklerine işaret eden zamir
- d) Nesnenin ses ve hareketini taklidî olarak gösteren yansıma sözcükler
- e) Nesnenin dinamik niteliğini ifade eden zarf

- Fiil türü: İnfinitiv isim-fiil (hareket adı), zarf-fiil, sıfat-fiil, tasvirî fiil.

- Üçüncü sözcük grubu içine giren edat, bağlaç, ilgeç (yükleme), ünlem ve modal sözler ise objektif durumdaki nesne, nitelik, hareket üçlüsünün karşılıklı ilişkilerini ifade eder.

Dil, mahiyet olarak ideal bir sistemdir; o, maddi sistem içinde yer alan varlığın insan bilincine yansıyan ideal şeklidir. Bilindiği gibi varlık, sadece basit nesne ve olaylardan ibaret değildir. O; sayısız nesne, nitelik, olay, ilişki bütünüdür. Dil, insanın dış dünyayı farklı olarak kabul kılışını temel alan ideal bir sistemdir. Belli bir sistemi olan dildeki sözcükler dünyadaki farklılığı yansıtan ayrı ayrı gruplara ayrılmaktadır. Dil, kendi unsurları ile daima ve çok yönlü olarak karşılıklı ilişki içindedir. Sözcük türleri, dil içindeki en önemli mikrosistemlerden biridir. Sözü edilen bu mikrosistem ideal makrosistem içinde, sözcük türleri arasındaki karmaşık ilişkilerin birleşimi niteliğindedir. Sözcük türleri arasında tarihi-genetik, düşünsel birçok ilişki vardır. Bu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak dilimizde; müstakil ve yardımcı sözcük türleri şekillenmiştir. Bu gruplandırma dilin sözcük türleri sisteminin derece derece gelişiminin bir sonucudur.

Dünyanın dilsel manzarası denildiğinde objektif gerçeklikteki nesnelerin, işaretlerin, miktarların, hareketlerin, durumların, tarzların, ilişkilerin insan bilincine yansıyan şekli anlaşılmaktadır. Bu nedenle insanın dış dünyayı dilsel âleme yansıtması sonucunda oluşan dünyanın dilsel manzarasını aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

I. Nesneler :

1. Yaratan Tanrı; insan, onun maddi ve manevi dünyası
2. Canlı ve cansız tabiat; nesnelere, eşyalar, uzay
3. Toplum ve toplumsal münasebetler
4. Sesler, hareketler
5. Dil; bilimler
6. Zaman; haberler (bilgiler)
7. Medeniyet; sanat

II. Nitelikler

1. Renk; görünüş
2. Şekil; ölçü
3. Tat, lezzet; koku; derece
4. Miktar; düzen; oranlar
5. Durum; istek; tarz

III. Hareket: Cereyan; olaylar

IV. Münasebet: Neden; sonuç; ilgi

Bu kategorilerdeki basamaklara bakıldığında, bu basamakların sözcük türleri ile bir ilişki içinde buldukları görülmektedir. Nesnelere ad ile, nitelikler sıfat, sayı, zarf ile; hareket ve olaylar fiil ile, münasebet ise yardımcı sözcük türleri ile bağlantılıdır.

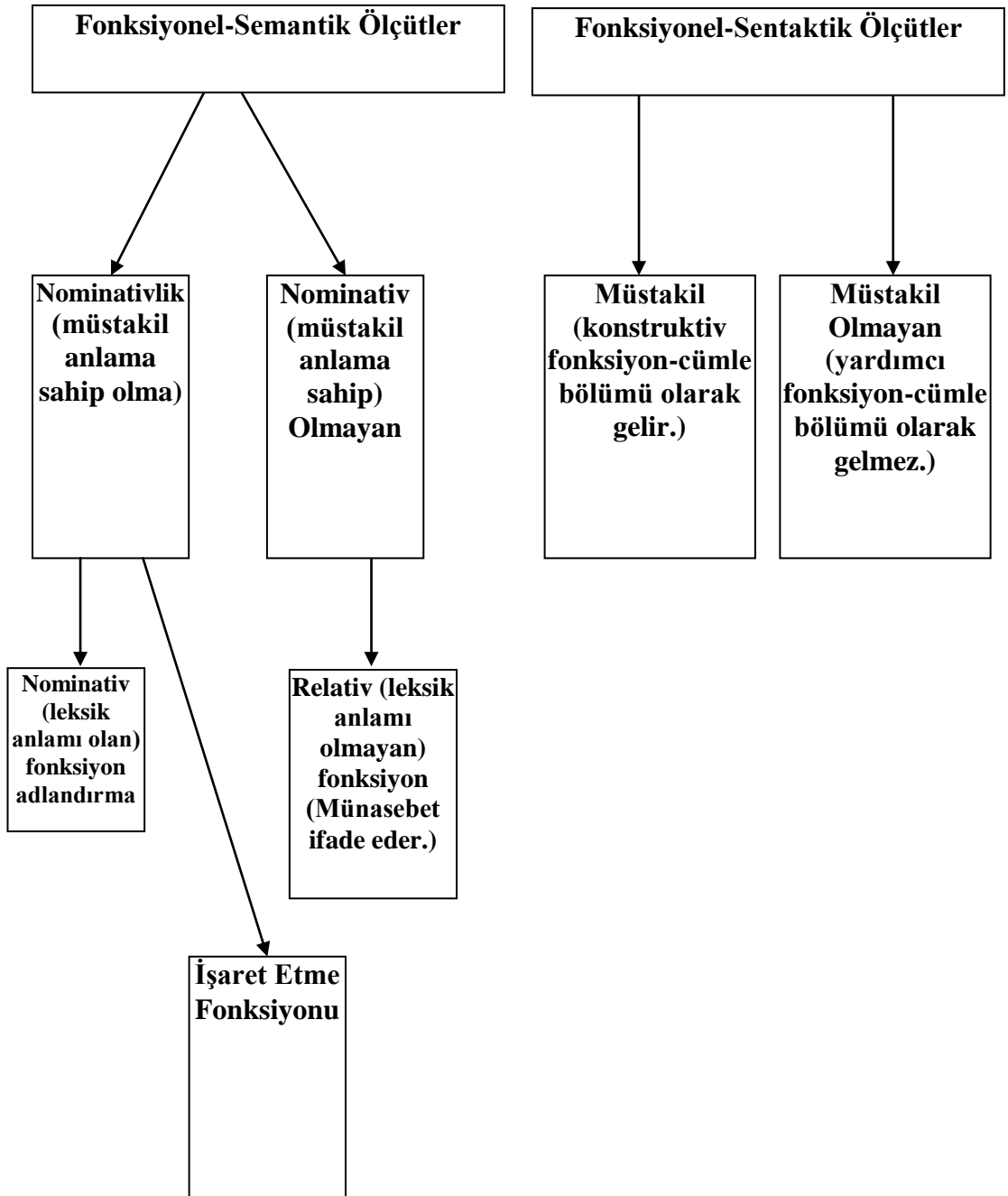
Sözcük türlerinin düşünsel ilişkilerinin önemli yönünü, onların maddesel ilişkileri oluşturmaktadır. Maddenin adını, dilde sözcük türlerinden “ad” ifade eder; dil bir işaretler sistemi olduğu için objektif gerçeklikteki her bir nesneye özel bir ad verme yoluna gidilir. Her bir sözcük ilk olarak kendisini ifade ettiği objenin adıdır.

Maddenin niteliklerini ilk olarak sıfat ifade eder. Çünkü sıfat, maddenin durgun, kendisi ile ilgili özelliklerini gözler önüne serer. Maddenin başka nesnelere benzerlikleri veya farklılıkları, o nesnenin iç nitelikleridir. Maddenin sayı, düzen gibi

dış niteliklerini sayılar ifade eder. Maddenin, durgun olmayan aktif özelliklerini ise maddenin hareketini veya durumunu yansıtan fiil türü ifade eder. Dilin en önemli özelliklerinden biri işaretler sisteminden oluşmasıdır. Bu nedenle dilde herhangi bir şeyi işaret etme görevinde kullanılan zamir türü vardır.

Sözcük türleri arasındaki ilişkilerin en üst şekli, sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümleridir. Bu dönüşüm dildeki evrensel özellikler ile bağlantılıdır. Sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümlerinde sözcüklerin birincil ve ikincil görevleri, dildeki tasarruf eğilimi gibi çeşitli durumlar etkili olmaktadır. Sözcük türlerinin birbirlerine dönüşümü denildiğinde, sözcüklerin söz dizimsel durumlarının değişmesi sonucunda anlamlarının da değiştiği anlaşılmaktadır. Ancak birbirine dönüşüm bir son değil, doğal bir cereyandır. Günümüz Özbek Türkçesinde adlaşma, sıfatlaşma, sayılaşma, zamirleşme, zarflaşma, fiilleşme, tasvirleşme, ünlemleşme, modallaşma, edatlaşma, bağlaçlaşma, ilgeçleşme gibi sözcük türleri arasında dönüşümler mevcuttur. Özbek Türkçesinde en çok ad, sıfat, zarf ve edat türleri arasında dönüşümler gerçekleşmektedir.

Yukarıda bahsedilen ölçütlere göre Türkçedeki sözcük türleri tabloda görüldüğü gibi tasnif edilebilir:

Sözcük türlerinin fonksiyonel-semantic ve fonksiyonel-sentaktik ölçütlere göre tasnif edilmesinin başlıca nedeni sözcüklerin aslında hem fonksiyonel hem de semantic ve sentaktik anlamlara sahip olmasıdır. Sözcüklerin bu önemli iki özelliğe hangi derecede sahip olduğuna bakılarak sözcük türleri, müstakil ve yardımcı kategorilere ayrılabilir.

Dilbilimde günümüze kadar çok sayıda tasnif denemesi yapılmıştır. Bu nedenle burada yapılan tasnif elbette ki sözcük türleri tasnifi konusundaki çalışmalarını daha da ileri götürmeyecektir. Sözcük türleri konusundaki yapılması gereken en önemli şey, her bir dilin lengüistik yapısına uygun sözcüklerin gruplara ayrılmasıdır. Ele alınan tek bir tasnifle de bunu başarmak mümkün değildir.

KAYNAKLAR

ABDURRAHMANOV, G. A. - ŞAABDURRAHMANOV, Ş. Ş. - HACIYEV, A. P. (1975), *Özbek Tili Grammatikasi I*, ÖzSSR Fan, Taşkent.

ABİEVA, N. A. (2000), “Kartina Mira i Yazıkovaya Nominatsiya”, *Problemi Filologii i Metodiki Prepodavaniya İnostrannikh Yazıkov*, SPB-Vıp 4, 158–172.

AÇIK, Fatma (2002), “Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dil Bilimcisi ve Düşünürü Fıtrat”, *KÖK Journal of Social and Strategical Researches*, Volume IV, Num. 1, Spring.

AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, II. C., Ankara: TDK Yayınları, 4. Baskı.

ALPATOV, V. M. (1990), “İz İstorii İzuçenniya Çastey Reçi”, *Çasti Reçi; Teoriya i Tipologiya*, Moskva: Nauka, 6–24.

APRESİYAN, Y. D. (1997), “Deyksis ve Leksike i Grammatike i Naivnaya Model Mira”, *Semiotika i İnformatika*, M., Vıp 35, 272-298.

ARİSTOTELES (2010), *Poetika*, Çev. İsmail Tunalı, Yunan ve Latin Klasikleri I, Remzi Kitabevi, 19. Basım, İstanbul.

ARUTYUNOVA, H. D. (2000), “Naivnie Razmişleniya o Naivnoy Kartine Yazıka”, *Yazık o Yazıke*, Moskva, 7-19.

AŞİRBAYEV, S. (1974), *Özbek Tili Kurilişining Örganiliş Tarihidan (1875-1917 Yıllarıdagi Rus Türkologları Asarlari Asosida)*, Kand.Diss., Taşkent.

ATABAY, Neşe - ÖZEL, Sevgi - KUTLUK, İbrahim (2003), *Sözcük Türleri*, 2. Basım, İstanbul.

BALBİNA, E. V. (2002), “Spetsifika Yazıkovoy Kartını Mira”, *Edinitsiy Yazıka i ikh Funktsionirovanie*, Saratov, Vıp. 8, 222-226.

BANGUOĞLU, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 8. Baskı.

BASKAKOV, N. A. (1957), “Morfologičeskaya Struktura Slova i Çasti Reçi v Tyurkskikh Yazıkakh”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, № 1, 72-85.

BASKAKOV, N. A. (1965), “Dvoycyennaya Priroda Slova i Problemi Çastey Reçi (Na Mat. Tyurkskikh Yazıkov)”, *Voprosı Teorii Çastey Reçi (Na Mat. Yazıka Razlıçı, Tipov)*, L.; Nauka, 234-239.

BASKAKOV, N. A. (1979), *İstoriko-Tipologičeskaya Morfolojiya Tyurkskikh Yazıkov (Struktura Slova i Mekhanizm Agglyutinatsii)*, Moskva: Nauka.

BAŞKAN, Özcan (2003), *Lengüistik Metodu*, Multilingual, 3. Baskı, İstanbul.

BATMANOV, İ. A. (1955), “Çasti Reçi v Kirgizskom Yazıke”, *Voprosı Yazıkoznaniya*, № 2, 71-72.

BAYRAV, Süheyla (1998), *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual, İstanbul.

BAZİN, Lois (1988), “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri (Sprachbau = Dilin Yapısı)”, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 15-28.

BIÇAKÇI, Ahmet Salih (1900, 1924), *Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim*, Reform Movements and Revolutions in Turkistan.

BİRAY, Nergis (2009), “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?)”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring, 338-361.

BODUEN de KURTENE İ. A. (1963), *İzbrannie Trudıy po Obşemu Yazıkoznaniyu*, t.I.-M.

BOGORODİTSKİY, V. A. (1939), *Oçerki Po Yazıkovedeniyu i Russkomu Yazıku*, İzd. 4-M.

BOROVKOV, A. (1936), “O Çastayakh v Yazıkakh Tyurkskoy Sistemı”, *Revolyutsiya i Pismennost*, № 2, 90-97.

BOZKURT, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, 2. Baskı, Ankara.

BOZKURT, Fuat (2004), *Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, 3. Baskı, İstanbul.

BOZOROV, Adiljan (1977), “Özbek Tilinink Yüklama Kategoriyası”, *Özbek Tili va Adabiyoti*, No: 2, 24.

BURAN, Ahmet (2009), “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, 430-444, www.turkishstudies.com.

CHOMSKY, N. (1994), *Bare Phrase Structure*, Cambridge (Massachusetts): MIT.

COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

DELİCE, H. İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık.

DENY, Jean (1942), *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi*, İstanbul.

DEVEREUX, Robert (1965), “Judgment of Two Languages; Muhakamat Al-Lughatain By Mir Ali Shir Nawāi; Introduction, Translation and Notes”, *The Muslim World*, Volume 55, Issue 1, 28-45.

DORNSEİFF, F. (1933-1934), *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, 1 Autl., Berlin und Leipzig, (İktibos A. Sabirov’un “Özbek Tilining Leksik Sathını Sistemalar Sistemasi Tamoyili Asosida Tadmik Etiş” konusundaki doktora tezinden alınmıştır).

EDİSKUN, Haydar (2007), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, 11. Basım.

EKER, Süer (2006), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

ELTAZAROV, J. (1996), *Söz Türkümleri Hakidagi Linguistik Nazariyalar, Özbekistan Respublikası Oliy va Orta Mahsus Ta'lim Vazirligi*, Semerkand.

EMRE, Ahmet Cevat (1945), *Türk Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak, İstanbul.

ERKAYA, Metin (1992), *Özbekçeyi Öğreniyoruz*, Ankara.

ERŞAHİN, Seyfettin (2008), “Fıtrat’ın Türkistan İçin II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine”, *Bilig*, S. 47, Güz, 21-44.

ESPERSEN, O. (1934), *Filosofiya Grammatiki*, M., 62.

FITRAT, Abdurauf - <http://jadid.my1.ru/news/2007-07-25-3>.

FITRAT, Abdurauf (2009), *Tanlangan Asarlar, Darslik va Oquv Qollanmaları, İlimiy Maqola va Tadqiqotlar*, Sorumlu yazar: Begali Kosimov, Yayıma hazırlayan: Hamidulla Boltaboyev, Maneviyat, Taşkent, 144.

FITRAT, *Özbek Tili Qaidalari Toğrusida Bir Tacriba, Sarf*, Birinci kitab, 6. Basma, Semerkand, Taşkent.

FORTUNATOV, F. F. (1956), *Obşiy Kurs Sravnitel'nogo Yazıkovedeniya*, İzbrannie Trudı, t.I, M.

GABAIN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, 5. Baskı, Ankara.

GENCAN, Tahir Nejat (1975), *Dilbilgisi*, Güven Yayınevi, İstanbul.

GOSSOTSEKİZDAT, M.-L. (1936), *Antiçnie Teori Yazıka i Stilya*.

GRONBECH, Kaare (1936), *Der Turkische Sprachbau*, Copenhagen.

GRONBECH, Kaare (2000), *Türkçenin Yapısı*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara.

GULAMOV, A. (1954), *Fiiil*, Hozirgi Zamon Özbek Tili Kursidan Materiallar (Günümüz Özbek Dili Dersinden Materyaller), Taşkent: Özfa Naşr.

GULAMOV, A. (1954), “K Voprosu ob Adverbializatsii v Uzbekskom Yazıke”, *Uçenie Zapiski TaşGPİ im. Nizami, Filologičeskiy Sbornik*, Vıp. 2, Taşkent: Gosuçpedgiz, 3-15.

GUZEV, V. G. (1986), *Sistema Tyurkskikh Slovoizmenitelnikh Kategoriy v Funktsionalno-Semantiçeskom Aspekte - Na Materiale Staroanatoliysko-Tyurkskogo Yazıka (Fonksiyonel-Anlamsal Açıdan Türkedeki Çekim Kategorileri Sistemi-Eski Anadolu Türk Dili Örneğinde)*, Avtoref. Diss. D-Ra Filol. Nauk. (Filoloji Bilimleri Doktora Tezi Özeti), Leningrad.

GUZEV, V. G. (1987), *Oçerki po Teorii Tyurksogo Slovoizmeneniya, İmya*, Leningrad.

GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, 1. Baskı, Akçağ, Ankara.

Güncel *Türkçe* *Sözlük*,

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime>.

GÜNEŞ, Sezai (1977), *Türk Dil Bilgisi*, 3. Basım, İzmir.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

HALİD, Adeb (1998), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press - <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8g5008rv/>.

HADJİYEV, A. (1988), *Problema Çastey Reçi v Uzbekskom Yazıkoznanii*, Tyurkologiya 88: Tez. Dokd. İ Soobşenii V Vsesoyuznoy Tyurkologičeskoj Konferentsii, Frunze: İlmi.

HOBERTMAN, Barry (2008), *Chaucer of the Turks*, Mart, <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/198501/chaucer.of.the.turks.htm>.

HUMBOLDT, V. fon (1984), *İzbrannie Trudi po Yazıkoznaniya*, M.

HUMBOLDT, W. Von (1836), *Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*.

İSHAKOV; F. G. (1955), “Leksiko-Grammatıçeskaya Klassifikatsiya Slov ili Çasti Reçi v Tyurksikh Yazıkah”, *İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskikh Yazıkov*, Ç. II., Moskva, 69-81.

JIRMUNSKIY, V. M. (1945), “Razvitie Kategoriy Çastey Reçi v Tyurkskikh Yazıkah po Sravneniyu s İndo-Evropeyskimi Yazıkami”, *İzvetiya AN SSSR, Otd. Lit. i Yazıka*, M., T. IV; Vıp. 3-4, 111-117.

KARAKAŞ, Şuayip (1996), “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*.

KAŞGARÎ, M. (1960), *Devonu Lugoti 't-Türk*, Taşkent: Fan.

KAZEM-BEK (1839), *Grammatika Turetsko-Tatrskogo Yazıka*, Kazan, izd.2-e, Kazan.

KAZEM-BEK (1846), *Uçebniye Posobiya Dlya Vremennoga Kursa Turetskogo Yazıka*, SPb.

KAZEM-BEK (1854), *Uçebniye Posobiya Dlya Vremennoga Kursa Turetskogo Yazıka*, SPb.

KEMAL, F. (1957), *Hozirgi Özbek Adabiy Tili (Günümüz Özbek Edebî Dili)*, Taşkent: Özfa Naşr.

KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

KONĖUROV, R. (1966), *Özbek Tilida Tasviriy Sözlär (Özbek Dilinde Tasvirî Sözcükler)*, Taşkent: Fan.

KONĖUROV, R. (1978, 1980), *Hozirgi Özbek Tilida Özgermaydigan Sözlär (Günümüz Özbek Dilinde Çekimlenmeyen Sözcükler)*, I kısım, Semerkand, SamDU; II kısım, Semerkand: SamDU.

KONONOV (2006), *Türk Dili Araştırmaları Tarihi*, Çev. Kenan Koç, Multilingual.

KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika Sovremennogo Uzbeksikogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva - Leningrad: Nauka.

KONONOV, A. N. (1972), *İstoriya İzuçeniya Tyurkskikh Yazıkov v Rossii, Doktabrskiy Period*, Leningrad: Nauka.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2010), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 4. Baskı.

KORNİLOV, O. A. (2003), *Yazukovie Kartını Mira kak Proizvodnie Nasional'nih Mentalitetov*. 2-e izd., isp., i dop., Moskova: ÇePo, S. 3.

KURAT, Akdes Nimet (1999), *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara.

MADRAHİMOV, İ. (1994), *Özbek Tilida Sözning Serkirraligi va Uni Tasniflaş Asoslari*, Filol. Fanlari Nomzodi... Diss. Avtoreferati (Filoloji Bilimleri Doktora Tezi), T.

MADRAHİMOV, İ. (2003), "Leksemalar Tasnifidagi İlk Boskiç", *Özbek Tili va Adabiyoti*, № 3, 29-32.

MAHMUDOV, N. - NURMANOV, A. - SABIROV, A. - NABIYEVA, D. (2009), *Ona Tili (Ana Dili)*, Umumtalim Maktablarning 6. Sınıfı Üchün Darslik (Genel Okulların 6. Sınıfları İçin), 2. Basım, Tasvir Basımevi, Taşkent.

MAHMUDOV, N. - NURMANOV, A. - SABIROV, A. - NABIYEVA, D. (2009), *Ona Tili (Ana Dili)*, Umumtalim Maktablarning 7. Sınıfı Üchün Darslik (Genel Okulların 7. Sınıfları İçin), 2. Basım, Maneviyat, Taşkent.

MİGİRİN, V. N. (1973), *Yazık Kak Sistema Kategoriy Otabrajeniya*, Kışinev: Ştiintsa.

MUHAMMADJANOVA, Gulşod (1978), “Taqlid Sözlär va Undovdan Yasalgan Fe’llar”, *İlmiy Ahborot*, No. 3, 52.

NADJAFOV, A. (2008), *Ne Doskazannoe ob Alişere Navoi*, Mart, <http://www.russian-globe.com/N13/Nadzhafov.PerevodNavoi.htm>.

NASKALİ, Emine Gürsoy (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.

NEMATOV, Hamid (1973), “XI-XII Asrlar Yozma Yodgorliklari Tilida Söz Türkümlarink Tasnif Asoslari Haqida”, *Özbek Tili va adabiyoti*, No: 6, 27.

NEVAYÎ, Alişir (1967), *Muhokamatul Lugatayn*, Yayım hazırlayan: Porso Şamsiev, Asarlar, 15 Tomlik, T. 14, T.: Ğafur Ğulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Naşriyoti.

NE’METOV, H. G. (1989), *Funksionalnaya Morfologiya Tyurkoyazıçnıkh Pamyatnikov XI-XII yy.*, T.: Fan.

NİZAMEDDİNOVA, S. (1963), *Hozirgi Zamon Özbek Tilida Son (Günümüz Özbek Dilinde Sayı)*, Taşkent: Özfa Naşr.

NURMAHANOVA, Ä. N. (1971), *Türk Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı.

NURMANOV, A. - RASULOV, R. (1993), *Özbek Tili Jadvallarda (Özbek Dili Tablolarda)*, Taşkent: Okutuvçi.

NURMANOV, A. N. (2002), *Özbek Tilşunosligi Tarihi (Özbek Dilbilim Tarihi)*, Özbekistan: Toşkent.

Özbek Sovyet Entsiklopediyasi (1976), C. 7, Taşkent, 423.

ÖZCAN Öz, Aynur (2004), “Özbek ve Türkiye Türkçesinde ‘Olasılık-Tahmin’ Bildiren Modal Sözcükler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (20-26 Eylül 2004), II. C., Ankara: TDK Yayınları, 2253-2264.

ÖZCAN Öz, Aynur (2008), “Özbek ve Türkiye Türkçesinde ‘Kesinlik’ Bildiren Modal Sözcükler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 9, Güz, 447-459.

PEŞKOVSKİY, A. M. (1956), *Russkiy Sintaksis v Nauçnom Osveşenii*, İzd. 7, M.: Uçpedgiz.

QAJJUMIJ, H. – DALİMOF, S. (1934), *Grammatika I (Gramer I)*, I. Bölüm, Nahv, Taşkent.

RAMAZAN, Q. - KAJJUMIJ, H. (1937), *Grammatika, Sarf (Gramer, Sarf)*, 43.

RÜSTAMOV, T. (1966), *Hozirgi Özbek Adabiy Tilida Kömakçılar (Günümüz Özbek Edebî Dilinde Edatlar)*, Taşkent: Fan.

SAMOYLOVİÇ (1925), *Kratkaya Uçebnaya Grammatika Sovremennogo Osmansko-Turetskogo Yazıka*, L.

SANJEEV, G. D. (1952), “K Probleme Çastey Reçi v Altayskikh Yazıkah”, *Voprosı Yazıkoznaniya*, N 6, 97-105.

SARAY, Mehmet (1987), *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

SEPİR, E. (1993), *Ízbrannie Trudi po Yazıkoznaniyu i Kukturologii*, M.

SJOBERG, Andréé F. (1963), *Uzbek Structural Grammar*, Indiana University Publication, Bloomington.

SABİROV, A. Ş. (2004), *Özbek Tilining Leksik Sathini Sistemalar Sistemasi Tamoyili Asosida Tadmik Etiş*, Dokt. Diss., Taşkent.

SADIKOVA, M. (1974), *Hozirgi Özbek Tilida Sifat (Çağdaş Özbek Dilinde Sifat)*, Taşkent: Fan.

SÜSOV, İ. P. (1999), *İstoriya Yazıkoznaniya*, Uçebnoe Posobie Dlya Studentov Starşih Kursov i Aspirantov, Tver: Tverskiy Gos, un-t, 1999 > [http://www. Lib.ru/TEXTBOOKS/yazykoznanie.txt](http://www.Lib.ru/TEXTBOOKS/yazykoznanie.txt); April, 2011 Newmeyer, Frederick J. Historical Linguistics-<http://www.isadc.org/info/ling-fields-history.cfm>.

ŞAHMATOV; A. A. (1952), *Íz Turdov A. A. Şakhmatova po Sovremennomu Russkomu Yazıku (Uçenie o Çastayakh Reçi)*, M.

ŞÇERBA, J. V. (1957), *O Çastayah Reçi v Russkom Yazıke*, *Ízbrannie Raboti po Russkomu Yazıku*, M.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-27606/eski2yeni.html>.

TEKİN, (2005), "Türkoloji Üzerine", *Makaleler 3*, Çağdaş Türk Dilleri, 427.

TEKİN, Feridun (2009), *Özbek Türkçesinde Sifat-Fiil Ekleri, Şekil-Anlam-İşlev*, Salkımsögüt Yayınevi, Erzurum.

TER-MİNASOVA, S. G. (2000), *Yazık i Mejkulturnaya Kommunikatsiya*, M., http://www.i-u.ru/biblio/archive/ter_jasik/01.asp.

TROTSKİY, İ. (1936), *Problemi Yazıka v Antiçnoy Nauke, Antiçnie Teori Yazıka i Stilya*, M.-L.: Gossotsekizdat.

TURSUNOV, U. - MUHTAROV, J. - RAHMATULLAYEV, Ş. (1975), *Hozirgi Özbek Adabiy Tili (Çağdaş Özbek Edebî Dili)*, Taşkent: Okituvçi.

Türk Dili Kitabı, Editör Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya, Duyap, İstanbul.

Türk Dünyası El Kitabı (1998), Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

USMAN, A. - AVİZOV, B. (1939), *Ozbek Tili Grammatikasi (Özbek Dili Grameri)*, Birinci Bolum Fonetika va Morfologiya, Toluqsiz Orta va Orta Maktablar Ucun Darslik, Taskent: Ozoquvpednasr.

VALİHOCAVEV, B. (2004), *Uluğ Bey Devri Medreseleri*, Feza, İstanbul.

VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul.

VARRO, O., “Latinskom Yazıke VIII, IX, X”, *Antiçnie Teori Yazıka i Stilya*, 80-83, 94-104.

VENTSKOVIÇ, R. M. - ŞAYKEVIÇ, A. Y. (1971), *İstoriya Yazıkoznaniya, Posobie Dlya Studentov-Zaoçinkov*, Ç. II., Moskva: Nauka.

VENTSKOVIÇ, R. M. - ŞAYKEVIÇ, A. Y. (1974), *İstoriya Yazıkoznaniya*, Vıp. III, Moskva: Nauka.

YENER, Mustafa Levent (2007), “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 2/3, Yaz, 606-623.

YILDIRIM, Hüseyin (2009), *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara.

ZÜLFİKAR, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: TDK Yayınları.

ZVEGİNTSEV, V. A. (1956), *Oçerk İstorii Yazıkoznaniya*.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Hanife Alkan

Doğum Yeri : Ankara

Doğum Yılı : 08.10.1986

Medeni Hali : Bekar

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 2000-2004 : Ankara Ayrancı Yabancı Dil Ağırlıklı Lise

Lisans 2004-2008 : Ankara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Tezsiz Yüksek Lisans 2008-2009 : Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği

Tezli Yüksek Lisans 2009-2012 : Muğla Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yabancı Dil : İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

2009-2011 : Muğla Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Araştırma Görevlisi

2011-20.. : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Araştırma Görevlisi